

Много пъти се срещахъ и съ Министъръ-Председателя Владимиръ Николаевича Коковцевъ.

Сжщо така съмъ отбѣлявалъ въ дневника си и съобщавалъ на българското правителство каквото трѣбваше да се съобщи отъ моитѣ срещи съ дипломатическитѣ представители на Великитѣ Държави въ Петроградъ.

Предъ видъ на всичко това, азъ усѣщамъ необходимостъ да изложа въ тѣзи страници преживѣно, узнато, съобщавано, гдето е било необходимо. Настоящето, което обема четири части, може-би единъ день ще послужи на историка на българската дипломация, на българскитѣ войни, на българскитѣ победи и крушения.

Освенъ моитѣ дневници и официалната преписка, съ които разполагамъ и отъ които се ползувамъ, азъ черпихъ нѣкои отъ сведенията си отъ следнитѣ първоизточници и книжовни трудове :

1) обнародванитѣ отъ председателя на министерския съветъ въ България по него време Ив. Ев. Гешовъ трудове, които иматъ напълно характеръ на източници: а) Престѣпното безумие и анкетата по него; факти и документи, София 1914 г. и б) Балканскитѣ съюзъ. Спомени и документи, София 1915 г.

2) Калинковъ — Румъния и нейната политика спрямо България. София 1917 г.

3) С. Д. Сазоновъ, Воспоминанія, Парижъ 1927 г.

4) В. Н. Коковцевъ, Изъ моего прошлаго. Ревель.

5) Raymond Poincaré, Les origines de la guerre, Conférences, prononcées à la „Société des Conférences“ en 1921, Paris.

6) Обнародваната руска и българска дипломатическа кореспонденция.

БОБЧЕВЪ

София. 1940 г.

## Уводъ

Санстефанскиятъ договоръ, сключенъ на 19. II. старъ стилъ 1878 г. въ малкото селце Санстефано при Цариградъ, дойде да удовлетвори измъчения български народъ въ неговитѣ копнежи за единна България. Съ този договоръ се отдаваше една голѣма справедливостъ. Българскиятъ народъ, който се разстилаше надлъжъ и на ширъ по цѣлия Балкански полуостровъ, усети въ всичкитѣ си слоеве удовлетворение на голѣмитѣ копнежи на своитѣ будители, интелектуалци и политически мже. Въ сжщото време и Русия бѣше задоволена, като гледаше, че нейнитѣ неизброими жертви въ паднали на бранното поле войници и въ материални средства, получаватъ признание, удовлетворение и награда.

Радваше се душата и на Царьтъ-Освободителъ Александъръ II, защото неговата монарша воля и дума бѣха добили своя заслуженъ край: пълното освобождение на българския народъ.

За голѣма жалостъ, англичани, французи и др. намѣриха, че Русия съ Санстефанска България си открива една опасна за равновесието въ Европа база. Чрезъ Санстефанския договоръ Русия получаваше възможностъ да бжде въ досегъ съ самото Сръдиземно море. А това по никой начинъ не се търпѣше въ Лондонъ.

Събраха се въ Берлинъ представители на всички велики държави и като че ли искаха да смажатъ възхода на българина славянинъ и да развѣнчатъ Русия, а съ нея наедно и руския монархъ. България не трѣбваше да излаза на море. България не трѣбваше, споредъ Биконсфилдовци, да бжде силна и единна на Балканитѣ. И като се съгласиха помежду си, благодарение на услугитѣ на „честния посрѣдникъ“ (l'honnête courtier) — Бисмарка, тѣ успѣха да получатъ и добиятъ като подаръкъ зарадъ своитѣ покровителствени отношения къмъ Турция по нѣкой и други кжсъ отъ нейнитѣ владения.

Но Берлинският конгресъ, който разруши хубавото дѣло на Санстефано, не донесе очакваното омиротворение на Балканитѣ. България бѣше разкъсана на нѣколко части: свободно васално княжество; на югъ отъ балканитѣ Източна Румелия (Южна България), а българскитѣ и други християнски населения въ Македония и Одринско останаха подъ прѣката властъ на османцитѣ. Вънъ отъ това, една частъ отъ Добруджа бѣше дадена на Румъния зарадъ нейното участие въ войната и въ замѣна на Бесарабия, която си вземаше Русия.

Съединението на Южна България съ Северна не завърши освободителнитѣ стремежи на българския народъ. Османското владичество въ Македония и Одринско продължаваше да тежи чувствително на мѣстнитѣ населения. Високата Порта, както се виждаше, не бѣше наклонна да направи нищо, въпреки чл. 23 на Берлинския договоръ, който я задължаваше да проведе известни реформи за облекчение участъта и подобряване живота на християнскитѣ българи и други въ Македония и Одринско.

Австро-Унгария, по хитъръ начинъ, бѣше успѣла да спечели, чрезъ Берлинския договоръ, правото да окупира Босна и Херцеговина, обстоятелство, което не можеше да не огорчава издълбоко сръбскитѣ населения. Англия сжщо така бѣше се вредила, преди самото сключване на Берлинския договоръ, да получи отъ турското правителство, като награда, островъ Кипъръ — една важна морска база, каквито Великобритания винаги е дирила по пътя си за Сръдиземно море и по-нататкъкъ за Индия.

Английскиятъ кралъ и рускиятъ императоръ, въ историческата си среща въ Мюрцшегъ се бѣха съгласили да се направятъ опити за прокаране на реформи въ Македония. Руски, австрийски, а по-после французски и английски комисари дойдоха въ опредѣлени сектори въ Македония и развиха реформена административна акция. Тѣзи опити внесоха известно успокоение въ страната и се очакваше разширението на реформитѣ, но тѣ не бѣха по вкуса на младотурцитѣ, които въ Солунъ и въобще въ Македония се приготвиха да осуетятъ тѣзи реформи (1908) и тѣ прогласиха възстановяването на турската Митхадова конституция. По този начинъ се спрѣ по-нататъшното прилагане и разширение на мюрцшегскитѣ реформи. Ав-

стро-Унгарската монархия, която дебиѣше момента, за да си присъедини окончателно Босна и Херцеговина, се възползува отъ случая. Еренталь, въ имението на Берхтолда въ Бухлау, въ една среща съ Изволски, успѣ ужъ да го уведоми за възможно присъединение, съ известни обещания за проливитѣ въ полза на Русия. Това присъединение, споредъ него, имаше да стане въ едно по-далечно бъдаще. Обаче Еренталь, като въвеждаше по този начинъ въ заблуждение Изволски, прогласи присъединението на Босна и Херцеговина къмъ монархията безъ да се бави. За да спечели одобрението на Високата Порта Австрия, между друго като имаше съ себе си и Берлинъ, купи мълчанието на Портата, като ѣ даде 2 и половина милиона турски лири и направи нѣкакви облекчения въ Новопазарския Санджакъ въ полза на турцитѣ.

Голѣма бѣше изненадата въ Петербургъ отъ тази постѣпка на Виена. Сърбитѣ бѣха безкрайно смутени и развълнувани и поискаха помощта на руския императоръ. Подобна помощ не можеше да дойде по много съображения, а главно защото Русия, следъ руско-японската война, а сѣщо така и следъ революцията (1905—1906), която последва тая гибелна за монархията катастрофа, не бѣше въ възможност да се притече на помощ на Сърбия. Още по-вече, тя не бѣше си спечелила необходимото съгласие за действие отъ Франция и Англия, а при това бѣше станало известно, че Берлинъ е напълно солидаренъ съ Виена. Русия бѣше по това време вече въ съюзъ съ Франция (отъ 1893 г.), а Франция и Англия бѣха помежду си въ известно съгласие (отъ 1904 г.) По този начинъ се състави тѣй нареченото Тройно Съглашение, съставляващо една политическа групировка, въ противовесъ на Тройния Съюзъ: Германия, Австро-Унгария и Италия.

Сръбскиятъ народъ бѣше извънредно потресенъ отъ акта на присъединението на Босна и Херцеговина къмъ дуалистичната монархия. Но какво можеше да направи правителството на сръбското кралство?

Единъ день преди прогласяване присъединението на Босна и Херцеговина къмъ Австро-Унгарската монархия, бѣше прогласена и българската независимостъ съ титла на държавния глава Царъ на Българитѣ. Както съобщава

Поанкаре въ една отъ своитѣ шесть конференции, носящи надсловъ „Причинитѣ на войната“ (Les origines de la guerre) единъ виенски дипломатъ се билъ похвалилъ, че между българския владетель и Виена било уговорено, щото първиятъ да провъзгласи независимостта на България единъ день преди присъединението на Босна и Херцеговина.

Тѣй или инѣкъ, тѣзи две събития: присъединението на Босна-Херцеговина и прогласяването на българската независимост бѣха смутили не малко политическото положение въ Европа и поставяха въ нова фаза, източната криза.

При обстоятелството, че Берлинъ стоеше задъ Виена, а Римъ мълчешката сътрудничесе на дветѣ срѣдни монархии, не можеше да се отиде по-нататѣкъ въ насока на каквато и да било друга акция, освенъ дипломатическия преговори и дипломатическитѣ ноти, които се размѣниха между великитѣ сили.

Около това време германскитѣ императоръ, който имаше тогава за съветници Бетманъ Холвегъ — канцлеръ и Кидерленъ Вехтеръ — министъръ на външнитѣ работи, бѣше почналъ да проявява своитѣ далечни замисли. Той бѣше се опиталъ да се сдобие съ нѣкой кжтъ въ северна или западна Африка, гдето Франция имаше свои протекторати и колонии. Въ единъ прекрасенъ день единъ германски крайцеръ се озовава въ Агадиръ (Мароко) за да поеме покровителството на мѣстнитѣ германци тамъ. Скандалътъ бѣше извънредно голѣмъ. Почнаха се преговори. Стана тѣй наречената конференция въ Алжезирасъ (южна Испания) и Берлинъ сполучи въ тази смѣла постѣпка да спечели единъ кжтъ между францускитѣ колонии въ западна Африка. А около това време Италия бѣше почнала война противъ Турция, за да спечели Триполи и Киренайка, както и островитѣ на Додеканеза (1912).

Дветѣ политически групировки въ Европа — тройниятъ съюзъ и тройното съглашение, се намѣрваха презъ всичко това време въ постоянно обтегнати нерви, ако и да правѣха всичко възможно, за да не се дойде до военно стълкновение. Особно отстѣпчива бѣше Франция, на която въ това време министъръ-председателъ бѣше Раймонъ Поанкаре. Този последниятъ съ своята мѣдра, дъл-

бока, далекovidна политика не искаше по никоѣ начинъ да даде поводъ на Берлинъ за скарване.

Начело на руската дипломация бѣше застаналъ Сергѣй Димитриевичъ Сазоновъ, когото Изволски приготви за свой приемникъ, откакъ го бѣше назначилъ (1909) за помощникъ, т. е. товарищъ министра на външнитѣ работи. Сазоновъ зае поста министъръ на външнитѣ работи на 1911 г. Александъръ Петровичъ Изволски — единъ уменъ, добре запознатъ съ дипломатическитѣ работи министъръ, следъ присъединението на Босна и Херцеговина, почувствува дълбоко нанесеното му отъ Виена оскърбление. Той се усѣщаше въ самата Русия зле поставенъ и дирѣше възможность да напустне поста си — шефъ на руската дипломация. Той искаше да замѣни този си постъ съ други. Наскоро му се представи случай, следъ смъртта на Нелидова — руски посланикъ въ Парижъ, гдето той прояви отлична деятелность. Отъ своя страна Изволски убеди императора да назначи С. Д. Сазонова за министъръ на външнитѣ работи.

Въ това време въ Македония, инѣкъ казано въ вилаетитѣ Косовски, Мѣнастирски, Янински и Солунски редътъ не можеше да се въведе. Албанцитѣ се раздвижиха и направиха известнитѣ бунтове и завоевания, както и голѣми насилия въ цѣлата страна, особно около Куманово.

Въ 1910 година Славянскиятъ съборъ, свиканъ въ София, даде възможность на многобройнитѣ славянски представители отъ всички земи на сърби и българи да се сдушатъ и да се проникнатъ отъ нуждата за славянска взаимность и за сближение не само на културна, но евентуално и на политическа почва. Това съзнание особно проникна въ срѣдитѣ на сръбски и български интелектуалци и бѣше подчертано отъ взаимни посещения на стопански и други организации на дветѣ съседни страни.

Въ 1911 г. се състави и ново българско правителство, което наследи Малинова и бѣше възглавявано отъ шефа на народната партия Иванъ Ев. Гешова. Тогазъ именно правителството на Гешова замисли да прибегне до едно сближение съ Бѣлградъ съ цель да се действува за подобрене живота на християнитѣ въ Европейска Турция.

Въ срѣдитѣ на българското правителство въ 1911 г. било по известията, които идѣха отъ Македоно-Одринско, било по патриотическитѣ проявленія въ обществено мнение и печатъ, се замисли за необходимостта да се направи нѣщо сериозно за подобрене живота на сънародницитѣ и едновѣрцитѣ отвѣдъ Рила и Родопитѣ. Може да се твърди, че никаква велика сила, никаква Русия не извика българи и сърби да се разбератъ и съставятъ единъ балкански съюзъ. Руската дипломация, наистина, не само не можеше да бѣде противна на едно разбиране между българи и сърби, но тя намѣрваше това като много желателно, особно въ онова време, когато Австро-Унгария се засилваше и на сѣрбитѣ предстоеше известно давление, много опасно за самостоятелното съществуване на сѣрбската държава. Виена си бѣше вече поставила за целъ да работи всѣкакъ не само за да спре славянското развитие на Сѣрбия, но и евентуално да постави въ невъзможностъ проявата на сѣрбската независимостъ. Започнаха се преследвания на сѣрбски патриоти въ австрийската монархия; въ Загребъ се скрои единъ процесъ противъ сѣрби и хървати, които се обвиняваха, че искали отдѣлянето си отъ монархията. Тѣзи и други прояви на противосѣрбска политика не можеха да не повлияятъ върху умоветѣ въ Сѣрбия за да подирятъ и тѣ изходъ отъ лошото положение, въ което се намѣрваха.

И така, правителството на Ив. Ев. Гешовъ се реши да се обърне къмъ Бѣлградъ за споразумение. Целта на едно подобно споразумение бѣше не раздѣлата на Македония, както искатъ да кажатъ нѣкои или съвсемъ неведущи съ положението или, които злоумишлено искаха и искатъ и до сега да стоварятъ върху Гешовото правителство тежката отговорностъ, че то се домогвало до раздѣла на Македония. Не! не раздѣла искаше Гешовото правителство, а даване възможностъ да заживѣятъ братята отвѣдъ Рила и Родопитѣ човѣшки животъ. То, Гешовото правителство, искаше да помогне тамъ, отъ дето се искаше помощъ. Едно споразумение на България съ Сѣрбия се налагаше.

Трѣбва да се забележи при това, че тази мисълъ за едно съюзяване съ сѣрбитѣ въ това време се сподѣ-

ляше и отъ всички родолюбци и общественици у насъ, първо мѣсто между които заемаха македонскитѣ дейци.

Българскиятъ посланикъ въ Римъ Д. Ризовъ, македонецъ, особно и многократно настояваше за изпълнение на тази мисълъ. Нека се каже при това, че когато правителството на Гешова бѣше вече решило, че ще трѣбва да се пристъпи къмъ сериозна акция за вразумяване на Високата Порта, то свика и едно съвещание отъ най-добритѣ представители на военната сила, нѣколко генерали, които въ две заседания на министерския съветъ, подъ председателството на Гешова бѣха разпитани да кажатъ мнението си по въпроса: може ли да се разчита на сполука при една евентуална война съ турцитѣ. Поканенитѣ генерали се изказаха единодушно приблизително въ следния смисълъ:

България би могла да се надѣва за сполука въ една война противъ турцитѣ само въ сѣюзъ съ нѣкои отъ съседнитѣ държави. Извънъ това условие и дума не може да става да се наеме България сама да води военни действия противъ Турция. Прочее, първото условие sine qua non е оздравяването да върви заедно съ България и нѣкоя съседна държава. Редомъ съ това необходимо е да се има предъ видъ: 1) има нужда за попълване редица необходими нѣща за българската войска; 2) тѣзи нѣща трѣбва предварително да се приготвятъ; 3) тилтъ на България би трѣбвало да бжде запазенъ чрезъ благосклонния неутралитетъ на Австро-Унгария и Румѣния.

До колкото си спомнямъ, въ министерския съветъ, въ който участвахъ и азъ като министъръ на народното просвѣщение, се състави протоколъ на това съвещание, който бѣше подписанъ и отъ присѣдстващитѣ генерали: Фичевъ, началникъ на Генералния Щабъ, Никола Ивановъ, Михаилъ Савовъ, Кутинчевъ, Радко Димитриевъ и др.

По този начинъ правителството на Гешова имаше вече основания да заключи, че сѣюзтъ съ Сърбия се налага и че къмъ този сѣюзъ може да се присѣдинятъ Черна Гора и Гърция. И почватъ следъ това по-решителни стѣпки и сондажи за разбиране съ Бѣлградъ и за евентуално сключване на договоръ за защита и нападение.



Въ рамките на тѣзи страници не влязъ изложението за разнитѣ моменти, които предшестваха датата, когато между сръбския министъръ-председателъ Миловановичъ и българския министъръ-председателъ и министъръ на външнитѣ работи Гешовъ се подписа историческия договоръ отъ 29. II. 1912 г., а следъ него и военната конвенция, които послужиха за изходна точка и основание на предстоящата дипломатическа и евентуално военна акция противъ турцитѣ, нито подробности по съдържанието имъ.

Както казахъ, при даденитѣ условия и обстоятелства на живота въ Македония, които отъ день на день ставаха все по-гибелни за тамошнитѣ християни, сключването на договора отъ 29. II. ставаше една неизбѣжностъ.

---

**ЧАСТЪ ПЪРВА**

## 1. Моето назначение за извънреден пратеник и пълномощен министър въ Петроградъ.

Единъ день, въ самото начало на месецъ октомврий, министъръ-председателътъ и министъръ на външнитѣ работи Гешовъ, следъ заседание на министерския съветъ, ме покани въ своя кабинетъ, дето ми съобщи следното: Царътъ и Гешовъ се съгласили помежду си върху необходимостта да бжда изпроводенъ въ Петроградъ като пълномощенъ министъръ и извънреденъ пратеникъ на България. Тѣ се надѣвали, че азъ нѣма да се противя на това необходимо назначение. Агреманъ за тази целъ билъ поисканъ и даденъ отъ Петроградъ. Сега трѣбвало да се приготвя за заминаване.

Г-нъ Гешовъ ми говори доста дълго за грамадното значение на назначението ми на този почетенъ постъ, като подчертаваше, че и царъ Фердинандъ очаква какво азъ ще изпълня тази задача най-добре отъ всѣки други, тъй като и той знаелъ за многото връзки и познанства, които имамъ съ общественитѣ и особно съ славянскитѣ срѣди на руската столица. Г-нъ Гешовъ прибави, че за този постъ имало единъ-двама отъ колегитѣ, които горещо желяели да го приематъ; но. . . тѣ не били „приемлими“.

За менъ не оставаше никаква възможность да откажа, толкозъ повече, че Гешовъ прибавяше, че указътъ за моето назначение е готовъ и подписанъ отъ Царя.

\* \* \*

Нашата мобилизация бѣше заповѣдана. Манифестътъ за обявяване на войната бѣше приготвенъ. Да се приготви този манифестъ бѣше възложено на мене и азъ го бѣхъ далъ на Гешова за одобрение. Като билъ представенъ на царя, за да се вземе неговото решаващо утвърждение, той прибавилъ само, че борбата ще се води

между кръста и полумесеца. Впрочемъ, ето самия текстъ на този манифестъ, както той, подписанъ отъ царя и отъ членоветъ на кабинета, бѣше обнародванъ.

## М А Н И Ф Е С Т Ъ

### къмъ Българския Народъ.

Българи,

Въ продължение на 25-годишното Ми царуване Азъ съмъ дирилъ винаги въ мирна културна работа напредъка, щастието и славата на България. И въ тази посока Азъ желяехъ да върви Българскиятъ Народъ.

Провидението, обаче, е сждило инкъкъ. Настана моментъ, когато българското племе е повикано да напусне благодатъта на мира и да прибегне къмъ оржжието за постигане на една велика задача.

Отвждъ Рила и Родопитъ наши братя по кръвь и по вѣра не бѣха честити и до днесъ, тридесетъ и петъ години следъ нашето освобождение, да се сдобиятъ съ сносенъ човѣшки животъ.

Всички усилия, направени за достигане на тази цель, както отъ Великитъ сили, така и отъ българскитъ правителства, не създадоха условия, при които тия християни да се радватъ на човѣшки права и свобода.

Сълзитъ на балканския робъ, воплитъ на милионно християнско население, не можаха да не покъртятъ нашитъ сърдца, сърдцата на тѣхнитъ еднородци и едновѣрци, които дължимъ свобода и миренъ животъ на една велика християнска освободителка.

И Българскиятъ народъ си спомни пророческото слово на Царя-Освободителя: „Светото дѣло трѣбва да се доведе до край“.

Нашето миролюбие се изчерпа за да помогнемъ на угнетеното християнско население въ Турция. Никакво друго средство не ни остана, освенъ да се обърнемъ къмъ оржжието. Само съ това средство ние виждаме, че ще можемъ да му спечелимъ закрила на живота и имота. Анархията въ Турско заплаши и нашия държавенъ животъ. Следъ кланетата въ Шипъ и Кочани, намѣсто да се даде на страдащитъ правда и удовлетворение, каквито ние по-

искахме, турското правителство заповѣда мобилизация на своитѣ въоръжени сили. Така се извика на тежко изпитание нашето дълготърпение.

Хуманнитѣ християнски чувства, свещениятѣ дългъ да се помага на братя, когато ги застрашава изтрѣбление, честта и достоинството на България, Ми наложиха повелителния дългъ да повикамъ подъ знамената пригответе нитѣ за отбрана на отечеството синове.

Нашето дѣло е право, велико и свето. Съ смирено упование въ закрилата и помощта на Всевишния, възвестявамъ на Българския Народъ, че войната за човѣшка правда на християнитѣ въ Турция е обявена.

Повелявамъ на храбрата българска войска да навлѣзе въ турскитѣ предѣли. Редомъ и наедно съ насъ ще воюватъ противъ общия неприятель за сжщата цель войскитѣ на сдруженитѣ съ България балкански държави: Сърбия, Гърция, Черна-гора. И въ тая борба на кръста противъ полумесеца, на свободата срещу тиранията, ние ще имаме симпатиитѣ на всички ония, които обичатъ правдата и напредъка. Силенъ съ тия симпатии, нека юначниятѣ български войникъ си спомни геройскитѣ дѣла на своитѣ бащи и дѣди и доблестта на своитѣ учители — руси освободители и нека лети отъ победа къмъ победа.

Напредъ! Богъ да е съ насъ!

Издаденъ въ ст. София на 5 октомврий 1912 година.

На първообразното съ собствената на Негово Величество Царя ржка написано

*Фердинандъ*

Следватъ подписитѣ на министритѣ.

Кабинетътъ Гешовъ—Даневъ състоеше отъ следнитѣ лица:

Министъръ-председателъ и министъръ на външнитѣ работи Ив. Ев. Гешовъ,

Министъръ на вътрешнитѣ работи К. Людскановъ,

Министъръ на финанситѣ Теодоръ Теодоровъ,

Министъръ на народното просвѣщение С. С. Бобчевъ, замѣстенъ отъ Ив. Пѣвевъ.

Министъръ на войната генералъ Н. Никифоровъ.

Министъръ на правосъдието Петъръ Абрашевъ,

Министъръ на търговията Хр. Тодоровъ,

Министъръ на благоустройството Д. Яблански,  
 Министъръ на желѣзницитѣ А. Франгя,  
 Министъръ на земедѣлието Д. Христовъ,  
 Тѣзи лица, безъ мене, подписаха манифеста.

\* \* \*

Явихъ се на прощална аудиенция у Царя. Той ме прие извънредно любезно и задържа повече отъ половинъ часъ.

Преди всичко, той подчерта, че моето назначение за Петроградъ става по изрично негово желание и предложение. Никой не знаелъ колко е важенъ поста пълномощенъ министъръ въ столицата на Русия въ сегашни дни, когато има да се решава сждбата на нашето отечество. Само единъ опитенъ, вещь и познаващъ подробноститѣ на българската общественость и на българската политика човѣкъ можелъ да бжде полезенъ въ такива случаи. Съ стѣснение съмъ длъженъ да прибавя тукъ, че царьтъ употребилъ израза какво азъ съмъ проведенъ отъ Провидението за да услужа и на него и на българския народъ въ тѣзи извънредно голѣми мжчнотии, които има да се прекаратъ въ време на предстоящата война.

„Да, подчерта царьтъ, започваме една война и какъ ще се развие тя, какво ще донесе тя на нашето отечество, на добрия български народъ, азъ не знамъ. Знамъ обаче положително, че всѣка война носи съ себе си изненади и благоприятни, и опасни. Азъ очаквамъ първитѣ. Да ни запази Богъ отъ вторитѣ. Но и тѣ сж възможни. Ето защо, на Васъ, mon cher Bobtchev, предстои да бждете sur le qui—vive и въ критическия моментъ да употребите всички усилия за една интервенция отъ страна на Русия.

Вие нѣмате нужда отъ други упжтвания; имайте, обаче, предъ видъ, че Сазоновъ не обича България и гледайте да имате съ себе си министъръ-председателя Кокцевъ, къмъ когото можете да се обръщате смѣло и всѣкога, защото той е нашъ голѣмъ приятель“.

Царьтъ ми каза, че ще пише още сжщия день писмо на императора. Той ме изпроводи съ много голѣма любезность и горещо ржкуване, при което бѣше развълнуванъ и азъ видѣхъ, че сълзи блѣснаха въ неговитѣ очи.

Следъ това се представихъ на царицата, която ми пожела всичко добро въ предстоящата ми служба.

Когато разказахъ на Гешова сжщественото отъ това, което ми говори царьтъ, той сжщо така подчерта мисълта за една възможна интервенция, която дано Господь не даде да ни се наложи при нѣкои грозни събития.

На другия денъ получихъ отъ Царя следнята собственоръчна, написана съ моливъ, бележка :

Вторникъ, 3 часа сутриньта.

Писахъ каквото можахъ за защита на свещената кауза на българския народъ.

Мисля че е *важно*, Императорьтъ да чете моето писмо, преди вашата аудиенция, за да може да бжде au courant на предмета, когато Вие ще му говорите ? Или не ?

Сега с'богомъ, драгий ми Министре, и добъръ пжтъ!

*Фердинандъ.*

\* \* \*

Отъ министерството на Външнитѣ работи и Изповѣданията ми се изпроводи следното писмо съ дата 2. X. 1912 г.

Господине Министре,

Имамъ честта да Ви предамъ съ настоящето, ведно съ обичайния отъ тѣхъ преписъ, писмото съ което Негово Величество Царьтъ Ви акредитирва въ качеството на Извънреденъ Пратеникъ и Пълномощенъ Министъръ при Руския Императорски Дворъ, както и отзователното писмо на предшественика Ви Г-нъ Генералъ-Лейтенантъ Паприковъ.

Приемете, Господине Министре, увѣрение въ отличната ми къмъ Васъ почить.

Ив. Ев. Гешовъ.

Не е излишно, мисля, да приведа тукъ преписъ отъ текста на акредитивното писмо :

Пресвѣтлѣйший, Самодържавнѣйший Императоръ и Царь, Любезнѣйший Господарь и Братъ.

Имайки дълбоко присърдце да поддържамъ и да заякча още повече тѣй щастливо сжществуящитѣ между нашитѣ държави приятелски и братски връзки, решихъ

да не закъснѣя да опредѣля, въ това направление, приемникъ на пратеника, на когото, при сегашнитѣ обстоятелства, намѣрихъ за полезно да дамъ друго назначение. Вследствие на това избрахъ Господинъ Стефанъ Савовъ Бобчевъ, бивши министъръ на Народното просвѣщение, награденъ съ голѣмия офицерски кръстъ на Царския орденъ на св. Александъръ, Командирския Кръстъ на народния орденъ за гражданска заслуга и пр. и пр. и го назначихъ за мой извънреденъ пратеникъ и пълномощенъ министъръ при Ваше Императорско Величество. Бележититѣ лични качества на Господина Бобчевъ, способноститѣ, предаността и усърдието, за които е далъ явни доказателства, Ми поржчителствуватъ за начина, по който той ще изпълни новата си мисия, и азъ моля Ваше Величество да дава пълна вѣра на всичко, което той ще има честта да Му каже отъ мое име, особно когато ще поднови на Ваше Величество увѣреніята въ високата почитъ и неизмѣнно приятелство, съ които съмъ на Ваше Императорско Величество Добрия Братъ и Другъ

*Фердинандъ*

Приподписалъ *Иванъ Ев. Гешовъ.*

Дворецъ София

1 окт. 1912 г.

## 2. На пѣтъ за Петроградъ и пристигането ми въ руската столица.

Пжтувайки за Петроградъ азъ бѣхъ длъженъ да се спра за день-два въ Виена. Обикновено пълномощнитѣ министри тукъ, въ Виена, поржчвахъ и получавахъ своитѣ униформи у известни специалисти, които познавахъ много добре всички подробности на кройката и на украсата на тѣзи униформи.

Използувахъ случая да се видя въ Виена съ моя старъ приятель Сава Паница, който бѣше извънредно зарадванъ, че съмъ го подирилъ. Той ми изказа своитѣ



опасения за почналата се вече Балканска война, като подчертаваше, че ако въ Виена сж дали съгласието си за войната при условие на нейната локализация, тѣ сж направили това, защото сж сигурни, че балканцитѣ ще бждатъ разгромени, съсипани и унищожени отъ силната, добре приготвена, и сама по себе си юнашка, турска войска.

Срещнахъ се и съ българския пълномощенъ министъръ въ Виена Ив. Салабашевъ. Той не ми изглеждаше да е добре осведоменъ нито по работитѣ на договора и конвенциитѣ, нито по по-нататъшнитѣ мѣрки, които е взело българското правителство въ надвечерието на мобилизацията и на обявяването на войната. На моето запитване какъ гледа Балплацъ на започналата се вече война, колегата Салабашевъ съ едно голѣмо колебание ми каза, че наистина австро-унгарското правителство храни голѣма обичъ къмъ България, но че поради договора ни съ сърбитѣ, въ Виена не ще се много радватъ на евентуалнитѣ успѣхи, ако таквизъ дойдатъ да се използватъ и отъ сърбитѣ.

Сведенията си Салабашевъ ми даваше съ голѣми резерви, оговорки и колебания, обстоятелство, което ми направи силно впечатление. Отъ неговитѣ думи азъ разбрахъ, че той рѣдко се явява въ Балплацъ и че сведенията си черпи отъ Бенедиктъ, много довѣрено лице на австро-унгарското правителство и редакторъ на „Политическата Кореспонденция“.

\* \* \*

Пристигнахъ въ Петроградъ въ понеделникъ, на 8 октомврий, по обѣдъ. На гарата бѣхъ посрещнатъ отъ наличния съставъ на нашата легация и отъ българския воененъ аташе.

Още сжция день следъ пладне азъ отидохъ въ Министерството на Външнитѣ работи. Министрътъ Сергѣй Димитриевичъ Сазоновъ отсъствуваше. Той бѣше въ Спала, на докладъ при императора, и щѣше да се върне на другия день. Поискахъ да се представя на товарищъ-министра Анатолий Анатолиевича Нератовъ. Той ме прие веднага и много любезно.

Естествено нашата беседа се завъртѣ около военитѣ действия на балканцитѣ и особно около военитѣ действия на тракийския фронтъ, дето действуваха нашитѣ три армии.

Най-напредъ Нератовъ счете за нужно да ми говори за това, дето българското правителство не е послушало препоржкитѣ на петроградския кабинетъ: да не се бърза, съ военна акция противъ турцитѣ. Великитѣ сили, казваше той, били вече съгласни да наложатъ на Турция сериозни реформи за подобрене живота на християнскитѣ населения въ Европейска Турция, съгласно 23 чл. отъ Берлинския договоръ. Нератовъ прибави, че той е получилъ сведения отъ София, отъ тамошния пълномощенъ министъръ Неклюдовъ. Тѣзи известия зарадвали министерството и пр. Той искаше да знае какво е положението на нашата войска и нѣмаме ли нѣкаква опасностъ отъ черноморското крайбрежие, т. е. отъ турската флота.

Съобщихъ Нератову, че нашата войска още при първитѣ си стѣпки е прогонила въ успѣшни битки турскитѣ аванпостове и че превземането на Селиолу, Петра и Лозенградъ (Кърклис) се смѣта за значителна победа, следъ което предстои една още по-голъма по пѣтя за Одринъ, именно, предстоящата борба при Люле-Бургазъ и Бунаръ-Хисаръ.

Относително намѣренията на турската флота по черноморското наше крайбрѣжие азъ му казахъ, че не мога да му дамъ сведения, защото таквизъ нѣмамъ.

На другия день, 9 октомврий, се представихъ на Сазонова, който току-що се бѣше върналъ отъ Спала.

### 3. Първо посещение у Сазонова.

Когато се готвѣхъ да направя първото си посещение у Сергѣй Димитриевича Сазонова, получихъ отъ София телеграма, че гурската флота бомбадирала незащитенитѣ наши мѣстности: Варна, Каварна и Балчикъ. Нашето правителство вече подало протестна нота противъ тази варварска постѣпка, която не щади мирни

граждани и незащитени селища. Бѣхъ опълномощенъ да говоря за това на Сазонова.

Въ Министерството, въ голѣмия салонъ, заварихъ английския посолъ (ambassadeur) Бѣкананъ, съ когото се познавахме още отъ София. Той бѣше зарадванъ отъ тази наша среща и веднага можахме да говоримъ по текущитѣ въпроси. Използувахъ тази среща за да съобщя на английския посолъ за бомбардировката на незащитенитѣ мѣстности и го молихъ, като има това предъ видъ, да направи постѣпки и въ Лондонъ. Бѣкананъ обеща да стори това веднага и каза, че ще говори по този въпросъ и съ Сазонова. Поканиха го да влѣзе при министра на външнитѣ работи. Когато излѣзе отъ кабинета на министра, Бѣкананъ се спрѣ при менъ и ми каза, че говорилъ съ Сазонова по въпроса за бомбардировката, като прибави, че той взема това близу до сърдце и че ще иска отъ Лондонъ да направятъ енергиченъ протестъ за тази постѣпка на Портата.

Бѣкананъ пакъ ми говори и по други въпроси, особно по това, че ние, съюзницитѣ, сме прибѣрзали да почнемъ война противъ мнението на Тройното Съглашение. Помолихъ го при една среща у дома му, въ посолството, да говоримъ по този важенъ въпросъ. По него, казахъ му, азъ имамъ всички данни да ви усведомя, че не можеха балканскитѣ съюзници да не почнатъ война, следъ многобройнитѣ опитвания предъ Високата Порта съ добро да добиятъ действителни реформи споредъ 23 чл. отъ Берлинския договоръ.

\* \* \*

Виждахъ първи пакъ руския министъръ на външнитѣ работи. Той ме прие много любезно и даже съ проява на голѣмо довѣрие къмъ мене лично, което той и изрично подчерта въ първитѣ си обяснения.

Разговорътъ ни трая повече отъ часъ. На първо мѣсто той ми говори съ искрено съжаление, че сме направили грѣшка, дето сме се впуснали въ неравна борба съ турцитѣ. Изказа опасенията си отъ една страна, а отъ друга радостта си за първитѣ наши сполуки при Лозенградъ, подчерта, че ако великитѣ сили и отъ Тройното Съглашение и отъ Тройния Съюзъ сж се съгласили да ни оста-

вятъ да се разправяме съ оржие противъ османската войска, това отъ страна на първитѣ е направено съ надежда, че балканцитѣ ще сполучатъ въ борбата си. Колкото за Австроунгария и нейнитѣ съюзници, когато тѣ сж давали съгласието си, тѣ сж имали предъ видъ не само локализация на войната, но сж разчитали и на обстоятелството, че храбрата и силна турска армия ще ни преподаде единъ добъръ урокъ, като смаже нашитѣ сили.

По този въпросъ обяснихъ подробно Сазонову, че не е било възможно да се чака по-дълго време съ почването на Балканската война, че въ Стамбулъ вече сж били пригответени и може да се каже, че тѣ сж първитѣ, които, откакъ мобилизираха, бѣха готови да почнатъ веднага действия, като имаха увѣрението на министра на външнитѣ работи Габриелъ Норадунгиянъ, арменецъ, за сигурни победи.

Надеждитѣ на балканцитѣ, казахъ Сазонову, бѣха окончателно изгубени, опититѣ отъ минало време доказаха, че Високата порта не е въ състояние даже и при най-голѣмитѣ си желаня да наложи сериозна реформена акция и че днешнитѣ турски управници Талятъ Енверъ и други младотурци никакъ не бѣха и не сж склонни за миролюбиво разрешение на балканската криза.

При това въ България обществено мнение, печатъ и политически водачи бѣха вече нееднократно изявили своитѣ възгледи, своитѣ убеждения, че безъ война съ Турция по никои начинъ не може да се добие онова, което се желае за подобрене живота на българския елементъ отвждъ Рила и Родопитѣ. Кланетата въ Щипъ и Куманово дойдоха да прелѣятъ чашата на всѣкакво търпение и чакане.

Това, което е немаловажно, казахъ азъ на Сазонова, то е, че всички опозиционни политически групировки у насъ настоятелно искаха да се пристѣпи къмъ война и когато се свика първата сесия на петнадесето Народно събрание въ тържествено заседание водачитѣ на разни опозиционни течения: Малиновъ, Геннадиевъ, Радославовъ, Д. Тончевъ и Д. Т. Страшимировъ съ ентузиазъмъ посрещнаха решението на правителството да действува, заявиха, че тѣ свиватъ знамената си и че българскиятъ народъ като единъ човѣкъ, безъ разлика на политически

убеждения, ще подкрѣпи святото дѣло, предприето отъ правителството. Тѣ одобриха напълно и сключването на балканскитѣ съюзи. Това обстоятелство, заключихъ азъ, бѣше решаваще за да действува правителството съ смѣлостъ и съ пълна надежда за сполука, разбира се отъ какъ осигури положението си съ съюзницитѣ.

По въпроса за бомбардировката на беззащитни български градове отъ страна на турската флота Сазоновъ обеща, че веднага ще телеграфира въ Цариградъ и съ енергична нота ще иска неповторението на подобна постѣпка, осжждана отъ началата на морското международно право.

Относително моето представяне предъ императора, Сазоновъ ми каза, че царътъ ще се забави още нѣкоя седмица въ Спала, дето се е разболѣлъ престолонаследникътъ и че щомъ се завърне въ Царское Село ще ми се опредѣли день и часъ за да вржча акредитивнитѣ си писма, споредъ приетия церемониалъ.

Сазоновъ прибѣрза още въ тази у него среща да изкаже неудоволствието си отъ пжтуванията на д-ръ Давенева въ Будапеща и Виена и неговитѣ шушукания съ разни политически лица тамъ.

Помолихъ министра да направи нуждното за защита на българскитѣ поданници и тѣхнитѣ интереси въ турскитѣ области. Той обеща, че ще разпoredи за това веднага. Попитахъ го най-сетне, като не съмъ се представявалъ на императора за да вржча акредитивнитѣ си писма, мога ли да посещавамъ официални лица, дипломатически представители и др.

Министрътъ ми отговори, че нѣма никакви причини да се формализира отъ това обстоятелство и че азъ още отъ сега ще мога да се срещамъ съ когото намѣрвамъ за добре.

#### 4. Първи стѣпки въ Петроградъ.

Веднага следъ пристигането си въ Петроградъ азъ пристѣпихъ къмъ изпълнение на моитѣ обязанности като пълномощенъ министъръ и извънреденъ пратеникъ. Начертахъ си следующия планъ за действие: за всѣка моя

постѣпка при министерството на Външнитѣ работи и при министъръ-председателя Коковцевъ да телеграфирамъ г-ну Гешову, за всѣка телеграма или друго ходатайство на нашето правителство въ София да долагамъ незабавно по принадлежностъ. Този начинъ на процедиране за мене стана обичаенъ и азъ не му измѣнихъ презъ течение на 11-тѣ месеци, които прекарахъ въ Петроградъ.

Мислехъ, че е мой неотмѣнимъ дългъ да извършвамъ моитѣ представления и ходатайства предъ надлежитѣ държавни институти, мѣста и лица по начинъ такъвъ, че никога да не оставямъ нѣкое ходатайство безъ внимание и безъ надлежна постѣпка за удовлетворение.

Трѣбва да кажа тукъ, че веднага следъ пристигането ми въ Петроградъ се появиха едно отъ друго поважни ходатайства, които се отнасяха до разни въпроси, и които азъ считахъ за необходимо да вземамъ подъ внимание и да ги изпълнявамъ, щомъ като тѣ, и по мое разбиране, бѣха необходими и полезни за голѣмото дѣло, съ което бѣхъ натоваренъ отъ правителството на Гешова.

Между по-важитѣ въпроси, съ които се занимахъ веднага съ моето пристигане бѣха следнитѣ:

1) Да говоря за интервенция по единъ много предпазливъ и условенъ начинъ, толкозъ по-вече, че получихъ веднага известия отъ София за нашитѣ първи победи при Селиолу, Петра и главно при Лозенградъ (Кърклизе). Тѣзи известия за нашитѣ победи извикваха явно задоволство въ срѣдитѣ на Външното министерство и въобще въ срѣдитѣ на правителството. Нѣщо повече. Радвахъ се на нашитѣ победи въ всички срѣди на общественици, публицисти, славянски дейци и пр. Поздравления съ тѣзи победи ми се правѣха и устно и писмено. Общественици и други мои стари познайници и приятели не се скѣпяха съ своитѣ картички и посещения. Съ това си поведение тѣ пълнѣха душата ми съ радостъ и насърдчение.

2) Трѣбваше да се бърза съ протестъ противъ Стамбулъ, отъ гдето, както узнахъ на другия день следъ пристигането си, бѣха дали заповѣдъ на турската флота да бомбардира нашето Черноморско крайбрѣжие: гр. Каварна, Св. Димитъръ, Варна и други беззащитни населени мѣста.

3) Ставаше необходимо да се бърза съ отправяне въ България нѣкои военни материали, между които пушки и патрони, подарени чрезъ Славянското дружество въ Петроградъ, председателствувано отъ голѣмия приятель на България генералъ Петъръ Димитриевичъ Паренсовъ.

4) Трѣбваше да се бърза и улеснява изпращането на санитарни отряди и лѣкари, за което най-много ми помагаше отличниятъ приятель на България д-ръ Петерсенъ, както това правеше Руския Червенъ Кръстъ, на чело на който бѣше Гучковъ, шефъ на октябриститѣ и който сматряше за свой особенъ дългъ да бжде полезенъ на санитарното дѣло за българската войска.

По поржчикѣ отъ военненъ характеръ пушки, патрони, шинели, и пр. и пр. бѣше натоваренъ да се разправа нашиятъ военненъ аташе. При все това азъ трѣбваше да взема участие въ улесненията, въ ходатайствата, или въ експедицията. Не считамъ за нужно тукъ да се спирамъ върху размѣненитѣ телеграми отъ военно естество, като се задоволявамъ съ бележката, която направихъ по-горе, за военни предмети доставяни чрезъ генералъ Паренсова.

5) Бѣше необходимо да се заловя по единъ най-енергиченъ начинъ за уреждане на въпроса на най-необходимия за момента заемъ отъ около 25,000,000 златни лева или 10,000,000 рубли.

Много важенъ бѣше въпроса за този заемъ, който бѣше необходимъ, извънредно много необходимъ, за посрещане на текущи разходи било на чужбина, било у насъ. По този въпросъ азъ ще имамъ случай да говоря по-долу, защото на менъ бѣше възложено уреждането му и азъ сполучихъ да го уредя, главно съ съдействието на министра-председателя Коковцева. Споредъ една отъ първитѣ телеграми на г-на Гешова азъ трѣбваше да кажа на Людцканова, който билъ изпратенъ въ Петроградъ, да издействува единъ заемъ отъ 25 милиона лева. По този въпросъ видѣ се, че Людцкановъ билъ говорилъ съ министра-председателя и министра на финанситѣ Коковцевъ. Отъ обясненията, които ми даде г-нъ Коковцевъ, азъ заключихъ, че той не се е отнесълъ сериозно къмъ ходатайството на Людцканова, защото попитанъ, тоя последниятъ, съ кого ще урежда подробно-

ститѣ на заема, той му посочилъ единъ малъкъ банкерски посрѣдникъ — евреинъ. Коковцевъ ми разправяше това въ весело настроение и азъ не знамъ, дали той следъ разговора си съ Людцканова не е уведомилъ за своето отношение къмъ него Неклюдова въ София.

Въ всѣки случай азъ получихъ отъ г-на Гешова телеграма съ следното съдържание:

Гешовъ до Бобчева.

11. X. 1912 г.

По заповѣдъ на Н. В. Царя министъръ Людцкановъ да тръгне веднага за София.

*Гешовъ.*

Тукъ давамъ и първитѣ размѣнени между менъ и министъръ-председателя Гешова депеши:

Бобчевъ до Гешова

9. X. 1912 г.

Вчера следъ пристигане видѣхъ веднага Нератова, защото Сазоновъ отсъствуваше — Спала — при Императора. Нератовъ разпитва имамъ ли сведения за действията на турската флота по Черноморското крайбрѣжие. Сазоновъ се завърна днесъ и ще го видя 4 часа, между друго по бомбардиране Каварна, писмено съобщение за което веднага пратихъ въ Министерството.

*Бобчевъ.*

Бобчевъ до Гешова.

9. X. 1912 г.

Представихъ се Сазонову и връчихъ копие на акредитивното писмо. Имахъ дълъгъ разговоръ, за който пиша писмо. Много любезенъ, но пакъ повтаря старитѣ натяквания. Русия не е сама и балканскиятъ въпросъ може да се реши съ съгласието и на другитѣ сили. Не е лесно да се приведатъ въ съгласие по нашитѣ прекалени искания. За бомбардировката потвърдихъ устно съобщената му вече наша нота. Отговори, че веднага ще нареди сериозно представление Цариградъ. Види се,



каза, на турцитѣ не може да се върва. Габриелъ Норадунгиянъ — турски външенъ министъръ (арменецъ) обеща, че не ще нападатъ мирнитѣ незащитени мѣста. А това, що се върши, е нечеловѣчно, диво. Неутрализацията на Черно-море не може да се допусне, защото не е въ интереситѣ на Русия. За защита на нашитѣ поданици той, Сазоновъ, ще направи нужното разпореждане. По въпроса за интервенция, каза ми, да се дочака единъ решителенъ актъ на театра на войната, и второ, съгласието на съюзниците. Въ салона на Министерството заварихъ английския посолъ Бъканана, който чакаше да се яви при Сазонова. Заинтересувахъ го съ въпроса за бомбардировката на Каварна и му прочетохъ вашата нота. Откакъ посети Сазонова, и той ми обеща веднага да поддържи енергически нашия протестъ. Показа се крайно разположенъ да ни защити, но прибави, че сме избрали много лошъ моментъ за акция противъ турцитѣ.

*Бобчевъ.*

Бобчевъ до Гешова

12. X. 1912 г.

Съобщихъ своеременно Министру Людсканову. Той тръгва днесъ. Видѣхъ военния министъръ генералъ Сухомлиновъ. Възхищава се отъ първитѣ победи на нашата и на съюзнишкитѣ ни армии. Въ бързитѣ първи победи е, казва, залога на вашата по-нататъшна военна и политическа сполука. Изказва пълна готовностъ за съдействие, което вече доказа на дѣло. Ние бдимъ надъ това, което се върши и се готвимъ, завърши той. Посетихъ английския посолъ Бъкананъ, който искаше да знае кои сж нашитѣ минимални искания. Обяснихъ му нашата нота за автономията, безъ да влазямъ въ подробности за евентуално разграничение на автономнитѣ области, за което тукъ всички разправятъ. Честитя на Васъ и на всички членове отъ кабинета великото дѣло — превземането Лозенградъ, което тукъ извиква адмирация къмъ българскитѣ военни сили.

*Бобчевъ.*

Бобчевъ до Гешова

13. X. 1912 г.

Снощи ме посети Бъкананъ и ме поздрави съ победата при Лозенградъ. Казахъ му, че България би желала да се тури край на това страшно зло на войната, което и при блъскави победи, губи най-ценната и творческа младежъ, но необходимо е да се добие сериозенъ резултатъ. Ние очаквахме, казахъ му, много отъ Англия. Бъкананъ ме увѣри, че телеграфиралъ и пакъ ще телеграфира на своето правителство.

Коковцева ще видя специално по въпроса въ вторникъ. Днесъ министрътъ на войната Сухомлиновъ посети легацията за поздравление съ победата. Руски градове, съ Петербургъ на чело, организиратъ нови санитарни отряди.

*Бобчевъ.*

Бобчевъ до Гешова

15. X. 1912 г.

Министру Гешову

София

Сега се връщамъ отъ Сазонова, който пожела да ме види вечерята 9 часа. Изказа своята радостъ за нашата победа въ Лозенградъ и ме пита имамъ ли известие, че 39 хиляди войници били взети въ плѣнъ. Отговорихъ му, че нѣмамъ подобно известие, че то ми се вижда невѣроятно, като му изтъкнахъ грамадното значение на победата. Следъ това Сазоновъ самъ ми заговори за перспективитѣ на войната и за намѣсата за да се положи край. Казахъ му, че нѣмамъ инструкции и прибавихъ, че частното мое мнение е какво сега, следъ тѣзи жертви и победи става необходимо да се даде едно широко удовлетворение на Балканитѣ. Какъ ще накараме всички сили да се съгласятъ върху това, па и Вие съгласни ли сте да се удовлетворятъ само българитѣ, когато противъ сърбитѣ ще има известно съпротивление, когато австрийцитѣ ще поискатъ своя пай, а и румънитѣ не ще стоятъ мирно? Възразихъ му, че въ Австрия се извършва единъ благоприятенъ обратъ за всички балканци и че съ едно поправяне на границата ѝ чрезъ северната

часть на Новопазарския санджакъ и запазване търговскиятъ ѝ интереси, тя може да се задоволи. Колкото за Румъния, едва ли ще иска нѣкоя сериозна териториална компенсация. Време е, казахъ му азъ, да се тури край на Балканския въпросъ и да не се взематъ преходни, транзиторни и палиативни мѣрки, които не донасятъ траенъ миръ, целта на нашата война. Той не ми възрази. Най-после говорихъ му по въпроса за заема. Съгласи се и предостави се Коковцевъ да приеме плана, който му предложихъ споредъ писмото на Теодорова.

*Бобчевъ.*

Бобчевъ до Гешова

29. X. 1912. г.

Министру Гешову

София

Сазоновъ ми съобщи, че получилъ телеграма какво балканскитъ съюзници били се съгласили първо да иматъ въ кондоминиума всички завоювани области, второ Сърбия и Гърция да си раздѣлятъ Албания, трето — да отстояватъ дори съ оружие тия свои решения. Той посочва голѣмата опасностъ отъ това гледище и разчита на Вашата мъдростъ най-много. Балканскитъ съюзници вѣнъ отъ Албания могатъ да се споразумяватъ помежду си както намѣрватъ за добре. България смѣло може да разчита на Санстефанска България, включително Одринъ и отъ устието на Марица, Еркене до Мидия. Отъ Букурещъ Сазоновъ е получилъ предложение посрѣдничество ректификация границата, почвайки отъ Тутраканъ и Силистра. Молихъ го да не приема поканата. Добре, каза ми той, но Вие тамъ не сте направили още нищо. На моето казване, че нищо не ми е известно, отговори: „азъ знамъ, че едно частно лице е било натоварено отъ м-ра Гешова да посрѣдничу, но нищо не е направено“. Помолихъ го да не прави никаква медиация, до гдето узнаемъ що сте направили Вие. Съгласи се. Накрай той ми заяви категорически, че Русия нѣма да се откаже отъ своето решение: солидарна съ своитъ съюзници, тя не одобрява искането за изходъ на Адриатическо море на Сърбия, въ какъвто смисълъ е далъ наставления на всички руски представители.

*Бобчевъ.*

## 5. Съставът на Петроградския кабинетъ презъ време на Балканската война.

Моитѣ срещи съ Сергѣй Димитриевича Сазонова продължиха веднага по единъ много засиленъ начинъ. Азъ трѣбваше да го посещавамъ почти всѣки денъ и да го държа въ течение на нашитѣ балкански работи, да му давамъ съобщения за движението на нашата и съюзническата армии и да правя разни ходатайства отъ дипломатически, политически и материаленъ характеръ. Прочее, първото лице въ състава на кабинета въ Петроградъ, съ което азъ имахъ да общувамъ, бѣше именно министра на външнитѣ работи *Сергѣй Димитриевичъ Сазоновъ*. Друго лице, което бѣше въ течение на всички въпроси засѣгащи балканската акция, бѣше *Коковцевъ, Владимиръ Николаевичъ*, министъръ-председателъ и министъръ на финансиитѣ подиръ трагичната смъртъ на голѣмия руски държавникъ и доблестенъ патриотъ Петъръ Аркадиевичъ Столипинъ. Съ Коковцева азъ имахъ не много чести разговори, но всички бѣха проникнати отъ една топла привързаностъ на министъръ-председателя къмъ Балканското дѣло и особно къмъ България. Както ще кажа на свое мѣсто, Коковцевъ улесни единъ необходимъ заемъ отъ 25,000,000 лева (10,000,000 рубли), безъ които нашето военно дѣло щѣше да бжде съвършено затруднено. Знае се, че този заемъ бѣше отказанъ отъ Парижъ по съображения, че ние сме се готвѣли за война. . .

Другитѣ личности отъ Петроградския кабинетъ бѣха следнитѣ: военния министъръ *Владимиръ Сухомлиновъ*, съ когото имахъ срещи, но не толкова чести, тъй като тази обязаностъ за общуване съ генералъ Сухомлиновъ бѣше въ ведомството на нашия воененъ аташе Борисъ Сирмановъ. Министъръ на вжтрешнитѣ работи бѣше *Маклаковъ*, съ него азъ нѣмахъ почти никакви дѣловни отношения; министъръ на търговията — *Тимашовъ*, който ни помогна не малко при разни поръчки, правени въ Русия. Средитѣ ми съ него бѣха много рѣдки. Министъръ на земледѣлието бѣше — *Кривошеинъ*. Той бѣше сериозенъ, опитенъ въ работата си и горещо преданъ на разнитѣ мѣроприятия въ своето министерство. Ние се виждахме много пжти.

Министъръ на мореплаването бѣше *Макаровъ*. Съ него имахъ нѣколко срещи по уреждане ходатайството за пренасяне на каменни вжглища на руски товаренъ параходъ отъ Малта за българско пристанище.

*Левъ Аристидовичъ Касо*-министъръ на просвѣщеніето бѣше румъно-бесарабець. Твърдъ, суровъ човѣкъ. Въ срещитѣ си съ него говорѣхме повече за войната, за жертвитѣ, за резултатитѣ. Юристъ по образование и авторъ на нѣколко трудове по гражданско право, той е билъ временно професоръ и по черковно право.

*Иванъ Григориевичъ Щегловитовъ*-министъръ на правосъдието, многогодишенъ сѣдебенъ деятель, прочутъ юристъ, криминалистъ, авторъ на многобройни статии по уговоно право и процесъ въ „Журналъ Министерства Юстиціи“. Съ Щегловитовъ азъ бѣхъ въ преписка още отъ София, тѣй като правѣхме размѣна на моя „Юридически Прегледъ“ съ редактиранія отъ него „Ж. М. Юстиціи“. Въ моитѣ доста чести срещи съ Щ. азъ се съветвахъ съ него по текущи въпроси отъ международно право, съ което той обичаше да се занимава. Иванъ Григориевичъ бѣше винаги готовъ да послужи на българското дѣло, особено въ министерския съветъ.

*Владимиръ Карловичъ Саблеръ*, юристъ и оберъ-прокуроръ при свейшния Синодъ, занимаващъ ранга на министъръ, беше човѣка, съ когото азъ имахъ много случаи на общуване. Но за това на свое мѣсто.

Абсолютниятъ монархъ, какъвто бѣше императоръ Николай II, приемаше презъ седмицата по единъ или двама свои министри на докладъ. Въ време на подобни аудиенции на императора се докладвало за всички дѣла, движения и мѣропріятія въ респективното министерство. Императорътъ изслушвалъ тѣзи доклади съ голѣмо внимание, както ми казваха, на писменитѣ донесения той слагалъ собственоръчна резолюция. Но особно той много се интересувалъ въ това време отъ работитѣ въ вѣншното министерство, министерствата на войната и на финанситѣ. Сазоновъ не можеше да се нахвали на готовността на Николай II да се занимава съ работата и да упжтва по всички въпроси, като се съобразява съ момента, или като има предъ видъ съображенията, които му сж изказани отъ респективния министъръ.

Тъй като съ Сазонова и съ Коковцева азъ имахъ най-чести срещи, намѣрвамъ за добре да кажа нѣщо повече поотдѣлно за двамата руски голѣми общественици.

Почвамъ съ министъръ-председателя Коковцевъ.

*Владимиръ Николаевичъ Коковцевъ* бѣше председателъ на министерския съветъ и министъръ на финанситѣ. Съ него наистина азъ се срещахъ не тъй често. Но, всѣки пжтъ той ме приемаше на драго сърдце, разпитваше ме по онова което става въ България, интересуваше се твърде много отъ вървежа на войната и не скриваше своята радостъ отъ нашитѣ сполуки, отъ победитѣ на балканцитѣ,

Най-напредъ и Коковцевъ не скри своето неодобрение, задето ние сме се впуснали въ неравна кървава разправа съ турцитѣ. Той подчертаваше, че всички приятели на България се боели отъ смазането на балканскитѣ войски отъ страна на Турция. Сега, обаче, и той е зарадванъ твърде много отъ балканскитѣ успѣхи.

Коковцевъ, ако и да не бѣше прѣко негова обязаность да следи руската външна политика, но споредъ неговото разбиране, като министъръ-председателъ често се срещаше съ Сазонова и изказваше своето мнѣние по текущитѣ въпроси на руската дипломация. Сазоновъ държеше твърде много за това да знае умонастроението на този солиденъ, сериозенъ и предвидливъ държавникъ.

До Коковцева, както вече споменахъ по-горе, азъ се отнесохъ по въпроса за 25 милионния заемъ, който направихме въ Петроградъ за нуждитѣ на българската армия. Както се знае, отъ Парижъ бѣха окончателно отхвърлили опита на българското правителство да се сключи единъ подобенъ заемъ въ надвечерието на балканската война. Отъ Парижъ отговориха на българското искане и на ходатайството на Изволски, че тамошнитѣ финансови и кредитни учреждения нѣма по никой начинъ да дадатъ заемъ на България, тъй като иматъ постоянни известия, не само слухове, че България, заедно съ другитѣ балканци, се готви за война. По този начинъ българското правителство се намѣрваше въ крайна нужда отъ единъ поне 25 милионенъ заемъ.

Коковцевъ бѣше човѣка, който скрои една много умѣстна комбинация за да ни се даде поменатия заемъ отъ 25 милиона лева, като съдействува да се състави

единъ частенъ синдикатъ за целта. Но за това азъ пиша на друго мѣсто отдѣлно и изтъквамъ мъчнотиитѣ, които се надвиха, за да се удовлетвори българското искане за заемъ, какъвто никои не вѣрваше, че е възможно да се склучи дето и да било по него време.

Коковцевъ бѣше самостоятеленъ, независимъ и трезвенъ държавникъ. Въ своитѣ отношения къмъ Двора той бѣше извънредно коректенъ, но въ сжщото време той не се стѣсняваше да се изказва откровенно и да моли императора да приема неговитѣ ходатайства и тогазъ, когато тѣ не се харесваха на двора. Въ това отношение сж забелѣжителни неговитѣ старания да отстрани отъ двора влиянието на пакостника-шарлатанинъ Распутинъ, който бѣше успѣлъ да влияе не само въ двора, но и въ разнитѣ висши учреждения, като налагаше известни назначения и уволнения.

Коковцевъ не се стѣсни никакъ да отхвърли настоятелнитѣ искания на Милица Николаевна, дъщеря на черногогорския кралъ и съпруга на великия князь Николай Николаевича. Тази велика княгиня бѣше молила Коковцева между друго, да обещае и да направи всичко за да се даде Шкодра (Скутари) на черногорския кралъ. И когато Коковцевъ е възразявалъ, че това е немислимо по разни политически и дипломатически причини, Милица Николаевна му отвърнала: „Ами какъ се съгласихте да се даде на българитѣ Одринъ?“ Този случай ми бѣ разказанъ отъ самия Коковцевъ. ✓

Подробно тази разправия съ великата княгиня Коковцева описа въ своитѣ спомени носещи насловъ „Изъ моего прошлаго“. Воспоминанія 1903—1919.

Самостоятелното държане на Коковцева и при двора, и въ министерския съветъ, и предъ государствената дума му навличаше голѣми неприятности, които той обаче съ тактъ, умѣние, търпеливость и спокойствие можа да предупреди и разреши благополучно, освенъ една мъчнотия въ отношенията си съ двора. Неговото явно негодувание и осжждане на поведението на Распутина, мѣркитѣ, които той предлагаше на императора противъ този вече станалъ всепознатъ развратникъ и шарлатанинъ поставиха по известно време независимия министъръ-председателъ въ крайно мъчно положение. И единъ прекрасенъ день той, следъ

съвещание съ Сазонова и съ други колеги, намърва за необходимо да освободи двора от своята настоятелна тактика въ уреждането на въпроси, които никакъ не се харесваха на приближенитѣ на Николая II. Коковцевъ бѣше освободенъ отъ министерството и отъ председателството на министерския съветъ въ началото на 1914 г. Неговото мѣсто бѣ заето отъ единъ старецъ, който бѣше и други пѣтъ министъръ — Горемикинъ. Назначението на този последния за министъръ-председател бѣше истинско нещастие за Русия, особно въ моментитѣ, които наставаха въ надвечерието на великата свѣтловна война. Членоветѣ отъ Петроградския кабинетъ, възмущавани отъ безгрижието и нерезбранщината на Горемикинъ на нѣколко пѣти дирѣха начинъ и възможностъ или да го вкаратъ въ пѣтя на една разумна дейностъ, или да се освободятъ отъ неговото министъръ-председателство. Наистина, това стана по-късно, ала може да се каже, че назначението на Щюрмеръ за министъръ-председател бѣше едно положение за което се дума „отъ огънь въ пламъкъ“ или „отъ трънъ на глогъ.“

Коковцевъ преживѣ февруарската революция, която наложи на Николая II неговата абдикация и по-късно при тържеството на болшевицитѣ и грабването на властта въ тѣхни рѣце, Коковцевъ се озова, както милиони други руси, емигрантъ въ Парижъ.

Съ *Сергій Димитриевичъ Сазоновъ* министъръ на външнитѣ работи се започнаха още отъ първия день редовни, почти всѣкидневни среци въ министерството, на Пѣвчия мостъ. Много пѣти, когато не отидѣхъ презъ деня, а имаше нужда, Сазоновъ намърваше за необходимо да ме повика да отида при него. Неуморна бѣше дейността на този министъръ. Той приемаше всѣки день дипломатитѣ, посланици на великитѣ държави, които искаха да го видятъ. Освенъ това, имаше опредѣленъ день, когато всѣки дипломатъ можеше да му се представи безъ да е искалъ предварително съгласие за това. Той бѣше поелъ министерството на външнитѣ работи отъ предходника си Александъръ Петровичъ Изволски.

На Изволски бѣше добре познатъ Сазоновъ, когото той уважаваше твърде много, познаваше твърде отблизу и имаше пълно довѣрие въ неговитѣ качества на дипло-



матъ. Сазоновъ бѣше служилъ съ Изволски по-рано въ Ватикана и бѣше продължилъ своята посланическа служба при папата, дето сполучи да уреди известни мъчни въпроси по работитѣ на католическото духовенство въ Полша. Дълговременното служене при Ватикана бѣше станало доста неприятно на титуляра и Сазоновъ диреше възможностъ или да се върне въ Петроградъ, тъй като вече усѣщаше и известна носталгия, или да промѣни Ватикана за нѣкоя посолска служба въ близкия или далеченъ изтокъ.

Случай за да се върне въ Петроградъ му се представи съ смъртѣта на Нелидова въ Парижъ. Изволски помоли императора да го освободи отъ министерския постъ и да го назначи за посолъ въ Парижъ. За свой приемникъ той посочи Сергѣй Димитриевича Сазонова. Императорътъ знаеше вече достоинствата на Сазонова. Той не само се съгласи да стане това назначение, но и придумва Сазонова да приеме, тъй като последниятъ всѣкакъ се стараше да отклони назначението си на единъ тъй труденъ и отговоренъ постъ.

Дейността на Сазонова като министъръ на външнитѣ работи се ознаменува съ проявлението на голѣма, енергична и отъ всички припозната достойна служба.

За моитѣ отношения къмъ С. Д. Сазонова става дума въ всичкитѣ ми бележки за срещи съ него. Тукъ искамъ да направя само една малка характеристика.

На първо мѣсто Сазоновъ бѣше правдивъ. Той не обичаше приструвкитѣ и дипломатическитѣ ухищрения. Не само не ги обичаше, той ги мразеше. Извънредно много го ядосваше и сърдѣше това, дето нѣкои балканци не се държаха коректно, а прибѣгваха до разни хитрости, които нему никакъ не се нравѣха. Заобикалцитѣ, които той забелѣзваше и въ нѣкои наши отношения, го оскърбяваха, огорчаваха и той не криеше това.

Дразнѣше го твърде много мудността, бавността, която забелѣзваше въ нашитѣ дипломатически сношения и отношения. Той предупреждаваше на време. Той посочваше, сѣкашъ съ точна предвидливостъ, опаснитѣ отъ Сърбия и особно отъ Румѣния и правеше всички усилия за да предотврати тѣзи опасности. Той прегръща-

ше обикновено българската теза за договорнитѣ ни отношения съ сърбитѣ и я защищаваше съ енергия и съ убеждението, че тази теза е права. По-особно това се прояви и въ време на конференцията въ Петроградъ, която имаше да се занимае съ румънскитѣ домогвания за териториални отстъпки, домогвания, които най-после се уредиха само съ отстъпването на Силистра, при известни благоприятни за България условия. Но въ всѣко време Сазоновъ забелѣзваше бавността и заобикалнитѣ, отлагането на действия и решения, безъ които не можеше да се отива напредъ и което пречеше и нему и на самото българско дѣло.

Сазоновъ открито даваше да се разбере въ кого има довѣрие и въ кого не. . . . Той не обичаше Австро-Унгария, защото въ нея той виждаше противникъ на Балканския съюзъ, а този съюзъ за него бѣше съществентъ елементъ на едно мирно и спокойно живуване на Балканитѣ. Следователно, този съюзъ бѣше едно спокойствие и за Русия, която никакъ не бѣше наклонна да се впуска въ нови войни съ когото и да било, не само зарадъ туй, че императорътъ бѣше дълбоко миролюбивъ, но и затуй защото Русия не бѣше още пригответена за война, въпреки твърденията на нѣкои руски военолюбци.

Посещенията на български дипломати въ Пеща и въ Виена и слуховетѣ, че къмъ Австрия се отнасятъ за нѣкакво посрѣдничество, дразнѣха прекалено, много пжти неумѣстно Сазонова. Той не скриваше своето огорчение, за което азъ винаги уведомявахъ София.

Но най-тежко бѣше за Сазонова, когато и следъ императоровата телеграма той не сполучи да вразуми балканцитѣ за да дойдатъ премиеритѣ на четиритѣ съюзни държави въ Петроградъ и да се разреши съюзническата криза, която най-после докара България до гибель. Азъ бѣхъ очевидецъ, свидѣтель на измѣчванията на Сазонова както преди, така и следъ 16 юний 1913 г.

Длъженъ съмъ още веднѣжъ да засвидѣтелствувамъ, че Сазоновъ обичаше България. Обичаше я като славянска страна, обичаше я като евентуална необходима съюзница на Русия при дадени бждаци възможности. . . Обичаше я, и заради туй гледаше всѣкакъ да ѝ помогне въ правитѣ домогвания, които му се излагаха.

Сазоновъ беше извънредно коректенъ. Имаше слу-  
чай, когато той се намърваше въ необходимост да каже  
енергична дума противъ нѣкого отъ българскитѣ управници  
и даже противъ царь Фердинанда. Но, Сазоновъ никога не  
употрѣби каквато и да било обидна фраза за български  
министъръ или дипломатъ, а още по-малко за царь Ферди-  
нанда. Сазоновъ не криеше своето огорчение отъ нѣкои  
наши постѣпки. Но досадата си той проявяваше въ мъл-  
чание или недомълвки, въ които само прозираше това  
огорчение. Коректността му въ туй отношение отиваше  
до крайностъ.

Следъ 16 юний 1913 г. Сазоновъ, и безъ това преу-  
моренъ, като че изгуби доста отъ душевното си равновѣ-  
сие, нервността му бѣше станала по-голъма, ядъ го бѣше  
че не можа да вразуми сърби, гърци, та и българи, които  
сега вече не се радваха на пълното съчувствие на руския  
дипломатъ. Той като че ли стана по-благосклоненъ къмъ  
румънитѣ и мнозина отъ нашитѣ публицисти и обществе-  
ници почнаха несдържано, макаръ и много пжти неспра-  
ведливо, да стоварватъ много несполуки въобще, и наши  
въ особености, върху голѣмия руски дипломатъ. Той из-  
вика прекалено неблагоприятнитѣ отзиви дори и на так-  
визъ наши държавници и общественици, каквито бѣха Тео-  
доръ Ив. Теодоровъ, П. Абрашевъ, Ст. Костовъ и др.

Сазоновъ наистина заслужваше порицание, за дето  
се отнесе съ лекомислие, когато му се донасяше за гот-  
венитѣ задъ гърба на България вѣроломни действия и  
съюзи на гърци и сърби, а сжщо така, дето не можа да  
тури на мѣстото му Хартвига въ Бѣлградъ. Този Харт-  
вигъ, както за това се поменава не на едно мѣсто въ  
тия мои бележки, бѣше главната причина за дето сръб-  
ското правителство и въобще сръбитѣ бѣха вирнали глава  
и не щѣха да изпълнятъ съюзния договоръ, особно по  
арбитража, и така се създаде готвената, не у насъ, ката-  
строфа на 16 юний съ всичкитѣ ѣ фатални последици.

## 6. Общественици и публицисти

Не само голѣмо съчувствие, но и голѣмо съдействие  
азъ срещнахъ презъ всичко време на моето пребивание  
въ Петроградъ у нѣкои общественици и публицисти. Да

помена тукъ за тѣхъ е мой дългъ, та и то е за мене едно сърдечно веление. . . .

На първо мѣсто отъ общественицитѣ поставямъ председателя на Славянското дружество въ Петроградъ генералъ П. Д. Паренсова и подпредседателя на сѣщото дружество Платонъ Андреевичъ Кулаковски.

Както съ Паренсова, тъй сѣщо и съ Кулаковски, азъ бѣхъ запознатъ много отдавна преди да дойда въ Петроградъ. Съ Паренсова имахъ срещи още въ 1877 въ Букурещъ, когато той се занимаваше съ развѣдческата часть (разузнавателна служба) на военното дѣло, което предстоеше да се подкачи въ непродължително време. На Паренсова бѣше препоръчанъ като помощникъ въ тази деликатна задача Григорий Начовичъ и той му услужи не може да бжде по-достойно.

Въ Петроградъ Паренсовъ, който бѣше воененъ комендантъ на Петерхофъ, следователно лице приближено до императорския дворъ, имаше не само възможность въ свои срещи да ходатайствува за нѣкои военни улеснения, които се направиха за българската войска и особно за македонското опълчение, но и въ най-труднитѣ минути, въ които изпадна България, следъ 16 юний, Паренсовъ намѣри възможность да узнае непосредно отъ императора, че България нѣма да бжде оставена да бжде прѣкомѣрно унижена въ Букурещъ.

Кулаковски, когото познавахъ сѣщо така отъ неговитѣ посещения въ София въ първитѣ години на управлението на царъ Фердинанда, и когато бѣше преподавателъ по руска литература въ Бѣлградъ, бѣше завързалъ съ мене подробна кореспонденция на разни научни и обществени теми. Когато бѣше професоръ въ Варшава и редакторъ на Варшавский дневникъ“ (1887—1892), въ време на моето емигрантство въ Одеса той печаташе съ готовность моитѣ статии и дописки, отъ които нѣкои носѣха насловъ „О Македоніи и македонскомъ вопросѣ“. Тѣзи ми статии, преработени по-късно, се появиха въ „Славянскія Извѣстія“ и въ особна брошура. („Письма о Македоніи и македонскомъ вопросѣ“).

Сега, въ Петроградъ той бѣше единъ отъ най-редовнитѣ ми посетители и въ часове на униние той съвсемъ приятелски поддържаше моя духъ, спокойствие и

надежди. Той уреждаше често срещи съ професоритѣ В. Н. Кораблевъ, Пальмовъ, А. И. Яцимирскій, Н. В. Ястребовъ, П. А. Заболотскій и др., гдето, като на конференция, се разискваха въпроси по идеята за славянска взаимност, на които бѣхъ винаги каненъ да присъжествувамъ.

Голѣмо значение за менъ имаше като общественикъ, народенъ представител и трибунъ моятъ бившъ московски професоръ всепознатия голѣмъ социологъ Максимъ Максимовичъ Ковалевски. Той бѣше се посветилъ на изучаване характера на междусъюзнишкитѣ отношения и бѣше разбралъ пълнотата на нашето право, особно така, както то бѣше изложено въ договорнитѣ ни съ сѣрбитѣ наредби. Ето защо, той писа нѣколко статии въ защита на нашето право и за отдаване дѣлото на върховния арбитражъ, единствено компетентенъ да разреши спорнитѣ точки между насъ и сѣрбитѣ.

А. И. Гучковъ, бившъ председателъ на Государствената дума, водачъ на октябриститѣ, членъ на управлението на руския Червенъ кръстъ, бѣше не по-малко предаванъ на нашето дѣло. Наедно съ професоръ Пиленко, единъ отъ редакторитѣ на „Новое время“ той посети България презъ време на войната и съ съветитѣ си принесе своята морална помощ. Впрочемъ, трѣбва да прибавя тукъ, че както той, тъй сжщо и Пиленко бѣха опозиция на Сазонова.

За да свърша тукъ съ професоръ А. А. Пиленко ще прибавя само, че той бѣше постояненъ сътрудникъ на в. „Новое время“ и пишеше много хубави и обосновани вводни статии, материалъ за които черпѣше въ Българската легация.

Председателтъ на Государствената дума М. В. Родзянко бѣше си поставилъ за целъ да следи развитието на съюзническитѣ отношения, като внася примирителенъ духъ съ съвети къмъ дветѣ страни — сръбска и българска. Въ описанието на своитѣ срещи съ императора, Родзянко (вижъ „Воспоминанія“, печатани въ български преводъ въ в. „Слово“ презъ 1938 г.) не скрива мжчнотиитѣ, които е ималъ при двора по уреждането на балканскитѣ въпроси и по отношенията си къмъ Распутинъ, когото той ненавиждаше. Нека прибавя тукъ, че той бѣше възприелъ


и тезата на Радко Димитриеви за Цариградъ, въ който смисълъ по молбата на Димитриева бѣше говорилъ на императора. По този въпросъ азъ разправамъ въ моитѣ спомени тукъ отдѣлно.

Истински джентлеменъ, съ възвишенъ благороденъ характеръ въ отношенията си къмъ българското дѣло се прояви графъ Петрово-Соловово. Той, безъ да бжде молень, се яви въ легацията ни при руско-българския дамски комитетъ и презъ всичкото време на своята дейность той бѣше съветникъ, секретаръ, улжтвачъ на този комитетъ. Съ една дума неговитѣ заслуги бѣха отъ неизмѣримо важенъ, полезенъ и творчески характеръ.

Нѣкои отъ рускитѣ генерали, между които нека помена Куропаткинъ, Константинъ Адриановичъ Рудановски, Адмиралъ Берилевъ, генералъ Бѣляевъ и др. по разни случаи се явяваха въ легацията, канѣха ме у дома си на срещи и конференции по разни въпроси, свързани все съ нашитѣ военни съюзнически отношения.

Нека помена още нѣколко отъ добритѣ общественици, доброжелатели на България, които ме често спождаха и услужваха по разни начини. Таквизъ бѣха Хомяковъ, Бобрински, графъ Капнистъ, Д-ръ Петерсенъ, П. Калинковъ и др.

\* \* \*

Отъ публициститѣ, които ни особно услужваха ще помена на първо мѣсто редакторитѣ и издателитѣ на в. „Новое время“ и „Вечернее время“ — братята М. А. Суворинъ и Б. А. Суворинъ. Поради голѣмата популярность на „Новое время“ той бѣше станалъ вече единъ мѣрда-  

венъ органъ на общественото мнение, въ думитѣ на който се вслушваха и сведенията на който се вземаха за провѣрявано и добросъвестно съобщаване. Ето защо азъ спождавахъ отъ време на време Сувориновцитѣ. При това единъ отъ постояннитѣ сътрудници и голѣми репортери на „Новое время“ Е. А. Егоровъ бѣше станалъ честъ посетителъ на легацията ни и много пжти той се заседаваше въ нѣкоя отъ стаитѣ за да напише, възъ основа на получаванитѣ отъ менъ сведения, статия, която ми прочиташе и следъ това отнасяше въ редакцията за печатъ

Александър Столипинъ, братъ на бележития, станалъ жертва на своитѣ убеждения, министъръ-председателъ, пишеше въ всѣки брой на „Новое время“ бележки по дневнитѣ въпроси. Между тѣзи бележки много пжти той възпроизвеждаше сведения, които му се даваха отъ нашата легация и които ясно свидетелствуваха, че сж вѣрни и фактически обосновани.

Нека напомня и голѣмата фигура на бележития царъ на кореспондентитѣ В. И. Немировичъ — Данченко, който и сега бѣше посетилъ източния театъръ на Балканската война и както писмено, тѣй и устно разнасяше своитѣ възторжени отзиви за българина и българския войникъ.

Нѣмаше нужда да подканямъ Павла Николаевича Милюкова за неговитѣ писания въ органа му „Рѣчь“. Прекаралъ частъ отъ своята професорска дейность у насъ въ София, той познаваше България превъзходно и нѣмаше случай, въ който да не се изправи въ своята „Рѣчь“ и да не каже моцна и справедлива дума въ полза на българското право дѣло. Спомнямъ си съ каква радостъ се яви той при мене въ легацията и ме помоли да известя на министъръ-председателя Гешова, че и той — Милюковъ — е опредѣленъ въ комисията, която ще отиде въ западна България, за да провѣри постжпкитѣ, деянията на мѣстнитѣ сръбски власти, чиито злоупотребления и насилия бѣха вече станали пословични.

При „Биржевия вѣдомости“, вестникъ, който се четѣше твърде много отъ финансовия, банковъ и търговски свѣтъ азъ имахъ добъръ приятелъ въ лицето на издателя С. М. Проперъ, съ когото се бѣхме запознали въ София, въ време на едно негово пжтуване по славянскитѣ страни. Проперъ, който самъ рѣдко пишеше, бѣше предоставилъ на нѣкои отъ своитѣ сътрудници В. А. Бонди и Гр. Л. Кирдецовъ да ме посещаватъ и събиратъ данни за вестника. Наистина тѣзи сътрудници бѣха точни изпълнители на волята на Пропера и знаеше се, че сведенията на този вестникъ се черпятъ непосредно отъ Българската легация.

Превъзходни бѣха моитѣ отношения и къмъ Г. В. Комаровъ, редакторъ на в. „Свѣтъ“. Въ този вестникъ, много популяренъ, Баженовъ пишеше уводни статии, които се четѣха съ увлѣчение поради краткостъта и съдържателността си.

Важни услуги правѣше, понѣкога съ рискъ да загуби положението си, Александъръ Александровичъ Башмаковъ. Този мой старъ, отъ източна Румелия още, приятель, бившъ чиновникъ въ Дирекцията на правосъдието въ Изт. Румелия, бившъ директоръ на народната библиотека въ Пловдивъ, събирателъ на сведения по българското обичайно право, той сжщиятъ, „Вѣщия Олегъ“, Башмаковъ бѣше редакторъ на „Правителствения вѣстникъ“. Въ всички свои статии Башмаковъ защищаваше българското право дѣло.

Подирихъ възможность да се разбере и съ князь Ухтомский, редакторъ-арендаторъ на в. „Петербургскія вѣдомости“. Обаче, по всичко изглеждаше, че сръбската пропаганда бѣше вече успѣла да го вземе на своя страна и азъ не сполучихъ въ своитѣ опити, макаръ поне да печата нѣкои отъ съобщенията, които му се даваха отъ Българската легация.

Колкото за князь Мещерский, който беше враждебенъ на славянското дѣло и на балканскитѣ копнежи, азъ и не се опитвахъ да го вразумявамъ. Знаехъ, че неговиятъ „Гражданинъ“ се четѣше отъ двора, но нѣмаше какво да се прави. . . .

## 7. Тревожни въпроси, които изникватъ много рано.

Сѣкашъ бързитѣ наши победи на театра на военнитѣ действия, особно тѣзи, които дойдоха следъ Лозенградъ, а именно извънредно важнитѣ борби и победи при Люле-Бургасъ и Бунаръ-Хисаръ, трѣбваше да извикатъ много рано и първитѣ недоразумѣния между насъ и съюзницитѣ отъ една страна, между насъ и Румѣния отъ друга.

И Сазоновъ и Коковцевъ ми изтъкваха често за нѣкои наши недоразумения съ сърби и особено съ гърци, за които азъ бѣхъ много подробно и много добре уведоменъ отъ София и за които азъ много неохотно, но въ всѣки случай редовно съобщавахъ на Сазонова.

Характерно е тукъ, споредъ мене, да се подчертаятъ и все тѣй бърже и даже внезапно изникналитѣ крайно неприятни разправии съ румѣнското правителство. Не само



Сазоновъ и Коковцевъ, но и Императорътъ въ време на моята аудиенция при него (12. XI. 1912 г.) въ Царское Село ми напомниха, че къмъ Букурещъ трѣбва да обърнемъ сериозно внимание, че тамъ сж недоволни отъ нашитѣ успѣхи и че тамъ ще искатъ нѣщо като териториални компенсации зарадъ нашитѣ победи и добиване земи, обстоятелство, съ което се нарушавало равновесието на Балканитѣ. Наистина, първитѣ напомнювания, които ми се правиха тукъ въ Петроградъ съ целъ да обърнемъ внимание на румънскитѣ домогвания бѣха сдържани, деликатни и само предупредителни. Съ минаване, обаче, на времето и съ безпокойствията, които румънскитѣ управници и дипломати проявяваха, Сазоновъ почваше да се енервира и все повече и повече настоятелно и внушително, явно въ интереса на България, напомняше, че трѣбва най-после да влѣземъ въ разговори съ Букурещъ.

Много скръбна е дългата история на разправиитѣ ни съ Букурещкото правителство.

По едно време въ Букурещъ се ядосваха най-много за това, че ние пренебрегваме да влѣземъ съ тѣхъ въ споразумение. Сазоновъ знаеше отлично това умонастроение на Букурещъ, защото рускиятъ пълномощенъ министъръ му долагаше постоянно за всѣко повишение или понижение на тоноветѣ на румънската музика, на чело на която стояха министритѣ Майореско—м-ръ председателъ и министъръ на вътрешнитѣ работи, Таки Ионеско—м-ръ на външнитѣ работи. За този последния се знаеше, че той е искренъ българофилъ, даже нѣкои му приписваха български произходъ, бидейки куцовлахъ отъ югозападна Македония.

Нашето правителство се тревожеше не малко както отъ отношенията, които се изостряха съ съюзницитѣ, сжщо така и отъ известията, които идѣха отъ Букурещъ. Съвсемъ умѣстно, справедливо и основателно Гешовото правителство бѣше си начертало една постоянна линия на поведение къмъ Букурещъ. То не можеше по никои начинъ да се съгласи да преговаря съ румънитѣ върху основата на нѣкаква си териториална ректификация и поддържаше, че съ румънитѣ ние сме живѣли презъ цѣли вѣкове като приятели и че ние и за напредъ смѣтаме да поддържаме добри съседски и дружески отношения съ

тѣхъ. Въ този смисълъ бѣха давани наставления на нашия пълномощенъ министъръ въ Букурещъ Г. Калинковъ.

Предъ видъ на обстоятелството, че Сазоновъ извънредно много настояваше да влѣземъ въ непосредни, — на правителство съ правителство — разговори, въ София намѣриха за добре да опредѣлятъ за български делегатъ и посрѣдникъ д-ръ Ст. Данева, председателъ на Народното събрание, на когото впрочемъ бѣше възложено да бжде председателъ и на българската делегация въ Лондонъ. Тази делегация имаше за задача да участвува въ преговоритѣ по сключване на миръ съ Турция, въпросъ по който се съвещаваха вече натоваренитѣ съ тази мисия послѣ (амбасадьори) на Великитѣ Сили. Бавенето на Данева да отиде въ Букурещъ дразнѣше много нашитѣ отъждъ—дунавски съседи, които въ туй поведение на българския делегатъ намѣрваха зълъ умисълъ и пълно отрицателно отношение къмъ тѣхнитѣ, споредъ тѣхъ най-справедливи, и най-естествени домогвания.

Както ще се види по-нататкъ отъ телеграфна и пощенска кореспонденция, нашитѣ разправии съ Букурещъ вземаха все повече и повече обезпокоителенъ характеръ. Понеже България щѣла да се уголѣми много териториално, понеже по този начинъ се нарушавало балканското равновесие румѣнитѣ искаха да получатъ най-малко Силистра по линия до Балчикъ и Калиакра на Черно море.

Нашето становище бѣше строго опредѣлено: никакви териториални отстъпки. Както поменахъ по-горе, за наша много голѣма жалостъ, отношенията ни съ съюзницитѣ се влошаваха всѣкидневно, защото и на гърци и на сърби се отвори голѣмия апетитъ да задържатъ за себе си тѣй лесно завзетитѣ въ Македония и югозападна Тракия земи, които по сърбо — българския съюзеиъ договоръ, бидейки на югъ отъ Шаръ-планина се припознаваха за български, освенъ резервата, която се правѣше за Скопско, бидейки то смяряно като спорна зона.

При изострянето на междусъюзническитѣ отношения работата дойде до тамъ, че и отъ Бѣлградъ, и отъ Атина почнаха да отричатъ нашитѣ права въ Македония и Тракия и даже почнаха да говорятъ за ревизия на договорнитѣ ни отношения. Нѣщо повече... И сърби, и гърци не се подвоумиха да почнатъ едно систематическо гонение

на българския елементъ въ лесно окупиранитѣ отъ тѣхъ земи, обстоятелство, което се дължеше най-очевидно на българския натискъ противъ турцитѣ и на грамаднитѣ жертви, които българската армия даде при крайно труднитѣ кървави срещи съ турската армия.

Враждебно настроени противъ българитѣ, гърцитѣ отиваха даже до тамъ, че да не се съгласяватъ на примирие, което положението правѣше наложително.

Както тѣ, така сжщо и сърбитѣ пренесоха своята враждебностъ въ Лондонъ, въ време на разговори и преговори по сключване на мира.

Напредналитѣ наши успѣхи заслужваха вече едно по-сериозно отнасяне къмъ сждбата на освободенитѣ мѣстности почти въ цѣла Европейска Турция. На източния фронтъ оставаше да се превземе само Одринъ, на западния фронтъ само Скутари (Янина). По този поводъ ето телеграмитѣ които се размѣниха между мене и Гешова:

Бобчевъ до Гешова

20. X. 1912. г.

Преди малко бѣхъ у Сазонова, който ме задържа около два часа. Пита ме — нѣмамъ ли отъ Васъ наставления за намѣса. Отговорихъ му, първо, че нашитѣ чакатъ вѣроятно вземането на Одринъ и Солунъ, а сжщо ще трѣбва предварително да стане споразумение между съюзницитѣ по тоя въпросъ. Прибавихъ, че задачата на Великитѣ сили е вече улеснена. Европейска Турция е въ рждетѣ на съюзницитѣ, тѣ иматъ, прочее, правото да се споразумѣятъ за ликвидацията ѝ. Остава само да се произнесе властното слово на Русия и всичко ще може да бжде уредено, както го изискватъ интереситѣ на християнскитѣ балкански държави, които дадоха и даватъ неимовѣрни жертви. Нека внукътъ на Царя-освободителъ помогне за завършване начинанието на славния си Дѣдо. Русия не трѣбва да се съгласи, свършихъ азъ, съ преходни мѣрки и палиативи. Нека издигне високо своя гласъ и той ще се чуе. — Сазоновъ ме изслуша внимателно и отговори: Нѣмамъ нищо противъ Вашитѣ справедливи домогвания. Съветвамъ на Васъ Българитѣ да се задоволятъ съ Санстефанска България, като се споразумѣете за подробноститѣ съ съюзницитѣ си. Много важно е да

излъзете предъ Великитѣ сили съ едно ясно и завършено нѣщо. Тогазъ ще можете да разчитвате на сполука. Вие, които ржководите съюзницитѣ, настояйте предъ сърбитѣ да спечелятъ разположението на Австрия, която нѣма нищо противъ българитѣ. А Вамъ настоятелно съветвамъ, споразумѣйте се съ румънитѣ. Сега току-що получихъ конфиденциално известие, че тѣ усилено мобилизиратъ. Постарайте се, както можете, да ги обезоржжите. И ние ще ви помогнемъ. По никой начинъ не Ви съветвамъ да отивате въ Цариградъ, защото ще си заплетете много работата. Съобщавамъ Ви подъ най-строгъ секретъ, че по моя инициатива Пуанкаре е вече почналъ да се съвещава по въпроса за интервенцията, като иска декларация отъ всѣка Велика Сила за териториална незаинтересованостъ въ Европейска Турция. Ние дадохме вече положителенъ отговоръ за тази незаинтересованостъ. Австрия се отказа по форма да даде такова категорично заявление, но по сжщество признава, че не желае териториални придобивки. Тя заяви, че нѣма да прави никаква мобилизация. Уведомете за всичко това конфиденциално Вашето правителство. Ние сме убѣдени, че отъ гласа и директивата на Вашия Царъ и правителството му зависи бързото и много желанното усмиряване на полуострова.

*Бобчевъ*

Бобчевъ до Гешова

22. X. 1912.

Последнитѣ успѣхи извикватъ новъ ентузиазъмъ. Видни лица казватъ: не слушайте предупреждения за война съ Австрия, идете въ Цариградъ. Ако се наложи, толкозъ по-добре. Тя ще бжде най-популярната отъ всички руски войни.

*Бобчевъ*

Гешовъ до Бобчева

23. X. 1912.

Щомъ Сазоновъ настоява по никой начинъ да не отиваме въ Цариградъ попитайте го дали Великитѣ Сили могатъ да ни дадатъ ония гаранции за сключване на единъ благоприятенъ за насъ миръ, който временното окупиране на Цариградъ ще ни даде. Казвамъ временно защото нѣмаме намѣрение да искаме за себе си Цариградъ. Увѣрете

въ това Сазонова, като го помолите да не върва на възможни интриги; заявете му при това, че на Румъния могат да дадатъ каквито искатъ увърнения за сигурността на Добруджа, но не и наша земя, и настояте, че ние разчитаме, че Русия ще вземе наша страна въ това въпросъ.

*Гешовъ*

Бобчевъ до Гешова

24. X. 1912 г.

Щомъ получихъ депешата видѣхъ Сазонова. Съобщихъ и обяснихъ съдържанието. По въпроса за Цариградъ не реагира особно, като забележи, че той остава при първата си бележка; и че какво можемъ да искаме повече отъ това, което той е вече казалъ — Санстефанска България. Азъ му поменахъ, че съмъ узналъ какво императорското правителство не ще е противно и на една корекция въ смисълъ да влѣзе въ нашата земя Одринъ и поне отъ устието на Марица, по течението на Еркене до Мидия. Той се позасмя и попита: отъ где знаете това? Обяснихъ му, че съмъ го чулъ отъ единъ неговъ колега министъръ. И Адрианополъ и Солунъ можете да вземете, прибави той, но гледайте да се сговорите окончателно — първо, съ вашитѣ съюзници, и второ съ Румъния. Сазоновъ остана доста недоволенъ отъ известието че не сме съгласни на никаква отстъпка къмъ Румъния. Азъ знаехъ че Вашето правителство не е противно на едно поправяне на границата и на даване, поне едно малко кжсче на Румъния, когато Вие ще добиете една Велика България въ предѣли много по-широки и отъ Санстефанскитѣ. Трѣбва да бждете отстъпчиви. Бихъ желалъ, каза, нищо да не давате и само да вземате, но възможно ли е подобно нѣщо? Телеграфирайте въ София да се споразумѣятъ съ румънитѣ и ние ще сме крайно зарадвани, ако не отстъпите нищо, но гледайте да не докарвате работитѣ до нови конфликти. Ако Австрия узнае, че Вие ще се карате съ Румъния, тя ще се радва и ще се противопостави на излизането на сърбитѣ къмъ морето. Обяснихъ му колко ще е обидно за насъ да отстъпваме земя на тази Румъния, която би трѣбвало да ни съчувствува и само да скъпи нашата дружба, която ѝ трѣбва и ще ѝ трѣбва за въ бждаще. „Настоявамъ да

се споразумѣте помежду си, завърши Сазоновъ, и да не идва работата да ви се мѣсятъ други“.

Турция поискала интервенция. Ние сме съгласни съ нейното искане. Предложението на Поанкаре не е окончателно прието отъ Триплиса. Австрия прави резерва особно за Албания, която трѣбвало да добие автономия подъ султановия суверенитетъ, подъ австро-италиански контролъ.

*Бобчевъ.*

Гешовъ до Бобчева

24. X. 1912

Руски посланици на две столици получили съобщение, че Сазоновъ готвѣлъ проектъ за разрешение Балканския въпросъ. Разпитайте дали е вѣрно това и, ако е, настояте, че е необходимо да се чуе и нашия гласъ, преди да се ангажира Русия съ подобенъ проектъ. Въ проекта се предвиждало и ректификация на румънската граница. Възстанете енергично противъ подигането на този въпросъ, който ще направи поразително впечатление въ България. Помолете Сазонова да не го споменава даже, защото всѣко споменаване може да насърчи Румъния, за да вземе нѣкое безвъзвратно решение, което да запали новъ огънь на Балканския полуостровъ. Настояте Сазоновъ да съветва Румъния да не взема тя подобни безвъзвратни решения.

*Гешовъ*

Бобчевъ до Гешова

23. X. 1912 г.

Сазоновъ не е готвилъ проектъ за разрешение Балканския въпросъ, не е предлагалъ ректификация. Само поржчалъ на посланицитѣ да иматъ предъ видъ възможността при разговоритѣ си да искажатъ мнение, че би могло да се даде едно удовлетворение на Румъния въ смисълъ на ректификация. Напомнихъ повторно поразителното впечатление въ България отъ подобно предложение и помолихъ да не се споменува даже. Каза ми се, че е най-добре ние да се споразумѣемъ съ Румъния, а Сърбия съ Австрия.

*Бобчевъ*

По въпроса за исканията на сърбитѣ да излѣзатъ на Адриатическо море се размѣниха следнитѣ телеграми, въ които между друго се засѣга пакъ и румънската разправия.

Бобчевъ до Гешова  
27/X. 1912

Преди малко Сазоновъ ме вика и ми каза: „Моля Вашето Правителство, като стояще во главе на балканския съюзъ, да обърне внимание на сърбитѣ върху следното извънредно важно обстоятелство. Необходимостта налага да не се домогватъ до териториално приобретение на Адриатическо море. Тройниятъ съюзъ е решилъ окончателно да не допусне това. За едно пристанище на морето следъ толкова други печалби не трѣбва да идете до нова война. Желателно е сръбскитѣ дипломати да престанатъ да говорятъ за усвояване севернитѣ албански земи до Драчъ. Всѣко сръбско упорствуване може да създаде ужасни осложнения. Това що Ви казвамъ е много сериозно. Вие българитѣ, като мждри ржководители на вървежа на събитията, имате голѣми интереси да се спратъ и думитѣ и жестоветѣ на сърбитѣ, които могатъ да напакостватъ на вашитѣ велики успѣхи. Въ Скопие сръбскитѣ власти казали на европейскитѣ консули: не Ви признаваме и не Ви припознаваме никакви капитулации. Това предизвикателство къмъ Великитѣ държави е съвсемъ неумѣстно“. Обещахъ да Ви телеграфирамъ веднага. Казахъ му, че не знамъ направили ли сте нѣкоя постѣпка за споразумѣние съ румънитѣ.

*Бобчевъ*

Бобчевъ до Гешова  
29/X. 1912 г.

Сазоновъ ми събщи, че получилъ телеграма какво балканскитѣ съюзници били се съгласили първо да иматъ въ кондоминиума всички завоювани области, второ Сърбия и Гърция да си раздѣлятъ Албания, трето да отстояватъ дори съ оржие тия свои решения. Той посочва голѣмата опасностъ отъ негово гледище и разчита на Вашата мждростъ най-много. Балканскитѣ съюзници вѣнъ отъ Албания могатъ да се споразумяватъ помежду си

на финансиитъ Теодоровъ, тъй и отъ Гешова да бързамъ колкото се може по-скоро да ходатайствувамъ за да се добие единъ заемъ отъ 25,000,000 лева (10,000,000 рубли), като за тази целъ се издадатъ надлежнитъ съкровищни бонове отъ името на Българското правителство.

Като съзнавахъ напълно отъ една страна голѣмото значение и необходимостта отъ този заемъ азъ си дадохъ за задача и положихъ всички усилия за да мога съ колкото се може по-голѣма бързина да подготвя почвата за заема и въ сжщото време да бжде той колкото се може по-износенъ за държавното съкровище на България.

Твърде понятно е, че азъ се обърнахъ за упжтване и съдействие къмъ Коковцева, който, нека го подчертая още веднѣжъ, посрещна не само благосклонно ходатайството на българското правителство, но съзнавайки отъ своя страна голѣмата необходимостъ отъ този заемъ, ми даде всички възможни упжтвания за сполуката на нашето ходатайство. Азъ посветихъ въ работата и Сазонова, който все така благосклонно, както при всички мои при него ходатайства, обеща да говори и на Коковцева и дето трѣбва, за да се свърши съ пълненъ успѣхъ това хубаво дѣло.

Между менъ и министъръ-председателя Гешовъ по този случай се размѣниха нѣколко телеграми.

Преди да приведа тукъ нѣкои отъ тѣзи телеграми, по които ще се разбере сжщността на работата, не е излишно да помена, че най-напредъ трѣбваше да се намѣри и състави единъ сериозенъ частенъ банковъ синдикатъ, който да поеме върху си извършването на заема. Само активната намѣса въ тази трудна задача на Коковцева и неговиятъ голѣмъ финансовъ и банковъ опитъ бѣха въ състояние да надвиятъ голѣмитъ мжчнотии.

Той ми препоръча банкитъ, които биха могли да поематъ отгоре си приготвянето и сключването на договорнитъ условия за заемъ.

Отъ своя страна азъ положихъ най-голѣмо старание да измоля колкото се може по-благоприятни условия въ лихви и комисиона и менъ бѣше драго, особно драго, като можехъ при разни срещи да намалявамъ както лихвитъ, тъй сжщо и комисионитъ. Азъ уведомявахъ постоянно за стореното министъръ-председателя Гешова.



Ще прибавя тукъ, че този тъй трудно, но тъй благоприятно сключенъ заемъ бѣше по-късно зарадвалъ и Радославова, когато той въ 1913 г. пое управлението на страната. Именно той се обърна къмъ мене и ме моли да ходатайствувамъ за отсрочване на изплащането на заема съ още 6 месеца.

Въпреки всичко, и това наше ходатайство бѣше уважено, благодарение пакъ личната намѣса на Коковцева. Давамъ последнитѣ заключителни телеграми размѣнени между менъ и Гешова по заема.

Гешовъ до Бобчева

22. X. 1912 г.

Сключете условия съ 6% лихва и комисиона срещу сѣкровищни бонове въ рубли въ размѣръ 10 милиона рубли. Гербовъ сборъ за наша смѣтка.

*Гешовъ*

Бобчевъ до Гешова

22. X. 1912 г.

Министру Гешову,

Веднага поискахъ да сключимъ, настояхъ всичко петъ и три четвърти вмѣсто 6, на което се Вие съгласявате. Днешниятъ празниченъ день препятствува Директору банка среща съ Коковцевъ, безъ която не можемъ да свършимъ.

*Бобчевъ*

Бобчевъ до Гешова

25. X. 1912 г.

Окончателно сключваме така: Десетъ милиона рубли, лихва  $5\frac{1}{2}\%$ , комисиона четвъртъ, срокъ 6 месеца. Взето наведнѣжъ или въ срокове, както ние поискаме. Срещу тия 10 милиона рубли влагаме внесени 35 мил. сѣкровищни бонове съ срокъ за година. Боноветѣ сж гаранция. Ако не платимъ следъ 6 месеца, тѣ могатъ да ги реализиратъ и ако не се удовлетворятъ, ние ще доплатимъ. Гербовиятъ сборъ, ако има, и други разности наши. Ако изплатимъ сумата предварително, то вмѣсто

5<sup>1</sup>/<sub>2</sub> ще ни повърнатъ само 5. Последното условие азъ приехъ ad referendum. Веднага ми пратете формално пълномощно, писмено, и боноветъ. Освенъ това незабавно да ми се прати открита депеша отъ финансовия министъръ, че съмъ упълномощенъ надлежно за тая операция. Чакамъ.

*Бобчевъ*

Бобчевъ до Гешова

26. X. 1912 г.

Съглашението е въ видъ на писмо, подписано отъ мене и прието отъ другата страна. Има следующето съдържание: До Шкентовата банка. Тукъ.

На основание пълномощното отъ Българското правителство, пълномощно на което прилагамъ тукъ оригинала, идвамъ да Ви потвърдя съглашението, което устно стана между насъ както следва: Вашето заведение действащо за смѣтка на една група, въ която участвуватъ Рускоазиатската банка и Търговската Азовско-Донска банка, въ Петербургъ, е съгласно да даде на Българското Правителство единъ авансъ до 10,000,000 рубли за срокъ 6 месеца, който авансъ може да бжде взетъ, по моитъ указания, наведнѣжъ или на нѣколко пжти.

Като гаранция на този авансъ, Българското правителство ще предаде български съкровищни бонове въ размѣръ на 35 милиона по петъ и половина съ падежъ най-много една година. Тѣзи бонове ще останатъ въ Ваши ржце до окончателното изплащане на авансиранитъ 10,000,000 рубли и ще могатъ въ случай на закъсняване въ предвиденото изплащане да бждатъ реализирани отъ Васъ, следъ единъ месецъ отъ Вашето предварително известие за покриване аванса. Разбира се, че ако тази реализация не би покрила напълно дълга и лихвитъ, то евентуалната разлика ще бжде заплатена, по Ваше поискване отъ Българското Правителство. Отъ всѣка платка на тоя авансъ Вие ще снемете лихвитъ за 6 месеца по петъ и половина, годишенъ комисионъ четвъртъ. Всички други евентуални разноси, като гербовъ сборъ, налози, изплащане, и пр. ще сж за смѣтка на българското правителство.

Въ случай че изплащането аванса стане преди 6 месечния срокъ, то лихвитъ които текатъ, ще бждатъ повърнати отъ Васъ въ размъръ 5% годишно.

Смѣткитъ, както и кореспонденцията относително тази операция, ще ставатъ посрѣдствомъ Българския Пълномощенъ Министъръ въ Петербургъ. Моля да ми потвърдите съ писмо Вашето съгласие върху гореизложеното.

*Бобчевъ*

Бобчевъ до Гешова  
30. X. 1912 г.

Кажете Теодорову да прати съкровищнитъ бонове и веднага паритъ ще сж на наше разположение. Но какъ ще се проводятъ? Дайте ми да зная и действувамъ.

*Бобчевъ*

\* \* \*

Заключителнитъ споразумѣния дойдоха своевременно и сключениятъ заемъ бѣше използванъ главно за доставка и изплащане на военни принадлежности.

По този начинъ и въ случая ние можахме при доста износни за българското съкровище условия да се улеснимъ съ заемъ. Нито Лондонъ, нито Парижъ бѣха наклонни да ни помогнатъ въ този случай. Напротивъ, тамъ се сърдѣха на Петроградъ, че вземалъ толкова близу присърдце нашитъ интереси. По този случай идва ми на ума онази златна българска летеца поговорка, че „свой своего не храни, но тежко и горко кой си го нѣма“. Азъ не знамъ случай, въ който даже при най-голѣми мжчноти да не ни се окажа помощъ, когато тази помощъ се искаше.

## 9. Императоръ Николай II, отношенията му къмъ България и аудиенцията ми у него.

Когато стигнахъ въ Петроградъ (8 октомврий) и на другия день се представихъ на министра на внѣшнитъ работи Сергѣй Димитриевича Сазоновъ, между друго стана дума за моята аудиенция у Императора за да му предамъ

акредитивното си писмо отъ българския държавенъ глава. Сазоновъ ме уведоми, че императорътъ отсѣтствува за известно време отъ Царское Село, че той се намѣрва въ Спала, дето го задържа едно неразположение на престононаследника Алексѣя. Сазоновъ прибави, че щомъ се върне императорътъ въ Царское Село азъ ще бжда уведоменъ за да ида и му представя акредитивното си писмо. На 9 ноемврий бѣхъ уведоменъ официално отъ Сазонова, че императорътъ ще ме приеме въ двореца си въ Царское Село, въ понеделникъ, 12 ноемврий въ 2:1/2 ч. следъ обѣдъ. Още отъ сутринята на този день азъ бѣхъ цѣль погълнатъ отъ мисльта, какво има да кажа на императора като му се представя...

Естествено, въ главата ми се заредиха мисли за императора, за неговитѣ отношения къмъ България... Преди всичко въ паметята ми изпъкна онзи великъ моментъ, когато се изпълни дългогодишния копнежъ на българския народъ и той видѣ подобрието на отношенията на Русия съ България. Това чудо можа да стане само благодарение на оттеглянето на Стамболова отъ власть и идването на другъ режимъ. За да се изпълни това, дошлото на власть правителство на д-ръ Конст. Стоиловъ, трѣбваше да подготви нуждната за това почва, както въ София при князь Фердинанда, тѣй и въ Петроградъ при Николая.

Положението на князь Фердинанда бѣше неопредѣлено: той князуваше, безъ да бжде припознатъ отъ Високата Порта и отъ другитѣ велики сили, на първо мѣсто Русия. Задачата на Стоилова бѣше една отъ най-мжчнитѣ, но той сполучи да добие съгласието на Николая за да иде при него една делегация, имаща за цель помиреннето. И наистина, отлични делегати — председателтъ на Народното Събрание Теодоръ Теодоровъ и нѣколко народни представители, на чело съ българския иерархъ Климента, отидоха въ Петербургъ и сполучиха да измолятъ отъ императора едно поправяне на отношенията, което чисто-сърдечно и веднажъ за винаги уреди съ императорската си дума Николай II.

Спомнихъ си още какъ народниятъ поетъ Иванъ Вазовъ участникъ въ делегацията, описа туи пжтуване на депутацията, въ която тоя влазаше. Това описание, печатано най-напредъ въ Българска Сбирка (г. 1896, бр. 1) се

чете въ цѣла България и всички благославяха любвеобил-  
ния Всеросийски Императоръ Николай II.

Този моментъ на така да го наречемъ помирение между България и Русия се свързва съ едно крайно радостно събитие, именно съ обещанието отъ страна на митрополита Климента да се приеме въ лоното на православната Черква Престононаследника князь Борисъ Търновски. На миропомазването, станало наскоро следъ това (2/15 февруарий 1896) Николай II, като възприемникъ, изпрати за свой замѣстникъ генералъ Кутузова, а самото миропомазване се извърши при най-тържествена обстановка отъ българския Екзархъ Йосифъ I. . .

Продължавахъ да мисля за този руски монархъ, който въ продължение на цѣлото си царуване прекара извънредно важни и тежки за империята и за царската корона събития... Николай II бѣше повиканъ да наследи баща си Александъръ III, единъ твърдъ, абсолютенъ и честенъ монархъ, който държа високо знамето на самодържавието и ядосанъ отъ обстоятелствата, при които царуваше и като не му се харесваха международнитѣ отношения, въ които бѣше поставена Русия, бѣше произнесълъ думитѣ, които удивиха мнозина, а именно, че той има само единъ приятелъ — черногорскиятъ кралъ Никола. Наследилъ отъ баща си самодържавието Николай II се смѣташе за задълженъ предъ Бога и предъ народа си да го крепи и да го предаде на своя приемникъ. Отъ дѣда си Александра II Николай II бѣше възприелъ широката онази програма за реформи въ вжтрешния животъ на Русия въ областта на стопанско, земско, градско, сѣдебно дѣла и самъ направи не малко за подобрене на тѣзи ведомства. Проникнатъ отъ възвишени хуманни чувства, миролюбие и любовъ къмъ човѣчеството, Николай II въ края на XIX столѣтие предложи да се приеме учреждението на единъ арбитраженъ постояненъ сѣдъ въ Хага, който да разглежда предварително препирнитѣ между държавитѣ, преди тѣ да се изострятъ и да докаратъ работитѣ до война. Предложението на Николая II не бѣше посрещнато съ голѣма готовность, особно отъ Англия. При все това зачѣнкитѣ на постоянния хагски международенъ сѣдъ бѣха вече сложени и изходната точка даваше възможность да се върва, че единъ такъвъ сѣдъ може да бжде отъ

извънредно голъма полза за уреждане по миролюбивъ начинъ на дребни и едри сблъсквания между държавитѣ въ Европа. . .

Въпреки това миролюбие, като че не бѣше писано на Николая II да гледа, че миръ владѣе въ неговата широка и необятна 160 милионна Русия. На Провидението било угодно да подложи на най-голѣмо изпитание миролюбието на Николая II и неговата любовъ къмъ народа му, когото той желаше искрено и дълбоко да благоденствува и да се развива стопански, индустриално, просвѣтно и въобще културно. Недоразумѣния съ Япония докараха работитѣ до една нещастна за Русия война, която при това се завърши съ загубване на руската флота въ японскитѣ води. Наистина Русия склучи съ Япония единъ достоенъ миръ, обаче микробътъ на вътрешнитѣ неудоволствия бѣше подхранилъ крайни елементи къмъ една революция (1905—1906), която причини голѣми па кости на монархията. . .

За да удовлетвори умѣренитѣ искания на прогресивнитѣ и свободолюбиви срѣди Николай II се съгласи да даде известна конституция, наречена октомврийска, съ актъ-законъ. По тази конституция се предвиждаха две представителни тѣла — господарствена дума и господарственъ съветъ. За жалость изборътъ за руската господарствена дума, първа и втора, дадоха резултати въ полза на крайнитѣ елементи и страната не се усмиряваше. Първитѣ две думи, председателствувани отъ проф. на Московския университетъ Сергѣй Андр. Муромцевъ се разпуснаха, третата дума заживѣ по-мирно и спокойно и въ последнитѣ години се готвѣше нова промѣна на тази дума чрезъ новъ изборъ за четвърта господарствена дума. Убийството на министъръ—председателя Петръ Аркадиевичъ. Столипина въ киевския театъръ смути не малко правителството на Николая II и самаго него... Но на чело на управлението бѣше повиканъ като министъръ—председателъ Владимиръ Николаевичъ Коковцевъ, който съ голѣма мждрость, тактъ и предвидливостъ пое ръководството на дѣлата на империята, като служеше най-вѣрно на Русия и на Николая II и като се съобразяваше съ новитѣ настроения въ третата и въ четвъртата дума, която имаше за свой председателъ умѣрения Родзянко...

Сждбата бѣше запазила за миролюбивия и хуманенъ Николай II и една стрѣла, която дълбоко нарани неговото славянско чувство, именно, спомнямъ си тукъ, за присъединението на Босна и Херцеговина къмъ австрийската монархия, което бѣше станало подиръ преврата на младотурцитѣ и възстанието на тѣй наречената Митхадова конституция въ 1908.

Вилхелмъ II бѣше благословилъ това смѣло и забележително дѣло на Ерентала. Сръбскиятъ краљ се обърна съ молба за защита до Николая II, но... времето бѣше съвсемъ неблагоприятно за една акция отъ страна на Русия и на сръбския краљ се даде да разбере, че за сега трѣбва да успокои и себе си и народа си и да чака другъ по-благоприятенъ моментъ. Вилхелмъ II чрезъ Пурталеса, германски посолъ въ Петроградъ, поиска отъ руския императоръ да се съгласи и одобри станалото. Русия бѣше принудена да направи това...

Азъ прекарвахъ презъ паметъта си тѣзи по-главни събития преживѣни отъ Николая II... Бѣше казвано не отъ едно мѣсто, че тѣзи събития сж наложили върху настроението на императора едно малко униние, при все че той никога не губѣлъ духъ, спокойствие и самообладание при разпорежданията, които давалъ, или които му се предлагали да се взематъ въ всички области на държавния животъ.

\* \* \*

Моето заминаване за Царское Село бѣше опредѣлено, съ часове и минути и азъ се постаряхъ да бжда колкото се може по-точенъ.

На 12 ноемврий, на уреченото време, азъ се озовахъ на царската спирка (*Pavillon impérial*), отъ дето съ специаленъ влакъ — салонъ щѣхъ да замина за Царское Село. Двама дворцови представители: баронъ Корфъ и Вуичъ ме посрѣщнаха на спирката и заминахме заедно.

Приемтъ стана въ Царское Село, споредъ обичайната въ такъвъ случай церемония. Императорътъ ме прие въ своя кабинетъ, облѣченъ въ униформа на шефъ отъ стрѣлковия баталионъ. Когато влѣзохъ въ кабинета му той бѣше правъ. Направи ми силно впечатление величествената простота на държането му. Той ме покани да седна

Когато говореше за съчувствието на Русия към българските победи, императорът със усмивка на умиление ми каза, че даже неговият син престолонаследникът Царевич Алексѣй следи съ внимание българските военни действия и че вечер той кани баща си да види на голѣмата карта въ неговата стая дали правилно е поставил българските трикоьорни флагчета на мѣстата — градове и селища, — които сж били превзети и заети отъ български войски.

Щомъ се върнахъ въ Петроградъ изпратихъ въ София подробна шифрована телеграма № 737 отъ 12. XI 1912 на името на Министъръ-председателя Гешова. Ето и текста на тази телеграма:

Бобчевъ до Гешова.

Бѣхъ приетъ отъ Императора по обичайния редъ въ Царское Село. Откакъ му вржчихъ отзивната грамота на предшественика си и моята вѣрительна, предадохъ му сърдечнитѣ поздравии на Н. В. Царя на българитѣ и думитѣ, които Царьтъ ме бѣше натоварилъ да кажа. Императорътъ отговори, че благодари и както вече телеграфиралъ на Негово Величество около 21. X. и сега го пакъ сърадва съ блѣскавитѣ успѣхи и му изказва благопожеланията си. Когато предадохъ на Императора, че християнското високо-хуманно дѣло на българския царь, което е целъ на войната, е едно продължение на славното начинание на великия Царь-Освободителъ, неговия славенъ дѣдо, Императорътъ биде развълнуванъ и повтори думитѣ, като излека ги подчертаваше. Засегнахъ следъ това положението на военнитѣ действия и отношенията между съюзницитѣ както и тия съ Румъния. Пледирахъ предъ Императора, както и предъ Сазонова нашето гледище и изказахъ готовността да дадемъ на румънитѣ гаранции за тѣхно спокойствие, но никаква територия. Императорътъ се съгласи съ това много подчертавано настояване и на лицето му блѣсна усмивка, когато му поменахъ, че румънитѣ трѣбва да скжпятъ съ нашата дружба, чрезъ която тѣ ще могатъ да встжпятъ, съ сигурни погледи въ бъдещето, въ оня православенъ блокъ, който се простира отъ Петербургъ до Атина. Следъ това Императорътъ ми каза: уредете между съюзницитѣ си всички въпроси и



предъ великитѣ сили излѣзте съ опредѣлено положение, на което искайте утвърждението.“ Позволихъ си да завърша съ думитѣ, че ако Русия държи мъжествено поведение, това ще значи много при окончателното завършване на балканската криза и че Русия не трѣбва да се бои отъ Виена, на които думи Императорътъ се позасмѣ и прибави: „тамъ знаятъ много добре, че ние не стоимъ съ скръстени рѣце, и ние правимъ нѣщо и че нѣма да се повтори онова, което се случи преди четири години“. Следъ това последваха нѣколко обяснения отъ личенъ характеръ. Нѣма нужда да Ви увѣрявамъ, че азъ излѣзохъ очарованъ отъ двореца, дето бѣше сервиранъ за мене закуска—чай. Моля да се запази въ най-строга тайна разговора ми съ Императора.

*Бобчевъ*

\* \* \*

Втори пжтъ азъ видѣхъ Императора на Нова година на тържественъ приемъ въ двореца — приемъ на всички дипломатически представители въ Петроградъ. Представителитѣ на великитѣ и малки държави, поканени на този новогодишенъ приемъ бѣха наредени въ голѣмия салонъ на двореца. Когато Императорътъ дойде до членоветѣ на нашето посланичество и азъ му поднесохъ поздравленията по случая отъ името на българския Царъ и отъ правителството на България, сжщо и отъ българския народъ, като подчертахъ, че молитвитѣ на българската земя сж щото Богъ да благослови тази година и да дарува на Императора здраве за да я прекара съ щастие и сполуки, каквито заслужва великиятъ руски народъ, Императорътъ ми отговори: „Благодаря. Азъ вече получихъ и телеграма отъ вашия Царъ и му отговорихъ.“ Следъ малко той продължи: „на писмото на Негово Величество, вашия Царъ, азъ ще отговоря тѣзи дни. На Сазонова съмъ възложилъ да направи всичко възможно по съдържанието на това писмо.“

Въ време на този приемъ, официаленъ и тържественъ. Императорътъ бѣше придруженъ отъ блѣскава военна свита, въ която бѣха Баронъ Фридериксъ, министъръ на двора, Баронъ Корфъ, Шаршавадзе, Танѣевъ и Сазоновъ, както и офицерофмаршалъ Баронъ Бенкендорфъ. Този по-

близу до него на кресло, срещу това, на което седна той. Императорът изглеждаше бодър, разположенъ. Хубавитъ му тъмно-кафяви очи, вдълбочени, замислени излъчваха сѣкашъ едно сияние, което одухотворяваше цѣлото му лице.

При руския дворъ не бѣше прието, както това става у насъ, да се произнасятъ речи отъ страна на пълномощнитъ министри, въ време на представянето имъ предъ императора. Нито представляваниятъ посланикъ произнасяше речъ, нито императорътъ държеше нѣкакво слово. Откакъ представихъ акредитивното си писмо между насъ почна разговоръ.

Най-напредъ азъ поднесохъ на императора поздравъ отъ българския държавенъ глава и му казахъ онова, което царь Фердинандъ ме бѣше натоварилъ да му съобща, като подчертахъ, че и държавенъ глава, и правителство, и цѣлиятъ български народъ се надѣватъ, какво внукътъ на Царь—Освободителя ще има присърдце интереситъ на една славянска страна, която дължи своята политическа свобода и държавностъ на Русия.

Императорътъ благодари за поздравитъ на нашия царь и каза, че той телеграфиралъ около 21 октомврий въ София и сега, чрезъ менъ, пакъ го сърадва съ блѣскавитъ успѣхи на българската армия и му изказва благопожеланията си.

Когато подчертавахъ, че християнското, високохуманно дѣло на българския царь, което е целъ на войната е едно продължение на славното начинание на великия Царь—Освободителъ, неговия славенъ дѣдо, императорътъ развълнуванъ повтори думитъ ми, като леко ги подчертаваше и правеше при това съчувственъ и одобрителенъ жестъ съ глава. Той поиска да узнае най-новото положение на военнитъ действия, които впрочемъ му бѣха известни въ общи черти и по-особно се заинтересува да узнае отношенията между съюзницитъ, както и тия на румънитъ къмъ насъ.

И тукъ, предъ императора, както и многократно предъ Сазонова, азъ изказахъ твърдата вѣра, че съюзницитъ най-накрая ще се споразумѣятъ възъ основа на съществуващитъ помежду имъ договори и конвенции. Колкото за румънитъ, казахъ че нашето правителство е готово да имъ

даде гаранции за тѣхно спокойствие, но да имъ отстъпимъ каквато и да било частъ отъ нашата територия е немислимо. Императорътъ се съгласи съ това много подчертано отъ мене настояване и на лицето му блѣсна знаменателна усмивка, когато му поменахъ, че румънитѣ трѣбва да скъпятъ съ нашата дружба, чрезъ която тѣ ще могатъ да встѣпятъ, съ сигурни погледи къмъ бъдещето, въ единъ православенъ блокъ, който ще може да се простира отъ Петроградъ до Атина... Въ заключение на разговора императорътъ настоятелно ми каза: „уредете между съюзниците си всички въпроси, за да нѣмате недоразумения и следъ това излѣзте предъ Великитѣ сили съ едно ясно опредѣлено положение, на което искайте утвърждението“. Позволихъ си, следъ тѣзи думи, да увѣря императора, че отъ наша страна има всичкото благоразположение за мирно уреждане на каквито и да било възникващи малки или голѣми недоразумѣния. И загатнахъ, че както се вижда, Австрия не е доволна отъ успѣха на балканцитѣ, че тя дебне вѣроятно момента за намѣса въ обща полза и, че тя би желала на всѣка цена да разруши балканския съюзъ и особно сговора между българи и сърби.

Императорътъ се позамисли и каза: „срѣдната на Австрия да не ви смущава. Въ Виена знаятъ много добре, че ние не стоимъ съ скръстени рѣце, че ние правимъ нѣщо, и нѣма да допуснемъ да се повтори онова, което се случи преди 4 години съ анексията на Босна и Херцеговина. При все това, имайте предъ видъ, че не трѣбва да се предизвиква никоя велика сила и, че трѣбва да се избѣгва всѣкакъ една австрийска намѣса, следъ която и Русия може да бѣде принудена да се намѣси. Между това, Русия още не е готова за война. Тѣкмо сега тя преобразява своитѣ военни кадри. Ще трѣбватъ поне още три години за да може Русия да заговори малко по-смѣло. . .

На раздѣла Императорътъ повтори, че желае пълна сполука на българското орѣжие и че за него на балканския полуостровъ България е една голѣма славянска крепостъ. Струва ми се, че нѣколкократно изтъкванитѣ отъ Сазонова мисли: „има България има и славянство на балканския полуостровъ“, бѣха отражение на императорското настроение.

следниятъ се приближи до мене и съ голѣма заинтересованостъ ме разпитваше по-особно какъ стои въпроса за нашето недоразумѣние съ румънитѣ. Обяснихъ му накратко положението на въпроса, като му съобщихъ, че исканията на румънитѣ — да имъ дадемъ новъ кжсь отъ Добруджа, се посрещатъ въ България съ голѣмо огорчение и негодувание, както и че българското правителство намѣрва съвършено неоснователно и неоправдано едно подобно домогване отъ страна на румънитѣ. Бенкендорфъ подчерта: „ще каже, че вие не желаете да отстъпите даже и най-малка часть, напримѣръ Силистра?“

— Никога! му отговорихъ. Нѣма българско правителство, което да даде съгласието си за подобна отстъпка.

— Ами ако румънитѣ окупираатъ Силистра? Тогазъ?

— Ще имаме война, казахъ азъ.

— Не мога да не призная, че имате пълно право — каза Бенкендорфъ.

Отпосле азъ узнахъ отъ Сазонова, че на сжщия приемъ императорътъ казалъ на румънския представител г. Нано, че Румжния не трѣбва да се домогва до никакви териториални придобивки въ ущърбъ на България. Впрочемъ, още тамъ при разговора на Императора съ Нано, азъ забелѣзахъ, че последниятъ бѣше доста угриженъ. Той ме приближи и ми каза: „азъ разбирамъ вашето положение. . . Да назначеа васъ и мене можемъ да свършимъ споразумѣнието си въ 5 минути и да разрешимъ добросъседски тази препирня, която и на мене никакъ не ми се нрави.“

Имахъ случай да видя императора още нѣколко пжти: на Богоявленския парадъ и приема въ Зимния дворецъ следъ него; по време на тържествата по случай отпразднуване на 300 годишнината отъ основаването на Романовската династия (февруарий 1913 г.), молебена въ Казанския съборъ, гала представлението въ Мариинския театъръ, приема въ двореца и голѣмия балъ въ Залъ дворянскаго собранія. . . Но при тѣзи случаи нѣмаше възможность да се встъпва въ разговори отъ какъвто и да било характеръ съ императора и присѣтстваващитѣ поднасяха само своитѣ почтителни поздравления. . .

\* \* \*

Тукъ не се спирамъ върху готовността на Николая II да уреди нашия споръ съ сърбитъ и неговата телеграма до сръбския и българския държавни глави. За това ще говоря въ особна глава.

Не малко е писано и обнародвано и въ руския и въ чуждия печатъ за Николая II, за дветъ революции отъ 1917 г., за неговата абдикация и за трагичната кончина на този монархъ. Обективността всъкога се е изразила въ полза и на личния, и на общественя, и на политическия характеръ на Николая II. Само нѣкои, или не добре запознати съ личността на Николая II, или пъкъ не толкозъ добросъвѣстни му оспорватъ най-основнитъ и сжществени качества. Едни го наричатъ слабоуоленъ и прекалено предаденъ на влиянието на своята челядь. Други мислятъ, че той е билъ не твърдъ въ решимостта си да води войната, въ която встѣпи Русия, наедно съ своитъ съюзници, война, която стана свѣтовна. Лица близко приближени до императора поддържатъ, че у него е имало твърдо решение да води войната до края. Това обстоятелство е отбелязано и потвърдено отъ чуждитъ посланици, особно отъ французкия, Морисъ Палеологъ, въ неговитъ бележки и непосредствени наблюдения и най-после отъ писма и отъ думи на императора, решителни думи, казани и въ момента на неговото отречение.

И у насъ има доморасли патриотари, които повечето наизустъ, си позволяватъ критики за Николая II и за неговитъ отношения къмъ България. Отъ казаното до тукъ е явна обаче истинската любовъ и преданность на императора къмъ България и българския народъ. А ето за допълнение къмъ казаното и свидетелства отъ несъмнени мѣродавни източници. Французинтъ Жилиаръ, който повече отъ 10 години е билъ въ двореца на Николая II, като възпитателъ на Царевича Алексѣй и, който следователно е можель най-добре да оцени разположението на императора, разказва следното:

„Веднѣжъ въ Могилевъ—ставка на императора — въ кабинета наследникътъ готвѣше своитъ уроци, а императорътъ въ туй време се занимаваше съ четене

доклади. Като се обърна къмъ мене съ перо въ ржката, Господарьтъ каза: „Ако нѣкой би ми казалъ, че ще дойде день, когато ще трѣбва да подпиша обявяване война на България, бихъ го взелъ за безумецъ, а ето, обаче, такъвъ день настана. Азъ подписвамъ това, като притискамъ сърдцето си, защото съмъ убеденъ, че българскиятъ народъ е измаменъ, че неговото мнозинство съхранява своята преданостъ къмъ Русия... Съзнанието на племенно единство скоро ще се пробуди въ него и той ще разбере своитѣ заблуждения, но ще бжде късно“.

Палеологъ, френски посланикъ въ Петроградъ, разказва други факти. Той и Бъкананъ, английски посланикъ, направили съвмѣстно предложение на Сазонова да се бомбардира Варна и Бургазъ, преди България да встъпи въ Свѣтовната война и нападне Сърбия. На това Сазоновъ отговорилъ, че той знае чувствата и мислитѣ на императора и никога нѣма да вземе отгоре си да му предлага този планъ, а особно по отношение на България, която императорьтъ смѣта като най-близка до руситѣ страна, свързана съ тѣхъ чрезъ религия, чрезъ езикъ и чрезъ великия актъ на освобождението. На молбата на Палеолога да заповѣда на руския флотъ да бомбардира Варна и носа Емине, Николай II отговорилъ, че той може да издаде подобна заповѣдъ не по-рано, преди да види, че България наистина напада Сърбия, т. е. че тя минава на страната на турско-нѣмския съюзъ.

\* \* \*

Но да свърша. . . Ще минатъ години и десетилѣтия и всѣки историкъ на Русия, освободенъ отъ всѣкакви предразсждѣци, ще признае, че Николай II, съ когото се завърши династията на романовци, е билъ единъ бележитъ, хуманенъ и мждъръ монархъ.

Най-трагично завърши живота си Николай II. Фатално бѣше обстоятелството, дето той пое главното командуване на руската армия въ време на Свѣтовната война. Отсъствието му отъ Петроградъ извика и безъ това зле настроени крайни елементи и тъмни срѣди. Не само това, даже въ думскитѣ срѣди, негодувайки отъ проказитѣ на попъ Распутинъ, който бѣше овладялъ царската челядъ, предупреждаваха Императора. Около Род-

зянко, председател на IV Государствена Дума, се състави военно-граждански съветъ, който реши да предложи на Николая II да абдикира. Тази февруарска революция се разшири. Временното правителство трѣбваше да отстъпи на крайнитѣ елементи. Львовъ, Милуковъ, Керенски и др. бѣха безсилни да удържатъ властта. Болшевицитѣ Ленинъ, Троцки извършиха октомврийската революция. Тѣ взеха въ плѣнъ Николая II, отведоха го съ семейството му, Императрицата и 5 деца, 4 дъщери и престолонаследника, въ Тоболскъ и после въ Екатеринбургъ. Тукъ всички бѣха по най-звѣрски начинъ мжчени и застреляни.

Така загина последниятъ руски самодържецъ отъ рода на Романовцитѣ.

## 10. Руско-българскиятъ дамски комитетъ.

Моята деятелностъ като председател на славянското дружество въ България, е била диктувана отъ идеология и политика за прилагане идеята на славянска взаимностъ. Отъ туй гледище нашето дружество се е притичало на помощъ най-напредъ на онѣзи бѣжанци, които идѣха отъ Македония, прогонени отъ нещастията на мѣстни сътресения. Нашето дружество откри подписка за помощи, назначени за тази целъ, и направи своя дългъ, доколкото му позволяваха възможноститѣ.

Ржководено отъ сѣщата идеология и практическа благотворителностъ Славянското дружество въ България приготви една санитарна мисия за да отиде въ Русия въ време на руско-японската война. Не ще и дума, че нашата санитарна мисия, колкото и да бѣше добре приготвена, не бѣше Богъ знае отъ каква чувствителна помощъ за нуждающитѣ се въ време на война. Но нашитѣ славянски срѣди намѣрвахъ, че е една свещенна обязаностъ да направимъ що-годе като символъ и знакъ на нашата преданностъ и благодарностъ къмъ освободителката Русия. Не по-голѣмина на тази помощъ, мислѣхме си ние, ще се цени нашата санитарна мисия, а по намѣрението и желанието, което имавме да принесемъ една макаръ най-малка

лепта въ този случай. Славянското дружество използва по-късно и първитѣ месеци на свѣтовната война и изпроводи една нова санитарна мисия, на чело съ д-ръ Морфова. Ето какво казва за тази санитарна мисия нейния началникъ д-ръ М. Морфовъ въ доклада си до славянското дружество.

„Щомъ избухна свѣтовната война, Славянското дружество въ България откри всенародна подписка за събиране помощи за раненитѣ руски войници. Въ кжсо време подписката даде такива насърчителни резултати, че се яви мисълта да се събере фондъ, отъ който да се образува и изпрати въ Русия единъ санитаренъ отрядъ. Българскиятъ народъ, неизлѣкуванъ отъ собственитѣ си рани, се притече съ трогателна щедростъ на тоя благотворителенъ позивъ. Даваха всички, — богати и сиромаси, граждани и селяни, миряни и клирици.

Въ края на септемврий 1914 г. санитарната мисия бѣ вече готова; въ нейния съставъ влизаха трима лѣкари (д-ръ Морфовъ, д-ръ Янакиева и д-ръ Марковъ, четирма фелдшери, две милосердни сестри и две самарянки).

Настоятелството на нашия Червенъ кръстъ оказа най-ценно съдействие при стѣкмяването на мисията и снабдяването ѝ съ материали.

На 24 октомврий 1914 г. българската санитарна мисия напусна София, на пътъ за Русия. Въ Одеса, посрещнатата сърдечно отъ организитѣ на Руския червенъ кръстъ, мисията получи заповѣдь да се отпрати за Кавказъ, дето току-що бѣ избухнала войната между Русия и Турция. Въ Тифлисъ нашата санитарна мисия е била поканена въ двореца на императорския замѣстникъ и е била обсирана съ внимание отъ графиня Воронцова—Дашкова, съпруга на намѣстника.

Мисията е била настанена на работа въ вжловата станция Кавказкая, въ хубаво двуетажно здание, дето можеха да бждатъ наредени сто легла. Домакинската частъ бѣ издържана отъ рускитѣ власти чрезъ всерусийски земския съюзъ — отъ специалния фондъ на Славблаг. дружество въ България. Болницата носѣше название: „Всероссийскій земскій союзъ. Лазаретъ № 3. Болгарскій санитарный отрядъ.“



Дейността на нашата мисия не се ограничавала само между стенитѣ на военната болница: Помагахме споредъ силитѣ си и свободното време и на мѣстното население. Прегледали сме и лѣкували амбулаторно надъ 5,000 души — граждани и гражданки. Тая помощъ се даваше напълно безвъзмездно.

Поради развититѣ се събития, презъ лѣтото на 1916 г. Слав. благ. дружество въ България бѣше принудено да повика мисията да се завърне отъ Русия следъ двегодишна дейность. Мисията напусна станция Кавказкая на 14 августъ, изпратена горещо отъ публиката и властта. На 25 септемврий ние се завърнахме въ България“.

\* \* \*

Когато стигнахъ въ Петроградъ и се заловихъ съ текущата си работа не мина много време и легацията ни бѣше повикана да улеснява онѣзи руски санитарни мисии, както и частни лица, които отиваха на театра на войната и имаха да направятъ известни, въ нѣкои случаи много важни и полезни, приноси въ помощъ на болния и ранения български войникъ. Азъ усѣтихъ едно величие на сърдцето си да направя и нѣщо отъ името на нашата легация като сътрудничество въ насока на санитарна помощъ, отъ каквата знаехъ и ми се съобщаваше, че се нуждае българската армия. При таквизъ обстоятелства при нашата легация се образува единъ тѣй нареченъ руско-български дамски комитетъ. Задачата на този комитетъ бѣше много скромна: отъ една страна да изучва нуждитѣ на санитарнитѣ мисии, които отиваха въ България и да имъ дава известно упжтване и съдействие; отъ друга страна комитетътъ имаше за задача самъ да приготви отъ разни източници и чрезъ срѣдства отъ различно естество санитарни помощи, които своевременно да изпроводи направо въ България въ мѣста, които се нуждаеха отъ санитарна помощъ.

Въ състава на руско — българския дамски комитетъ постъпиха така да кажа доброволци, които се заловиха съ голѣма енергия и загриженостъ да направятъ действително нѣщо, което влазеше въ неговата задача. На чело на самия комитетъ се постави графъ Михаилъ Михайловичъ Перовскій Петрово — Соловово, като секретаръ и съ-

ветникъ въ комитета. Дамитѣ, които участвуваха бѣха: госпожа Цокова, съпруга на бившия посланикъ въ Петроградъ Димитъръ Цоковъ и нейната сестра графиня Ребиндъръ, Вѣра Василевна Котляревска, съпруга на много познатия академикъ Котляревски, госпожа Сполатбогъ, българка отъ Търново, женена за руски офицеръ и отъ десетки години обитаваща Петроградъ, госпожа Сирманова, съпруга на нашия воененъ аташе, госпожица Варшавская и още нѣкои други, на които имената не намѣрвамъ забележени въ моя дневникъ. По-късно когато пристигна въ Петроградъ жена ми, тя естествено влѣзе въ комитета. Сжщо така влѣзе въ комитета и дъщеря ми госпожа Поповилиева.

Радвахъ се твърде много като гледахъ ревността, загрижеността и постоянството, съ които комитетътъ упражняваше доброволно поетитѣ си задължения. Участниците въ този комитетъ се явяваха почти всѣки день въ легацията. За тѣхнитѣ съвѣщания и работа азъ имъ отстѣпихъ една отъ легационнитѣ стаи. Този комитетъ устрои и единъ благотворителенъ базаръ, на който присъствуваха цѣлта на петербургското общество и който донесе единъ много добъръ приходъ за нуждитѣ на комитета.

За да изпълнява ползотворно и целесъобразно своята задача, комитетътъ поддържаше връзки съ Руския червенъ кръстъ, който имаше на чело шефа на октябриститѣ Гучковъ, съ Славянското благотворително общество, на което председателътъ генералъ Паренсовъ и подпредседателътъ Платонъ Андреевичъ Кулаковскій не отказваха своето прямо участие за да улесняватъ задачата на нашия дамски руско-български комитетъ.

Дейността на нашия комитетъ ме радваше толкозъ повече, като имахъ предъ видъ, че по този начинъ продължавахъ така да се рече онази благотворителна дейностъ, която влазаше въ целитѣ на Славянското, тогава още благотворително дружество. Като неговъ председател менъ се струваше, че деятелността на тукашния сега комитетъ трѣбваше да се смѣта като едно продължение на предишнитѣ санитарни задачи и заслуги на дружеството.

Двореца София, 4. X. 1912.

Нейно Величество ви натоварва да предадете най-сърдечнитѣ ѣ благодарности на графъ Перовски и архитектъ Карасимеоновъ за щедрия даръ за помагане раненитѣ храбри войници. Сумата изпратете адресъ Царицата. Снощи пристигна руската санитарна мисия, посрещната тържествено на гарата.

*Драндаровъ.*

Пловдивъ, 21. X. 1912.

Нейно Величество ви моли да изкажете на графа Перовски Петрово Соловово нейната дълбока признателностъ за щедро то пожертвувание. Нейно Величество моли да предадете писмото на д-ръ Петерсена.

*Панадопова.*

## 11. Банкетъ въ честь на българския посланикъ.

На 26 ноемврий 1912 г. Общество славянской взаимности ми уреди чествуване въ клуба на общественитѣ деятели. Ето какво писа за този банкетъ в. „Биржевия Вѣдомости“ отъ следния день:

„Въ залата имаше по-вече отъ 100 души. Присѣтствуваха и дами. Г. Бобчевъ зае мѣсто на центра на масата, срещу него бѣше г. Столипинъ, който произнесе и първиятостъ, като каза, че докато г. Бобчевъ се нареди въ Русия, представи на императора акредитивното си писмо и се яви възможностъ да бжде чествуванъ, българитѣ успѣха вече да одържатъ цѣлъ редъ блѣстящи победи и да сключатъ примирие, което ще трѣбва да премине въ дълбокъ миръ. Ако за нѣкои мечтателни умове това изглежда като разочарование, като нѣщо недовършено, то отъ реално гледище това може да бжде добро, защото България се избавя отъ бремето на победитѣ и отъ загубата на млади сили, а историята учи, че прекаленитѣ кръвопролития и загуби на млади сили отслабватъ расата. Историята, както и природата не обичатъ скокове. Бждащето е напредъ... И сега, чествувайки посланика на България,

ораторътъ прогласи тостъ за великия и уменъ царъ на България.

Слѣха се гласовѣтъ въ руско „ура“ и ржцетѣ въ ржкоплѣскания. Българскитѣ посланикъ отговори съ следната речъ:

Трогнатъ съмъ, дълбоко трогнатъ отъ вниманието, съ което ме удостоихте, поканвайки ме на братска трапеза. Азъ се стѣснявахъ да приема вашата покана, но смѣтайки, че тя се прави не менъ лично, а на представителя на малка България, която застана на чело на балканския съюзъ, азъ си казахъ, че нѣмамъ право да се отказвамъ. И азъ ви благодаря отъ душа за тази честь.

Балканскитѣ съюзъ е една нова международна организация и сила. Той е повиканъ къмъ животъ отъ най-идеални побуждения и хуманни цели: да даде правенъ редъ, свобода и по-добъръ животъ на християнитѣ въ бивша европейска Турция.

Войната бѣше средство за достигане на тази цель, — ужасно средство, — но къмъ него стана нужда да се прибѣгне. Изчерпани бѣха всички други. Оставаше това — *ultima ratio*.

И ето, следъ шестнедѣлни кръвопролития, грамадни жертви, героически и блистателни военни операции идва примирието. Разбира се, би трѣбвало да се радваме, че е туренъ край на страшното изтрѣбление на човѣшки съществуваня. Между това отъ много страни азъ чувамъ: защо не сж направени още малко усилия за да се доведе светото дѣло до самия славенъ край? Този въпросъ вълнува мнозина...

А азъ мисля, че на този въпросъ може да се даде много простъ отговоръ. Защото балканскитѣ съюзници се надѣватъ да достигнатъ целитѣ си безъ по-нататъшни кръвопролития.

И тази цель трѣбва да бжде достигната, ако заинтересуванитѣ жадуватъ за тържеството на единъ траенъ миръ.

Следъ толкозъ грамаднитѣ жертви, дадени отъ съюзницитѣ, тѣхнитѣ армии, изпълнени съ енергия и бодрость, чакатъ търпеливо резултатитѣ отъ преговоритѣ за единъ достоенъ миръ. Тѣ сж убедени, че всѣки отъ съюзницитѣ ще получи своето. Тѣ вѣрватъ, че правдата,

която тържествуваше при военнитѣ действия, ще възтържествува и на дипломатическитѣ маси.

Никоѣ отъ балканскитѣ съюзнци не е уморенъ. Всички сж бодри и стоятъ готови на своя постъ дружни и единопдушни. Никакви сериозни недоразумения нѣма помежду имъ. Напротивъ, балканскитѣ съюзнци сж проникнати отъ пълното съзнание, че тѣхната велика, мирна и културна задача е въ бждащето. Тѣ сж убедени, че и великитѣ държави, виждайки въ балканския съюзъ гаранция за миръ, правовъ редъ и култура, ще поддържатъ тѣхнитѣ усилия и ще имъ дадатъ възможность да доведатъ до край величественото дѣло на правдата и свободата на Балканския полуостровъ, дѣло започнато отъ незабравимия Царь-Освободителъ и незавършено отъ Русия преди 35 години, по независещи отъ нея причини.

Русия всѣкога е съчувствувала на балканскитѣ християни. Нейнитѣ царе-императори сж водили толкозъ пжти безкористни войни за по-добрия имъ животъ. Тази Русия всѣкога е била опора за славянитѣ. Позволете ми да вдигна чашата за велика Русия, за нейното процвѣтѣване и за здравето и дългоденствието на нейния августейши вождъ императоръ Николай Александровичъ.

Ура!

Следъ това започна цѣлъ потокъ отъ речи. Единъ българинъ артистъ прочете стихотворение отъ присжтствуващия на обѣда ген. Тальма, посветено на Радко-Димитриевъ. Българинътъ Кушлевъ говори, че България никога не ще забрави, че дължи своята свобода и настоящето тържество на Царя-Освободителя.

Г. Хомяковъ изказа мисълта, че единъ човѣкъ самъ не е войникъ и затова ние се дълбоко прекланяме предъ факта, че враждуващитѣ народи на Балканитѣ забравиха враждата си, че сж се съединили за това свято дѣло и ние вѣрваме, че този балкански съюзъ ще бжде незимлимъ и че единъ день и Русия ще влазя въ този съюзъ.

Г. Башмаковъ характеризира посланика Бобчева, съ когото билъ прекаралъ младежкитѣ си години на Балканитѣ, като неуморенъ работникъ, адвокатъ, писателъ, учителъ, издателъ. И ето сега сждбата го праща у насъ, като дипломатъ, беседващъ съ Царя по руски, и този дипломатъ, който ни разбира, вижда и чувствува, че въ

руските сърдца нѣма нищо користо, което ни се приписва: намъ не ни трѣбва руска България, намъ именно ни трѣбва българска България и сръбска Сърбия.

Г. Маклаковъ, въ своята речъ, отбелязва съ радостъ, каква мощъ сж развили малкитѣ балкански народи, като сж забравили личности, дребнавости, борби на партии и се обгърнали отъ една мисль. Ораторътъ се спрѣ по-особно на Сърбия, която има най-тежкия дѣлъ отъ всички, и вдигна чашата за процвѣтѣването и пълното освобождение на Сърбия.

Г. Никаноровъ отбѣляза, че мечътъ е спуснатъ и е отстѣпилъ мѣсто на дипломацията, на лицемѣрнитѣ и ловки езици. Както и да било, победата на славянскитѣ народи е победа на християнството, победа надъ мохамеданското насилие и звѣрства и затова Цариградъ, като първа столица на християнството, трѣбва да бѣде повърнатъ на християнитѣ.

Г. Гревсъ отбеляза факта, че въ 1903 г., когато той билъ съ отрядъ милосърдни сестри на изтокъ и въ отряда постѣпила принцеса Елеонора Рейсъ като милосърдна сестра, всички отначало били смутени, но когато почнала да работи, то рускитѣ войници, отъ които сто-тици, а може би и хиляди, сж минали презъ нейнитѣ ржце, всички я благославяли и казвали, че това е руска сестра. И ето ораторътъ моли посланика да предаде въ България този привѣтъ на руситѣ за руската милосърдна сестра, сегашната българска царица, съ чисто славянската душа.

Професоръ Максимъ Максимовичъ Ковалевски, членъ на Господарствения Съветъ, моли сътрапезницитѣ да чуятъ и неговата дума: Азъ познавамъ, казва той, госта, когото чествуваме тукъ, още отъ времето на неговото студентство въ Москва. Стефанъ Саввичъ бѣше дошълъ въ Москва, откакъ бѣше работилъ въ Цариградъ и Букурещъ за духовната и политическа свобода на своето отечество; той вече бѣше познатъ като общественикъ и публицистъ.

Въ Москва той пристигна въ края на освободителната война и употреби грамадни усилия за да свърши юридическия факултетъ за 3 години вмѣсто за 4. Той идваше наедно съ други студенти при мене на семинарни

занятия, той обръщаше вниманието ми съ своята любознателност къмъ голѣмитѣ културни прояви на Русия. Веднѣжъ, помня, той ме помоли да го заведе при Тургенева, тогазъ временно обитаващъ Москва. Искамъ, ми казваше Бобчевъ, да се поклоня на този голѣмъ руски писателъ, който изобрази въ „Наканунѣ“ Инсарова, въ действителностъ Катранова. Иванъ Сергѣевичъ бѣше приятно изненаданъ отъ туй посещение, което му направихме. Той говори на дълго за Катранова и за повода да напише своя романъ „Наканунѣ“. Отъ Бобчева азъ видѣхъ какво ще каже да обичашъ родната си земя и да иссашъ всякакъ да ѝ помогнешъ. И въ Москва той продължаваше да сътрудничи въ московския печатъ.

Смѣя да кажа, завърши Ковалевски, че азъ се поучихъ не малко отъ живота и дѣлото на този младъ българинъ. Ето защо и азъ предлагамъ здравица за него, за неговата родина, за България.

Тази тържествена вечеря най-после се завърши при голѣмо благоразположение, разговори и спомени на всички присѣтствуващи“.

---

## **ЧАСТЬ ВТОРА**



## 1. Моитѣ срещи съ представителитѣ на Великитѣ сили въ Петроградъ.

Имахъ възможность да се срещна съ посланицитѣ на Великитѣ сили още въ първитѣ недѣли на моето пристигане въ Петроградъ. Повечето отъ тѣхъ посетихъ въ посолствата имъ и тѣ побързаха да ми върнатъ посещенията. При това имахъ случай да приказвамъ съ тѣхъ по всички въпроси, свързани съ Балканската война, съ причинитѣ на нейното провъзгласяване и съ последиствията отъ тази война, която изглеждаше не само, че ги интересува, но и тревожи.

Съ английския посолъ *Бъкананъ* азъ се срещнахъ най-напредъ още на следния день отъ моето пристигане въ руската столица. Като отидохъ да направя първото си посещение на Сазонова заварихъ въ голѣмия чакаленъ салонъ Бъканана. Ние се познавахме съ него още отъ София, той ме приближи и следъ обикновенитѣ поздравления, веднага между насъ се почна дѣловенъ разговоръ.

Разправихъ на английския посолъ на кратко нѣкои събития отъ войната, които не му бѣха познати и веднага му съобщихъ за варварската постѣпка на турската флота, която обстрѣлвала беззащитни наши градове по Черноморието. Бъкананъ обеща да говори по въпроса съ Сазонова и да телеграфира на своето правителство въ Лондонъ. Тѣй като го поканиха при Сазонова, той ме помоли да го посетя въ най-скоро време въ посолството.

На излизане отъ кабинета на Сазонова, Бъкананъ ми каза, че говорилъ на министра за варварскитѣ постѣпки на турската флота и повтори поканата си да го видя въ посолството.

Нашитѣ срещи съ Бъкананъ бѣха многократни. Както го знаехъ, той бѣше благоразположенъ къмъ България и всѣки пжтъ ми обещавахе да направи това, за което ходатайствувахъ. Нѣколко пжти той бѣше любе-

зень да ме ками на обѣдъ и при всѣко идване въ легацията той намѣрваше какво да ми каже като упжтване или предупреждение.

Най-напредъ, той откровенно се изказа противъ почването на Балканската война, като не скриваше своитѣ опасения, че турската армия, не само по своята многочисленостъ, но и по своята храбростъ не ще може тъй лесно да се сломи.

При това Бъкананъ ми напомни, че трѣбва да обърнемъ голѣмо внимание на поведението на Румъния, защото, казваше той, при вашитѣ териториални завоевания тя нѣма да стои съ скръстени рѣце и се заканва, ако не бжде удовлетворена по миренъ начинъ, да се обърне къмъ военни действия, за да получи компенсация отъ къмъ Добруджа.

Сжщиятъ Бъкананъ, въ послѣдствие, не единъ пѣтъ подчертаваше въ разговоритѣ си, че е необходимо да се споразумѣемъ съ съюзницитѣ си, които почваха доста рано да проявяватъ апетити, за да запазятъ за себе си окупиранитѣ мѣста въ Македония и въ западна Тракия.

Въобщѣ казано, Бъкананъ се държеше джентлеменски и, безъ да скрива съчувствията на своето правителство къмъ Турция и къмъ нейнитѣ нещастия, всѣкакъ даваше да се разбере, че фактитѣ на нашата победа налагатъ едно измѣнение въ намѣренията на Великитѣ сили да настояватъ на териториялната неприкосновеностъ на Турция.

Съ французкия посолъ Луи азъ имахъ нѣколко кратки срещи въ самото посолство. Луи бѣше болничавъ и обикновенно пазеше стаята. Той рѣдко посещаваше министерството и не бѣше успѣлъ да се поправи на Сазонова, който нееднократно бѣше правилъ предложения за отзоваване на Луи. Характерно е, че Поанкаре като министъръ-председателъ не е бързалъ да удовлетвори желанието на Сазонова, както виждамъ сега отъ брошурата на Пуанкаре: Конференциитѣ му по Балканската война. Въ своитѣ обяснения предъ парижкитѣ си слушатели и предъ самия Сазоновъ Пуанкаре поддържа, че Луи е билъ единъ полезенъ представителъ на Франция и добъръ познавачъ на руско-френскитѣ отношения. Покъсно Луи бѣше отзованъ и въ началото на 1913 г. бѣше

замѣстенъ отъ голѣмия френски политикъ, най-много спомогналъ за англо-френското приятелство, Теофилъ Делкасе.

*Делкасе*, доколкото разбирахъ, предаваше вѣрно моитѣ съ него беседи и ходатайства предъ своето правителство. И той, както Бъкананъ, се произнасяше противъ прибързаността ни да почнемъ Балканската война и за необходимостта да се разберемъ съ отвждъ дунавскитѣ си съседи.

Делкасе бѣше посрещнатъ въ Петербургъ съ голѣма готовностъ и радостъ, особно на Пѣвчия Мостъ.

Сазоновъ бѣше възхитенъ отъ новия френски дипломатъ, срещаше се съ него често и неговото сътрудничество му бѣше много приятно и ценно.

Азъ лично виждахъ нѣколко пѣти Делкасе въ разни случаи особено въ време на Петроградската конференция за уреждане на Силистренския въпросъ. Въ този случай Делкасе поддържаше напълно и енергично програмата на Сазонова за Силистра.

Но, ако има случай, при който Делкасе силно, по-нѣкога даже рѣзко, се отнасяше къмъ нашитѣ недоразумѣния съ сѣрбитѣ, това бѣше презъ време на Лондонската конференция и особно по поводъ на Московската телеграма на Николая II до българския царъ и сѣрбския кралъ. Той настоятелно искаше да телеграфирамъ на нашия министъръ-председателъ, че неговото идване е една необходимостъ и прибавяше: „Азъ не разбирамъ какъ е възможно единъ уменъ държавенъ глава да не бърза да наложи своето желание на правителството си за да дойде министъръ-председателя въ Петроградъ, гдето върховниятъ арбитъръ ще се произнесе тѣкмо, както вие желаете, съгласно договора и конвенциитѣ ви“.

Телеграфирахъ своевременно за всичко въ София и писахъ едно много предупредително писмо до министъръ Теодорова, което печатамъ по-нататъкъ. Това писмо е било четено въ министерския съветъ преди 16 юний. Д-ръ Борисъ Вазовъ го обнародва въ своята брошура, като го бѣше озаглавилъ така: „Едно писмо, което само говори“...

Въ дневника си чета сега думитѣ, които Делкасе ми каза, когато ме убеждаваше, че трѣбва да бждемъ отстъпчиви къмъ румѣнитѣ: „когато виждате, че има нуж-

да да се отсече единъ пръстъ или даже една ржка за да спасите цѣлия организъмъ, то вие трѣбва да направите това; колебанието въ подобенъ случай е самоубийство“.

По всичко изглеждаше, че Делкасе е напълно солидаренъ съ Сазонова. Той често ме предупреждаваше, че българското правителство трѣбва да се отнася съ голѣмо внимание къмъ Сазонова, къмъ неговитѣ увещания и ултравания.

„Разберете, ми казваше той, че въ лицето на Сазовие имате единъ много голѣмъ приятель, даже защитникъ. Той никога нѣма да пожертвува нѣкой вашъ жизненъ справедливъ интересъ и постоянно иска и моята подкрепа въ сжщата насока“...

Своевременно се запознахъ и съ австрийския посолъ *Турнъ-Валсасина*. Този дипломатъ бѣше достоенъ представител на Метерниховската Хабсбургска монархия. Той ми върна веднага първата визита и остана дълго време въ легацията на разговоръ.

При всѣка среща Турнъ ми даваше да разбере две нѣща, върху които той се връщаше постоянно. Първо — той утвърждаваше, че и като представител на Австро-Унгария и лично, той е готовъ да защитава интереситѣ на българитѣ и ме увѣряваше, че ще докаже това при удобенъ случай. И наистина въ конференцията за Силистра той е билъ наедно съ Сазонова. Когато се разговаряхме за предстоящитѣ действия на българската армия и азъ му загатвахъ, че е възможно нашата войска като стигне Чаталджа да спре, защото ще бжде рисковано да върви къмъ Цариградъ, на нѣколко пжти Турнъ ме пресичаше и ми викаше: че вървете, защо да не идете! (*mais allez-y, allez-y!*)

Турнъ не скриваше своето и на правителството си неблагоприятно положение къмъ сърбитѣ. Той съжеляваше и то много настойчиво, дето сме се съюзили съ тѣхъ и казваше, че Австрия нѣма да допустне щото Сърбия да се уголѣмява за смѣтка на македонскитѣ области. По-късно той бѣше най-голѣмъ противникъ за предаването на Скутари на черногорцитѣ. Впрочемъ, азъ говоря по тоя въпросъ другаде.

Турнъ имаше единъ хитъръ посолски съветникъ въ лицето на Чернинъ — младъ, но вече изпеченъ дипло-

матъ. Той идваше често въ легацията и повтаряше при-  
близително онова, което говореше и Турнъ. . . .

Съ други думи казано, австро-унгарскитѣ дипломати извършваха образцово своитѣ задължения и сигурно сж получавали похвали отъ Балплацъ, и особено отъ шефа на австро-унгарската дипломация Берхтолдъ, достоенъ преемникъ на покойния Еренталь.

Германскиятъ посолъ *Пурталесъ* бѣше солиденъ, сдържанъ и въ много случаи закопчанъ дипломатъ. При нашитѣ срещи той бѣше винаги предпазливъ и никога не се впущаше въ подробности. Личеше по всичко, че той не иска да вземе отговорностъ за думитѣ си, които изказваше като афоризми. Нека, обаче, прибавя, че по Силистренския въпросъ и той не се отдѣли отъ Сазонова. По-късно той бѣше неоднократно заявявалъ въ министерството на външнитѣ дѣла, че неговото правителство не може да одобри отнемането на Солунъ отъ гръцкитѣ владѣния.

Обаче, когато румънитѣ нахълтаха въ незащитена България и когато трѣбваше да се даватъ скъпи жертви, нито Турнъ, нито Пурталесъ помогнаха на Сазонова за да се спре румънското нашествие.

*Карлоти*, — италиански посолъ, бѣше много любезенъ, идваше често въ нашата легация и особно обичаше да се спира върху проектитѣ за една албанска автономия. Въ това отношение той вървѣше наедно съ Турнъ, който не даваше и дума да става за подѣлба на Албания между Сърбия и Гърция.

Турскиятъ посолъ въ това време въ Петроградъ бѣше *Турханъ-паша*, почтенъ старецъ. Албанецъ по произхождение, той имаше висше юридическо образование, познаваше гръцкия и френски езици до съвършенство. По твърде понятни причини, азъ не можехъ да влѣза въ разговоръ и обяснения съ симпатичния инкъкъ турски дипломатъ.

Посетихъ и *графъ Виняца*, испански посолъ, тъй като той бѣше изказалъ желание предъ Турна да се запознае съ менъ. Испанскиятъ посолъ ми каза, че ме познава отъ София, дето той билъ делегатъ по време на пълнолѣтието — 18-годишнината на престолонаследника, князь Борисъ Търновски. Изъ България той бѣше изне-

сълъ прекрасни впечатления. Народътъ билъ трудолюбивъ, скромнъ, съ първобитенъ моралъ, обичащъ отечеството си и готовъ да му служи беззаветно. Сега въ Петроградъ той следъше съ интересъ развитието на военнитъ събития у насъ и се радваше на българскитъ успѣхи. Хвалеше Турна и ме увѣряваше, че Турнъ обича българитъ, но не и сърбитъ, които споредъ него не заслужвали да бждатъ въ сюзъ съ другитъ балканци.

Бѣхъ и у японския посолъ *Мотоно*, и той прибърза да ми върне визитата. Той следъше съ много голѣмо внимание нашитъ работи и бѣ запознатъ отблизу съ нашитъ междусюзнически отношения. Сазоновъ го смѣташе за много културенъ човѣкъ и дълбокъ дипломатъ. По-късно Мотоно бѣше повиканъ да вземе активно участие въ държавното управление на страната си като министъръ.

Съ особно удоволствие посетихъ северно-американския посолъ *Къртисъ-Гилдъ*, бившъ управляващъ на щата Масачусетсъ. Въ кабинета му бѣха окачени едно военно американско знаме и сабя. Американскитъ посолъ ме срещна съ голѣма радостъ. Съ чистосърдечие, даже простосърдечие той ми разправи за своитъ семейни работи и ми каза, че жена му не рачила да дойде, защото не желала да си развали домашното и роднинско спокойствие, че той не се занимава съ политиката на европейскитъ държави и тя била чужда за него. . . . Той сигурно не можеше даже да си въобрази това, впрочемъ, което стана, че подиръ 2—3 години Северна Америка ще се яви въ Европа съ войска и военни орждия и, че ще се бие рамо до рамо съ французи и англичани. Още по-малко той можеше да допусне, че председателтъ на С. американскитъ Съединени щати — Уилсонъ ще вземе такава близко участие въ преустройството на Европа, съ съставянето на своитъ прочути 14 точки.

Като частенъ човѣкъ, каза той, азъ ви изказвамъ моитъ лични съчувствия за победитъ на българския народъ и ви желая по-нататъшни успѣхи. На това отгоре Къртисъ-Гилдъ стана, донесе едно шише съ нѣкакво американско спиртно питие, нѣщо като конякъ, отвори го и ми предложи да приемъ за българския народъ и Северна Америка.

Той ме увѣряваше, че това питие било много хигиенично противо-епидемично, добро за стомаха и прочее.... Не ми бѣше удобно да възразявамъ на добродушния американецъ досежно ползата на спиртнитѣ напитки, но не се съдържахъ да не му кажа, безъ да искамъ съ това да го правя въздържателъ, че има хора, които отричатъ и най-малката полза отъ спиртнитѣ напитки. . . .

Много често се срещахъ съ сръбския пълномощенъ министъръ, *Дим. Поповичъ*, съ когото бѣхме въ извънредно добри отношения. Почти не се виждахъ съ *Психа*, гръцки шарже д'аферъ. Румънскиятъ представителъ *Нано* бѣше единъ извънредно добросъвестенъ, приветливъ и симпатиченъ дипломатъ.

За да завърша тази глава нека прибавя, че както съмъ забележилъ въ дневника си, съмъ правилъ посещения и на шведския, норвежския, датския и др. дипломатически представители, у които сжщо съмъ бивалъ и каненъ много пжти.

## 2. Моята преписка съ министра-председателя Иванъ Евстратиевъ Гешовъ

Тази преписка е много разнообразна. Вънъ отъ официалната телеграфна шрифована и нешрифована кореспонденция, азъ имахъ случай да се преписвамъ съ Гешова и въ частни писма, отъ които по-голѣмата частъ иматъ все така за предметъ нашитѣ отношения къмъ Балканската война, нашитѣ разправи и съюзницитѣ, съ румънитѣ, съ турцитѣ и най-после нашитѣ ходатайства, ноти, писма, и пр. до Императорското Руско Правителство и особено до С. Д. Сазонова-министра на външнитѣ работи.

Часть отъ тази разнообразна кореспонденция е поставена, било поради хронологическия редъ, било по съдържанието си въ разнитѣ отдѣли (части) на тѣзи страници и много е мжно да се обобщава съдържанието на тѣзи официални, официозни или съвсемъ частни документи.

И тукъ давамъ само нѣколко отъ тѣзи частни писма, размѣнени между менъ и Гешова.

Тѣ се отнасятъ, наистина, все до моята дипломатическа мисия, до моитѣ срещи съ Сазонова, до моитѣ хо-

датайства по разни въпроси предъ Императорското\* Руско правителство и пр. Тѣзи писма, обаче, въ известна часть, засѣгатъ въпроси, които изгледватъ като странични въ общността на нашитѣ отношения съ Бѣлградъ, Атина, Букурещъ и главно съ Петербургъ.

Въ всѣки случай тѣзи писма печатамъ тукъ между друго и защото съдържатъ нѣкои важни моменти отъ общитѣ ни дипломатически отношения, главно отъ отношенията къмъ Сазонова и неговитѣ сърдитни и недоволства. Сжщо така тѣ засѣгатъ и отношенията ни къмъ руския печатъ и необходимостта да го освѣтляваме правилно върху нашитѣ работи. Сжщо въ едно отъ тѣзи писма — последното — сж важни редоветѣ, които се отнасятъ до Баучера и главно до Хартвига за неговитѣ некоректни отношения къмъ насъ.

Бобчевъ до Гешова

21. XI. 1912 г.

Уважаемай г. Министре.

Онзидешната ми среща съ Сазонова, за която веднага следъ връщането си отъ министерството на въшнитѣ работи Ви телеграфирахъ, имаше главно за задача да ни внуши още единъ пжтъ онова, отъ което сигуренъ съмъ, Вие самъ най-добре сте проникнати. Сазоновъ искаше да ни внуши още единъ пжтъ, че трѣбва първо да се споразумѣемъ съ румънитѣ, и не само да се споразумѣемъ, но да се сдобримъ; второ, да не допуснемъ стълкновение съ гърцитѣ.

По споразумението ни съ румънитѣ Сазоновъ тоя пжтъ изглеждаше по-спокоенъ, като че ли увѣренъ не само въ възможността да се разберемъ безъ никакви териториални отстъпки, но още да стегнемъ нашитѣ връзки до степенъ на много добри съседи и приятели. Затова той изказа желанието, което Ви предадохъ по телеграфа: за 28 ноемврий — день на 35 годишнината отъ падането на Плевень, да иде нѣкоя наша делегация въ Букурещъ. Тогазъ, въ тоя, день тамъ ще стигне великиятъ князь Николай Михайловичъ, носителъ на фелдмаршалския жезълъ, който ще бжде даденъ отъ руския императоръ на румънския кралъ. Казвамъ, вѣроятно вели-



киятъ князь Николай Михайловичъ, защото е възможно да бжде други, напр. Сергѣй Михайловичъ, но ще бжде въ всѣки случай единъ великъ князь. И Сазоновъ се надѣва, че съ нашето посещение къмъ тоя день въ Букурещъ, ще може да се внесе една много помирителна приятелска струя въ нашитѣ отношения. Толкозъ по-добре, ако въ тоя случай се поставятъ основитѣ за положовно уреждане на румъно-българскитѣ отношения.

По въпроса за отношенията ни съ гърцитѣ Сазоновъ ми се видѣ малко по-припрѣнъ. Тукашниятъ грѣцки шарже д'аферъ Психа ходилъ два-три пѣти да му говори, че българитѣ не желяели да влѣзатъ въ разговори по уреждане териториалната делимитация между дветѣ страни, като че ли ние сме избѣгвали това съвсемъ умишлено.

Кроели сме нѣкакви капани. Сжщо такива известия ималъ Сазоновъ и отъ Атина отъ тамошния руски посланикъ Свѣрбѣевъ. . . . Той моли настоятелно да не сме избѣгвали да почнемъ разговори съ гърцитѣ, за да се премахне по тоя начинъ онова раздражение, което ги е обхванало и което можело да повреди на нашето общо дѣло. Императорътъ, види се, уведоменъ за всичко това (за гърцитѣ) не само отъ докладитѣ на Сазонова, билъ сжщо на мнение да се извадятъ гърцитѣ отъ това възбудено състояние.

По тоя въпросъ, както Ви вече явихъ, азъ говорихъ нѣколко пѣти Сазонову, въ смисълъ на Вашитѣ инструкции, т. е. да се съгласятъ гърцитѣ да приемемъ за основа на нашето споразумение принципа на съразмѣрността въ сили, жертви и население. Но отъ неговитѣ думи излазя, като че ли ние не сме никакъ пристѣпвали къмъ преговори, нѣщо повече, като че ли сме избѣгвали преговоритѣ за споразумение. Азъ бихъ Ви молилъ по, тоя въпросъ да ми отговорите непрѣмѣнно и даже телеграфически.

Моля приемете моитѣ най-сърдечни поздрави

*С. С. Бобчевъ*

Бобчевъ до Гешова  
10. XII. 1912 г.

Копие Българската Легация Лондонъ.

Снощи имаха дълъгъ разговоръ съ Министра-Председателя Коковцевъ. Той се интересува отъ развитието на мирнитъ преговори, които следи внимателно. Потвърдихъ и предъ него онова, което настоятелно казахъ и Сазонову, че българското правителство е твърдо решено да възобнови военнитъ действия, щомъ не се приеме искането му за териториална граница откъмъ Цариградъ и че безъ Одринъ нъма миръ. Коковцевъ, преди всичко, подчерта своето задоволство отъ завършването въпроса за сръбското икономическо излизане на Адриатическо море, както сж го решили послитъ на Великитъ държави въ Лондонъ. Той не се съмнява, че и Сърбия ще приеме това решение, защото тя ще има така въ лицето на европейскитъ Велики държави най-здравитъ охранители на своитъ търговско-икономически интереси. Относително нашата граница той каза, че направенитъ, въ Цариградъ особено, подчерта той, отъ Франция и Германия постъпки ще иматъ своето влияние. Помолихъ го да се направи пакъ ново въздействие въ Цариградъ, защото въ Лондонъ турскитъ делегати не ще смъятъ да действуватъ безъ заповѣдъ и инструкции отъ Стамбулъ. Той обеща да се направи нужното, като прибави, че той е най-голѣмиятъ привърженикъ да ни се помогне, както го е доказалъ на дѣло въ нѣколко последни случаи. Относително Австрия той изказва съжаление, че тя не демобилизира и следъ свършване на сръбския въпросъ и следъ рускитъ миролюбиви завѣрения.

Азъ изнесохъ впечатление, че Коковцевъ се опасява отъ неискреността на Австрия. По въпроса за отношениата ни съ Румъния той вѣрва, че ще ги уредимъ лесно, но се бои отъ възможенъ конфликтъ съ Гърция. Сега, обаче, нека се свърши съ Турция, та после ще се разберете, заключи разговорътъ.

*Бобчевъ*

Гешовъ до Бобчева  
12. XII. 1912 г.

Уважаемий Г. Бобчевъ,

Безъ предисловие и следъ като изкажа надеждата, че Вие нѣма да ми се сърдите за дългото ми мълчание— мълчание, което ми се налагаше отъ многото работа, азъ пристѣпвамъ къмъ предмета на това мое лично писмо.

Изненада ме вчера г. Неклюдовъ съ прочитането на една депеша отъ Сазонова, съ която се съобщаваше нѣкаква неоткровеностъ, която ужъ министрътъ на външнитѣ работи на нашата освободителка напоследне забелѣзалъ у насъ. Азъ току-що бѣхъ получилъ Вашата депеша, съ която ми съобщавахте лъжливитѣ телеграми на „Новое Время“ (че сме водили ужъ особни преговори съ Турцитѣ подъ покровителството на Австрия) и попитахъ Неклюдова дали тая клевета, защото е чиста клевета, не е проникнала и до Пѣвческия мостъ и не е дала поводъ на Сазонова да отпрати депешата си. Той ми отговори, че не вѣрва и че тѣй като той — Неклюдовъ нищо абсолютно не е забѣлежилъ у насъ, той не може да обясни другояче тая бележка на своя шефъ, освенъ съ факта, че руси, като Гучковъ и Пиленко, които се върнали напоследъкъ въ Русия, може да сж казали, че ние продължаваме да симпатизираме на критикитѣ на „Новое Время“ досежно руската дипломация. Отговорихъ, че това не може да бжде вѣрно, защото азъ никому не съмъ казвалъ друго, освенъ добро за рускитѣ министри. Съгласихме се съ Неклюдова, че най-добре ще бжде Сазоновъ да прецизира, какво именно му е дало поводъ да се оплаква отъ насъ и му се телеграфира вече въ тая смисълъ отъ г. Неклюдова. Следъ като говорихме съ него, английскитѣ министъръ ми каза, че Кямилъ-паша се похвалилъ, какво Калчевъ стигналъ въ Цариградъ за да говори съ него за мира. Навѣрно Кямилъ, за да направи интрига предъ Великитѣ сили, е казалъ това и на руския посланикъ въ Цариградъ. Излишно е да Ви казвамъ, че отиването на г. Калчева е цѣла изненада за насъ, министритѣ, че и Н. Величество не знае нищо за него, та ако Ви спомене нѣщо по него г. Сазо-

новъ, кажете му, че той нищо абсолютно не представлява. Другиму никому не говорете по тоя въпросъ, освенъ ако се раздрънка въ печата. Каквото узнаете при това за причината на споменатата бележка на г. Сазонова и предположения на г. Неклюдова (за г. г. Гучковъ и Пиленко) явете ми. Пазете се само, много моля, отъ думи, които криво изтълкувани, могатъ да се взематъ за тенденциозни и за целещи да повредятъ кого да е отъ нашитѣ горе-споменати приятели. Пръвъ между тѣхъ азъ пакъ турямъ г. Сазонова, чиято енергична постъпка въ Цариградъ въ полза на сключването на мира, съ отстъпване намъ на Одринъ, се високо цени отъ всички насъ и ние сме му много признателни за нея.

Вчера Ви телеграфирахъ по въпроса ни съ Румъния. Увѣрете моля, г. Сазонова, че тоя въпросъ ни мѣчи страшно и може да стане причина за една министерска катастрофа. И действително, следъ като *имаме въ архивата* увѣренията на Кидерленъ-Вехтеръ и на Свербѣева, че румънитѣ нѣма да искатъ български градове; следъ като въ комисията по отговора на тронната речъ партийнитѣ шефове и други видни депутати ми заявиха, че по тоя въпросъ не трѣбва по никой начинъ да отстъпваме, следъ като и самъ г. Сазоновъ изговори паметнитѣ думи на румънския министъръ въ Петербургъ за силистренци, какъ можемъ ние да отидемъ да се съгласяваме съ ужаснитѣ искания на нѣкои румъни. Но тѣ ни помогнали като не взели участие и като не мобилизирали. Ако бѣха ни казали преди войната, че ще искатъ отъ насъ земя, азъ поне нѣмаше да се реша да воюваме. И каква масса турски муниципии пустнаха презъ страната си и пуцатъ още днесъ! Съ какво ни помогнаха да иматъ сега право на компенсация? Моля твърде сериозно да говорите по тоя въпросъ на г. Сазонова, като му кажете, че руситѣ сж ни гарантирали и цѣлостта на територията... Да не забравя! Явете ми отговора му.

Съ искрени поздрави и почитания

*Ив. Ев. Гешовъ*

Бобчевъ до Гешова

18. XII. 1912 г.

Многоуважаемий г. Гешовъ,

Бързамъ да отговоря на писмото Ви отъ 12-и того, което получихъ вчера и следъ което видѣхъ г. Сазонова. Това що ми пишете никакъ не ме удиви. И азъ забелѣвамъ отъ известно време едно охлаждане, не любезностъ, но нѣкакви знакове отъ огорчение въ душата на г. Сазонова, огорчение, което обаче азъ сигурно отдавахъ и пакъ отдавамъ на две главни причини: 1) на това, дето не му се повѣри официалната мисия да посрѣдствува между насъ и румънското правителство; 2) статията на в. Миръ, види се подхранена съ нѣкои сведения на интриганта X. *Точка на 2. 10. 12*

По първата причина г. Сазоновъ никога не ми е говорилъ, но азъ съмъ напълно убеденъ въ това. Той вѣрваше тогазъ и сега прави алюзия, че неговото посрѣдничество щѣло да бжде много полезно и можело да тури край на едно положение, което сега, азъ казвамъ, вече е осложнено. Вие тамъ сигурно имате важнитѣ си съображения, поради които не приемате да ми отговорите положително на известната депеша съ 5 точки, предложенията къмъ Румъния, депеша отъ 1. XI. Телеграфирахте ми, че г. Даневъ ще иде и ще направи нужнитѣ представления и необходимитѣ преговори, както за това бѣше настоявалъ и самъ Сазоновъ; обаче все ми се струва нищо не щѣше да повреди на нашето дѣло, а можеше много да помогне една такава намѣса. Въ онова време на нашитѣ победи, можеше всичко да се свърши съ предлаганитѣ 5 точки, свършеното щѣше да се вѣнчее съ поднесения фелдмаршалски жезълъ и посещението на нашата депутация. Въ това ме увѣрява още повече и повѣрителния докладъ на г. Калинкова.

Сега г. Сазоновъ приема да говори драговолно въ наша полза по румънския и по гръцкия въпроси, но виждамъ, че и сега би желалъ да го натоваримъ да действува официално, а азъ нѣмамъ подобно право и му говоря à titre privé, безъ да обвързвамъ. разбира се, нашето правителство.

Статията на в. „Миръ“, съ която се поздравя за-силването на Триплиса, е споредъ менъ само поводъ, отъ който се тръгва за да се изкажатъ неудоволствия отъ други подозрѣния. Тѣзи подозрѣния се изковаха и се ко-ватъ и до сега въ Цариградъ, въ Виена, въ Берлинъ и раг induction въ Парижъ и въ Петербургъ. „България нѣкакъ си не е искрена нито къмъ съюзниците си, нито къмъ тройственото съглашение“. Това е тезата, която се подхранва и поддържа на разни маниери. И азъ съмъ принуденъ да се разправамъ често и съ вестници и съ обществени срѣди. „Новое Время“ бѣше тръгнало въ пѣтя на тая теза безъ юзда. Азъ лично посетихъ Суворина, викахъ у дома двамата главни редактори, Пиленко и Его-рова, и работата взе една по-правилна насока. Добре е, мисля си азъ, в. „Миръ“, на който се обръща тукъ го-дѣмо внимание да напише една-две статии въ каквато и да било форма, но въ смисълъ както едно време бѣше написалъ в. „Препорецъ“ за отношенията на България къмъ Тройственото съглашение, бидейки то гаранция на мира въобще и защита на балканскитѣ интереси, или въ други видъ, само да се загатнатъ, нѣкакъ-си нашитѣ сим-патии къмъ тройствената антанта. А когато в. „Миръ“ пише статии, които шокиратъ рускитѣ чувства, защо се телеграфира въ Петербургъ? Поне това да не се прави за Богa!

*Бобчевъ*

Бобчевъ до Гешова

22. XII. 1912 г.

Уважаемий г. министре,

Бързамъ да Ви доложа по-обстойно узнатото тукъ отъ мене по последния въпросъ, съ който ме натоварихте да се занимая. Съгласно съ Вашата телеграма, азъ се явихъ при г. Сазонова и му приповторихъ всичко за по-ложението, като му съобщихъ за новата фаза, въ която то влазя предъ видъ на декларацията на румънския въ София министъръ. Когато изложихъ на г. Сазонова, 1. че ние по никой начинъ не можемъ да отстъпваме българска територия, особно населени мѣста; 2. че при такава евен-туалностъ днешното българско правителство рискува да

се намѣри въ най-несгодно положение, което може да се завърши съ крушение, азъ му казахъ споредъ Вашата депеша, че най-последно, ако е необходима компенсация, нека се вземе тя отъ общия фондъ на съюзническитѣ придобития, който не е още окончателно и точно разпределенъ. Следъ това му изложихъ комбинацията Ви за Халкидическия полуостровъ и Света Гора.

Сазоновъ, който ме изслуша внимателно, защото самъ виждаше искреността и правдивостта на моето изложение относително страшно тягостното положение на нашето правителство, пое думата и ми отговори приблизително въ следния смисълъ :

„Напълно Ви съчувствувамъ, и азъ съмъ готовъ да направя възможното за да излѣзете отъ това мъчно положение. Ето защо, предложението на Данева съ 4-тѣ точки ми се представя за доста успокоително, като съдържателно и имащо елементи да даде едно удовлетворение на румънитѣ. Азъ отдавна Ви говоря и съветвамъ да свършите помежду си. Колко щеше да бѣде добре, ако съевременно се бѣхте заловили и въ първитѣ дни на ноемврий, както вече приказвахме, бѣхте турили край на тая болка. Тукъ е сега и бившиятъ секретаръ на нашата легация въ Букурещъ Лисаковски, който е добре гледанъ въ румънския дворъ и съ когото кралъ Каролъ е добре познатъ и въ благосклонни отношения. Кралъ Каролъ му казалъ, че той самъ дирѣлъ едно удовлетворение, една компенсация за Румъния, тъй като инѣкъ неговото лично положение ставало трудно, повече отъ трудно.

„При такава постановка на въпроса ние сме длѣжни да избѣгваме нежелателни остри конфликти и да употребимъ всички усилия за пълното уреждане на въпроса. Вие знаете, че азъ се отказахъ отъ една намѣса въ полза на Румъния; кроеното въ ваша полза мое посрѣдничество не се състоя. Сега Вие искате да посрѣдничате съ едно предложение, което азъ не мога да приема, главно защото то ми се вижда несериозно. И действително, какъ е възможно да се остави покровителството надъ Св. Гора на единъ католически владѣтель, макаръ и на православна страна. Та и въобщо по този въпросъ моятъ проектъ е познатъ на г. Гешова и нѣма защо изново да се разправя за него. На второ мѣсто Румъния не би се съгласила ни-

какъ съ едно такова придобитие, което има характеръ само да удовлетвори едно тщеславие и което нѣма за тѣхъ нито стратегическо, нито политическо значение. Най-подиръ нали Халкидонскиятъ полуостровъ е назначенъ да бжде даденъ на Гърцитѣ“.

Следъ това, азъ подчертахъ твърде силно, че е необходимо и най-настойтелно помолихъ щото Русия да каже силна дума, че нѣма да допустне териториална компенсация отъ значително населени мѣста, че България не може да даде Силистра. Г-нъ Сазоновъ ми обеща да говори и действува въ тая смисълъ.

При тоя случай той ми обясни, че румънскиятъ Кралъ казалъ на Лисаковски на 14 декемврий, че Одринъ нѣма храна за повече отъ 3 недѣли и че той ще се на-дѣва до това време.

Г-нъ Сазоновъ бѣше доста силно инфлюенсиранъ отъ обстоятелството, че Румжния се готвѣла да декларира на Турция да сключва миръ, тъй като и тя е заинтересувана и ще вземе страната на България за достигане на мира. Той поиска отъ мене по-подробни обяснения, каквито азъ нѣмахъ и не можехъ да му дамъ.

*Бобчевъ*

Бобчевъ до Гешова

20. I. 1913 г.

Уважаемий г. Гешовъ,

Нощесъ Ви изпроводихъ шифрована депеша, въ която се вижда единъ новъ акцесъ отъ огорчението и сърдитината на г. Сазоновъ, за които вие бѣхте ме запитвали въ едно частно писмо. Въ шифрованата си азъ смекчихъ тона на г. Сазонова, тонъ и думи, съ които се отнасяше къмъ Д-ръ Данева и правителството ни, задето не сме го послушали главно по румънския въпросъ, а сега по прекратяване преговоритѣ и денонсиране на примирието. Сазоновъ ни е сѣрдитъ, безъ да го казва:

1. За дето не му довѣрихме преговоритѣ;
2. За дето се отнасяме недовѣрчиво къмъ него и се обръшаме къмъ други лица;
3. За дето в. Миръ писа, че за насъ засилването на Тройния Сюзъ е едно достойно за сѣраждане явление;



4. За дето не го послушахме да свършимъ овреме съ румънския въпросъ;

5. За дето изъ София сте пращали депеша, които го излагатъ;

6. За дето прибързахме съ прекратяване преговоритъ за миръ;

7. За дето искаме да ни се каже, че Русия ще воюва за насъ.

За мене тоя пжть е много ясна нервозността на г. Сазоновъ. Тя е свързана и съ мжчното положение, създадено за Русия и руския императоръ отъ изостряне на румъно-българскитъ отношения. Колкото и да говори г. Сазоновъ, че конвенцията отъ 1902 г. не върже Русия, колкото и да обяснява той, че Русия нѣма да воюва за една Силистра, но обстоятелствата се стичатъ и тукъ фатално и една война може да се наложи на Русия, въпреки заявленията, че 2—3 години е решено да не се прави война.

„Русия нѣма да остави България“, ми каза г. Родзянко, председателъ на Государствената Дума. Нервозността на г. Сазоновъ азъ отдавамъ и на единъ специаленъ моментъ, а той е, че въ клуба на общественитъ деятели предния день имало едно събрание, много посетено съ характеръ на митингъ, на което г. г. Вергунъ, Никаноровъ и Брешко-Брешковскій говорили много противъ неговата и въобще противъ политиката на Русия като свързвали това съ сегашнитъ събития.

Г. Сазоновъ намѣрва, че ние сме много сбъркали, че сме избрали Данева за негоциаторъ. Нима, пита той, нѣма въ България други лица за подобна задача, освенъ г. Данева? Нима едно неотговорно лице може да има толкозъ голѣмо довѣрие и да му се дава *carte blanche* въ най-деликатния за страната въпросъ, който се изостря, благодарение на това, че той обещава и отлагалъ, създаде лошаво настроение у Ионеску, който се върналъ българофобъ въ Букурещъ и вече не се наемалъ да защищава българитъ, а допусналъ новото, антибългарско, течение да се разпространи и да вземе върхъ.

По събранитъ отъ страна компетентни сведения и данни, азъ си позволявамъ да мисля, че г. Сазоновъ не ще измѣни политика и тактъ и ще гледа всячески да се избѣгне едно сблъскване съ Румъния.

С. С. Бобчевъ

Бобчевъ до Гешова

12. II. 1913 г.

Уважаемий г. Гешовъ,

Днесъ Ви изпроваждамъ единъ рапортъ за назначението на Делкасе. Не рачихъ да влязамъ въ подробности за да ви описвамъ здравецитѣ и депешитѣ по случай неговото предстояще идване въ столицата, особно въ славянофилскитѣ кржгове.

*Не ми се ще да пиша и много открито*, защото, увѣрватъ ме, писмата ни се четатъ въ Австрия. И по въпроса би трѣбвало да се промисли нѣщо. Моятъ сръбски колега предлага на своето правителство да уреди двунедѣлна служба на куриеръ отъ Бѣлградъ до Виена и отъ тамъ Петербургъ, а може и презъ Берлинъ. Това не щѣло да коштува повече отъ 1000 лева и това е за сега, додето се има нужда отъ подобни довѣрителни кореспондираня. Въ всѣки случай, добре е да се помисли въ нашето министерство и по тоя въпросъ. Азъ до сега не съмъ използвалъ напомнюването, което ми се направи, да си пращамъ кореспонденцията по руския куриеръ, тоже двунедѣленъ, безъ да получа вашето предварително съгласие.

Повѣрителниятъ рапортъ, изпроводенъ отъ менъ съ № 318, ме наведе още единъ пжтъ на мисълта, че ние трѣбва сериозно да се приготвимъ за борба и за уяснение на нашитѣ права и отношения къмъ съседи и съюзници. Ако не сте съгласни съ моето мнение: да се пишатъ конфиденциални мемоари или експозета за ржководство на легацитѣ ни и за вржчване на нѣкои мѣродавни лица — тогазъ възложете на частни лица: професори и др. да направятъ нѣщо, да напишатъ брошури, изложения, пledoарии и пр.

Има много редакции, които ще усвоятъ нашето гледище, има много кореспонденти, които ще пригърнатъ нашата кауза — но ще трѣбва да ги освѣтлимъ правилно и обстойно. Разбира се, че Вие тамъ знаете най-добре, като кога може да се изнесатъ тия неприятни спорове на яве, но както сега ми пращате известни рапорти за сръбскитѣ работи въ Македония, тѣй сжщо не бѣше

излишно едно ужтване по териториалнитѣ отношения съ съюзницитѣ.

Като Ви поднасямъ поздравитѣ и почитанията си оставамъ

Вамъ преданъ *С. С. Бобчевъ*

Гешовъ до Бобчева

18. III. 1913 г.

Уважаемий и любезний г. Бобчевъ,

Благодаря твърде много за частнитѣ Ви писма, последното отъ които, онова отъ 6 и 7 того, едва днесъ получихъ. Причината Ви е известна. По българо-румънския споръ г. Даневъ Ви е казалъ всичко, което бѣ натоваренъ да занесе въ Петербургъ, па и г. Т. Теодоровъ Ви билъ писалъ. Следъ това казване и писане, излишно е да Ви разправамъ и азъ, че ужасно впечатление ще направи у насъ, ако силитѣ ни осждятъ да даваме нѣщо преди да решатъ какво ще вземемъ отъ Турция и ако отстѣпката ни на Румъния не се компенсира съ едно обещание, ако не задължение, че ще се навакса тая отстѣпка съ нѣщо съществено на западъ и югозападъ. Тамъ за жалость се отваря една ужасна рана за насъ и ще трѣбва да употребимъ всичкитѣ си грижи за да я изцѣримъ. Не успѣемъ ли, тя може да ни причини ужасни пакости. Ние ще имаме да правимъ съ едни шовинисти, които ще прибѣгнатъ до кокетирание и задиряне не само съ Румъния, но и съ Турция. И тежко тогава, ако ние не съумѣемъ да погледнемъ държавнически на нашето положение и оставимъ да бждемъ притиснати отъ единъ обржчъ на съюзени врагове. За това азъ не преставамъ да проповѣдвамъ тукъ умѣреность спрямо всички, благоразумие въ всичко. Това благоразумие и тая умѣреность, обаче, не изключватъ единъ силенъ отпоръ на всѣкакво попълзновение да се стѣпчатъ наши придобити, съ съюзнически договоръ и съ наши жертви, права. По никой начинъ не съмъ на мнение на сърбитѣ да отстѣпимъ и педя земя извънъ границата, теглена въ договора ни. Вие знаете вече отъ г. Данева, че въпреки тая граница, която е точно определена, г. Пашичъ подигна въпроса за нови компенсации, станали ужъ нуждни, вследствие на голѣмитѣ тѣхни услуги

въ време на войната. Ние разбихме тия негови претенции въ *проекта за отговоръ*, който бѣхме приготвили да му отправимъ. Преписъ отъ г. Пашичевото писмо и отъ нашия *проектъ за отговоръ* азъ дадохъ г. Даневу, и тъй като е необходимо и Вие да имате преписи отъ тия преписи, днесъ му телеграфирахъ да Ви даде да снемете за Васъ преписи. Отъ тѣхъ ще се ползвате, когато говорите г. Сазонову, па и на други *официални лица*, ако не за друго, то поне да оборвате домогванията на сръбски пратеници, каквито слушамъ скоро щѣли да дохождатъ въ Русия. Нека тукъ прибавя, че проектътъ за отговоръ, за който говоря по-горе, не се намѣри за нужно да се даде сега, а да се даде само единъ много по-краткъ отговоръ, отъ който преписъ Ви пращамъ тукъ притворено.

Колкото за гърцитѣ, вие знаете нашето становище. Най-елементарната справедливостъ изисква, щото при дѣлежа, щомъ нѣмаме въ договора друго мѣрило, да се взематъ за мѣрило силитѣ употребени, па и жертвитѣ дадени. Въ нашата военна конвенция съ тѣхъ предвидено бѣ ние да извадимъ 300,000 души, а тѣ 120,000. Тѣй като ние извадихме почти 550,000, то и съ флотата си заедно тѣ да сж извадили 200,000 или 220,000 души (г. Панасъ претендира, че за флотата трѣбва да броимъ 100,000 души), пакъ това, което ние трѣбва да вземемъ е повече отъ двойно отъ онова, на което тѣ могатъ да претендиратъ, не говоря за жертвитѣ. Отъ Виена г. Салабашевъ ми телеграфира, че споредъ *много* сигуренъ източникъ, ние сме имали въ първата половина на войната 80,000 убити, умрѣли отъ болестъ и ранени, гърцитѣ 21,000, сѣрбитѣ 20,000. Нашата главна квартира смѣта вече всичкитѣ наши жертви на 100,000 души. Не трѣбва ли, Боже мой, тия ужасни загуби да се взематъ предъ видъ? Както и да е, щомъ се подпише мирътъ и се направи смѣтка, какво население добиваме ние при границата, която ни се даде на изтокъ, ще направимъ едно сравнение и ще ви го пратимъ.

Нека се надѣмъ, че великата наша благодетелка, на волята на която ние ще принесемъ жертва и Родосто, па и частъ отъ нашия милъ Добруджански край, ще признае, че е нужно, че е необходимо отъ друга страна да се възнаградятъ огромнитѣ жертви, дадени отъ българския народъ, жертви, които не останаха безъ въздействие

и върху онова чудесно подигане на руското национално чувство, една великолѣпна проява на което Вие бѣхте честитъ да видите миналата срѣда въ Г. Дума. А подобно подигане е неоценимъ капиталъ.

Съ искрени почитания и сърдечни поздрави.

*Ив. Ев. Гешовъ*

Гешовъ до Бобчева

29 мартъ, 1913 г.

Уважаеми г. Бобчевъ,

Благодаря за сведенията, които ми давате. Г. Даневъ действително направи единъ дълъгъ докладъ, частъ отъ който азъ телеграфирахъ на Н. Величество. Нищо особено, за жалостъ, не се успѣ да се направи съ тия особни мисии, но азъ пакъ поддържамъ, че г. Даневъ трѣбваше да отиде, щомъ г. Гика бѣ вече тамъ. И за Васъ то бѣ по-добре. Ето че и отъ Букурещъ г. Калинковъ ми пише, че румжнското правителство отдава на омекването на г. Данева добрия обратъ, който нашиятъ споръ съ Румъния билъ взелъ. За това омекване свидетелствували речитѣ, които той билъ произнесълъ въ Силистра при пжтуването си отъ Рени за Русе. Г. Даневъ действително билъ говорилъ тамъ и споредъ него силистренци сж почнали да се помиряватъ съ идеята тѣхния градъ да се даде, само питали, ще ли Румъния да обезщети ония отъ тѣхъ, които искатъ да се изселятъ. Главното, на което г. Даневъ сега настоява, то е, че ако решаватъ да ни наложатъ отстъпката на Силистра, ни километъръ земя вънъ отъ нея не трѣбва да дадатъ. Съмнително дали Вел. Нар. Събрание ще одобри и първото, но ако при него се даде и нѣкой жгълъ, колкото и малъкъ да е той, ще бжде *невъзможно* да се прокара. Това трѣбва добре да знаятъ всички дипломати, които сж натоварени съ неблагоприятната задача да ампутиратъ България, начиная съ г. Сазонова.

Сега пакъ по отношенията ни съ съюзницитѣ. Отъ писмата, размѣнени съ Пашича, познати Ви сж тѣхнитѣ аргументи за повече земя: Одринъ, Адриатическо море, по-голѣми услуги на сърбитѣ отъ ония, предвидени въ воената ни конвенция. Знаете, че за Одринъ и Адриатика

дума не става ни въ единъ отъ нашитѣ документи. Колкото за услугитѣ, Вие помните каква борба бѣ въ началото на миналия месецъ септемврий да накараме сърбитѣ да се съгласятъ да пратимъ ние всичката си войска въ Одринско и да сж длѣжни да пратятъ и тѣ тамъ свои дивизии. И можете, отъ лични спомени, да заявите на всички, че ако сърбитѣ не бѣха се съгласили съ това наше искане, *война ние нѣмаше да обявяваме*. Тѣхното съглашение взе формата на писменни споразумения, които счетохъ за нужно, да Ви пратя въ преписи за да ги имате тамъ, та въ случай на нужда да ги съобщите и дадете преписъ отъ тѣхъ на г. Сазонова. Тѣ се споменуватъ въ краткия имъ отговоръ на г. Пашича, преписъ отъ който Ви пратихъ въ последното си частно. Обърнете внимание на чл. 7 отъ споразумението съ дата 19 юни 1912. И недейте забравя, че всичкитѣ тия споразумения сж предвидени въ военната конвенция, та съставляватъ и тѣ часть отъ нея. Може ли подиръ всичко това да се твърди, че сърбитѣ били направили повече отъ колкото бѣха длѣжни да направятъ? А това имъ е главниятъ доводъ, и за оборването му Вие ще съумѣете, увѣренъ съмъ, да направите нужното, като освѣтлилите съ текстове на рѣка ония мѣродавни крѣгове, които г. Новаковичъ и други наши приятели може би ще се помжчатъ да заблудятъ.

Колкото за гърцитѣ, нашата делегация по погребението на покойния кралъ Георги се върна ужъ съ добри впечатления, но допуца и тя и сърби, и гърци да се сдружатъ на края противъ насъ. Г. Маджаровъ снощи ми телеграфира отъ Лондонъ, че редакцията на *Таймсъ* била получила отъ Атина съобщение, какво билъ сключенъ вече съюзъ между Гърция и Сърбия за подѣлба на Македония. Възможно ли е това? Настойте предъ г. Сазонова да вземе увреме енергични мѣрки за да не се кае отпосле.

Съ искрени поздравии *Ив. Евст. Гешовъ*.

Бобчевъ до Гешова

2 априлъ 1913 г.

Уважаемий г. Гешовъ.

Бързамъ да отговоря на писмото Ви отъ 29 мартъ, което получихъ днесъ. Писмото Ви отъ 18 мартъ свое-

временно получихъ, а и въ писмата си, азъ отговаряхъ на нѣкои отъ Вашитѣ сведения, такъ напримѣръ въ писмото си отъ 18 мартъ Вие ми пишете по румъно-българския споръ: „Г. Даневъ Ви е казалъ всичко, което бѣ натоваренъ да занесе въ Петербургъ“, а азъ Ви отговорихъ, че той почти нищо не ми е обяснявалъ по румъно-българския споръ, а повечко ми е говорилъ върху важни въпроси за разграниченията ни съ съседитѣ. По румъно-българския споръ даже той ми каза: „азъ не се мѣся, то е Ваша работа“. — Отъ друга страна Вие ми телеграфирахте, че по тоя въпросъ г. Даневъ е натоваренъ да говори.

Всичко хубаво, що ми пишете за говореното отъ Д-ръ Данева въ Силистра и азъ го четохъ въ „Jnd. Roumaine“ но той го опроверга днесъ въ рускитѣ вестници.

Азъ до сега нищо никому не съмъ говорилъ по румъно-българския споръ, защото нѣмахъ пълномощия и наставления и бѣхъ вече се произнесълъ категорически:

- 1) че Силистра по никой начинъ не можемъ да дадемъ,
- 2) че една малка ректификация, която не засѣга освенъ жглитѣ, би могла да се допусне. Но сега, *ако ме упълномощите да кажа това, ще го заявя*. Относително въпроса — за думитѣ на Сазонова, предаденото въ моята до Васъ депеша е единствено вѣрното. Всичко друго е предположения и допълнения вестникарски и кореспондентски. „Le Temps“ чета редовно. Възможно е да пропусна нѣщо, но по този въпросъ не видѣхъ нѣщо подобно на загатването въ Вашата депеша, защото Вие казвате, че г. „Сазоновъ заявилъ какво опредѣлянето на граница между България и Сърбия би докарало сериозни осложнения и какво до сега българитѣ и сѣрбитѣ се надѣвали по нея Рускиятъ Императоръ да бжде върховенъ арбитъръ. Обаче, напоследѣкъ, Сѣрбитѣ се вижда да искатъ да избѣгнатъ подобно разрешение“. Азъ Ви телеграфирахъ, че Сазоновъ не е казалъ подобни думи и въ „Le Temps“ отъ 8 априлъ, единствения който писа за Сазоновата среща съ депутатитѣ (La conférence de M-r Sazonow avec les membres de la Douma), нѣма подобно нѣщо, а тамъ се говори и сжщо за „quelques difficultés dans la délimitation“, „la Serbie ayant de par ses

conquêtes dépassé de beaucoup la frontière que lui assigne son traité d'alliance.

По този въпросъ Сазоновъ е вече съ строго опредѣлено поведение, за което Ви писахъ много пжти, а телеграфикахъ Ви и снощи.

Като Ви поздравлявамъ

Вамъ преданъ *С. С. Бобчевъ*.

Гешовъ до Бобчева

11 априль 1913 г.

Уважаемий г. Бобчевъ.

Преци три дена Ви бѣхъ писалъ, какво бѣхъ чуль отъ г. Баучеръ за г. Хартвигъ. Тукъ притворенъ Ви пращамъ преписъ отъ неговата депеша въ отговоръ на Вашитѣ оплаквания отъ поведението на сърбитѣ. За любопитство пращамъ Ви и преписъ отъ телеграмата на г. Демидова за да видите разликата. Следъ като ги прочетете и сравните, ще видите, че г. Хартвитъ отъ себе си обвинява насъ, и въ особености васъ, въ много грѣхове, когато г. Демидовъ цитира само оплакванията на г. Венизелоса. Но най-печалното е, че г. Хартвигъ безогледно защищава сърбитѣ и въ най-предизвикателнитѣ имъ жестове и по тоя начинъ той напълно потвърдява впечатлението на г. Баучеръ, че безъ него сърбитѣ никога не биха дрзнали да поддържатъ, че не само „*pacta sunt servanda*“, но че ималъ равна стойность и другиятъ принципъ — „*rebus sic stantibus*“.

Г. Поповилиевъ ще напише нѣщо по последния принципъ, но никой не ще може да опише възмущението, което ни обладава, като виждатъ представителятъ на Русия въ Бѣлградъ да има толковъ малко довѣрие въ справедливостта и безпристрастието на своето началство, щото намѣсто да съветва сърбитѣ да се обърнатъ въ предвидения въ самия ни договоръ арбитражъ къмъ това началство, да имъ внушава идеи, да имъ вдѣхва надежди, които не могатъ освенъ да иматъ най-гибелни послѣдствия, както самъ той признава. Какъ бѣ лесно за г. Хартвигъ да каже на сърбитѣ: Вие обиждате Русия, Вие изказвате недовѣрие къмъ нея, като се лутате да намѣрите изходъ другъ отъ оная, по който сте се тържествено задължили да раз-



решите *всичкитѣ* си спорове съ българитѣ. Казвамъ всичкитѣ, защото, както знаете, не е само спорната територия, която ще се подложи на арбитража на Руския Царь. Чл. 4 отъ договора ни съ Сърбия гласи: „Всички спорове, които биха се появили по тълкуването и изпълнението на договора и военната конвенция се подлагатъ на окончателното решение на Русия“. И при това изрично постановление на нашия договоръ, г. Хартвигъ не обѣлва и зжбъ за арбитража, а дири подъ вола теле за да обвини насъ въ нѣкакви предизвикателства, да оправдае сърбитѣ като министъръ Пачу, който, при сжществуването на клаузитѣ за арбитражъ тържествено оповестява въ Скупщината, че Сърбия избира друго сръдство — държането подъ знамената на цѣлата сръбска армия — за определение на нейната граница. До какво доживѣхме, Боже мой!

Струва ми се, че всичко това, що Ви пиша за арбитража, може да се каже г-ну Сазонову, безъ да се формено обвинява г. Хартвигъ, толкозъ повече, че преписътъ отъ телеграмата му, който Ви притварямъ, ми се даде строго повѣрително и срещу обещание отъ моя страна, че нѣма той да се издаде. Впрочемъ, Вие сте говорили на Князь Трубецкой за г. Хартвигъ, както ми пишете въ писмото си отъ 5, което вчера получихъ. Поговорете тоя пжтъ на г. Сазонова, като му кажете, че г. Хартвигъ трѣбва да настои най-енергически, сърбитѣ да си не губятъ ума съ трупане на войски и пр. и да не възбуждатъ страститѣ, а да гледатъ да подложатъ всичкитѣ си оплаквания на Русия, на основание на онова, що Ви пиша погоре. И, тѣй като г. Хартвигъ, следъ като е отправилъ своята депеша отъ 7, е говорилъ за нея и за съдържанието ѝ на г. Тошева, можете — разбира се, *безъ* да казвате, че Вие имате текста на тая депеша, да се оплачете г-ну Сазонову отъ языка, който той е държалъ предъ г-на Тошева и особено отъ това, че той насъ обвинява въ предизвикателство и лъжа. Г. Сазоновъ трѣбва да се убеди, че безъ тоя языкъ на г. Хартвига сърбитѣ нѣмаше никога тѣй да се насърдчатъ, както сж сега насърдени. Работете и предъ правителството тѣй енергически, както работите и предъ печата, за благоприятнитѣ статии на който днесъ получихъ Вашата шифрована телеграма и Ви благодаря.

Съ поздравъ *Ив. Ев. Гешовъ*

### 3. Падането на Одринъ.

Въ началото на войната руското общество бѣше безпокойно, и загрижено питаше: „Дали сж добре подготвени нашитѣ братя за великия подвигъ?“ Прибавяха: „да не дава Богъ несполука, но ако такава се яви, Русия... Тя не ще остави България въ мжчноти“. Съчувствени страхове имаше въ всички срѣди... Това въ началото.

Когато пъкъ тръгнаха известията за български сполуки, руското общество изправяше гордо чело, като че руси нѣкъде побеждаваха. Печатътъ подигна бодъръ, тонъ, съчувствията къмъ българи и съюзницитѣ имъ още повече растѣха. Въ салонитѣ, даже на висшето общество, нѣмаше другъ предметъ на разговоръ; не говоря за рускитѣ интелигентни кръгове и широки маси, които и сега първи изказваха своитѣ дълбоко искрени братски чувства. Въ всѣка къща, която ми се падаше да посетя, азъ узнавахъ, че картата на Балканския полуостровъ е на масата, и български знаменца се поставятъ за всѣка стѣпка напредъ. Българския посланикъ посрещаша съ възторгъ. Вечеринкитѣ, на които се явяваше той, почваха съ „Шуми Марица“ и свършваха съ нея. Въ дневнитѣ приеми, чаеве, неговото появленне извикваше особно оживление. Даваха се концерти, театрални представления, за да се събиратъ пожертвувания въ полза на българскитѣ войници, за българския червенъ кръстъ, за България... всички дружества, организации, славянски, руски, отъ всички категории гледаха да проявятъ високо и горещо съчувствията си.

Дружеството на Руския червенъ кръстъ и разнитѣ общини на милосърдни сестри наредиха специални отреди и мисии, богато приготвени. Въ ресторантитѣ искаха „Шуми Марица“ и викаха „ура, молодци болгары!“. Дето и да се явѣше българинъ, той бѣше не само добре дошълъ, но го обиспваха съ прояви на горещо, дълбоко и искрено съчувствие.

Впрочемъ, стѣснявамъ се, да привеждамъ, всички, топли и дълбоко прочувствени, въ мое присѣствие правени, заявления.

Гръмнаха победоноситѣ дѣла при Лозенградъ, Люле-Бургасъ, Бунаръ-Хисаръ, и българскиятъ войникъ се изправи предъ Одринъ...

Обсадата на Одринъ прикова вниманието въ началото на мнозина, и по-късно на всички. Бѣше моментъ, когато Одринъ се считаше за символъ: победата, истинската българска победа се олицетворяваше въ Одринъ; окончателното турско поражение се виждаше въ падането на Одринъ. „Одринъ пада“ значеше край на войната, тържество на българското и съюзнишко оржие, въстановление на Велика България.

\* \* \*

Искамъ да обърна вниманието на едно: при всички беседи, които имахъ за Одринъ съ най-мѣродавни и най-влиятелни фактори, отъ най-долу до най-горе, получавахъ увѣрение въ едно: България ще получи най-малко Санстефанскитѣ си граници, плюсъ Одринъ.

Отъ Всерусийския Императоръ Николай II, Вѣнценосиян ввукъ на Великия Царь-Освободителъ Александър II и отъ неговитѣ министри, до най-малкитѣ общественици и политици, азъ чувахъ едно: „Сега България ще бжде по-голъма отъ Санстефанска“. Императорътъ ми бѣ казалъ твърде ясно, още въ началото на годината: „Вие Българитѣ ще имате една Велика Санстефанска България, която откъмъ Цариградъ ще се простира до Мидия — Еносъ“.

Николай още тогава писа собственоръчно писмо въ сжщия смисълъ на българския държавенъ глава. Министрътъ на външнитѣ работи С. Д. Сазоновъ ми казваше: „Да, Одринъ е вашъ! На това можете смѣло да разчитате. Вие ще получите граница поне до Мидия — Еносъ!“

\* \* \*

А какъ се чакаше падането на Одринъ, вземането му отъ нашитѣ победоносни войски!... Какъ се желаеше да дойде по-скоро този моментъ! И колко бѣше досадно на руския човѣкъ, дето това падане закъсняваше.

И ето гръмна телеграфно известие: *Одринъ падна!*

Не знамъ какво е усетила София, какво е преживѣла цѣла България при тази вестъ, защото непосредно

не можахъ да доловя тия усещания, но азъ бѣхъ най-близкия свидетель-очевидецъ на това, което преживѣ столицата на Русия на 13 мартъ и презъ следващитѣ дни.

Това не бѣше радостъ, това не бѣше възторгъ, тукъ азъ видѣхъ нѣщо стихийно, могъще, дълбоко разклащащо всички маси на руската столица отъ горе до долу, за да се прояви солидарността съ победата, съ победителитѣ българи.

И азъ се питамъ и днесъ, като прегледвамъ откъслечнитѣ си бележки отъ 13 мартъ и следующитѣ дни, питамъ се: на какво се дължеше тая радостъ на всички, тоя прехласъ, съ който посрещнаха българската победа и превземането на Одринъ въ Петроградъ? За мене е ясно, като две и две четири, че Петроградъ, а съ него и Русия се солидаризираха съ нашитѣ възжеления и потвърдяваха програмата за една Велика България, мощенъ членъ на една велика славянска челядь, въ която първенството принадлежеше естествено на по-стария и най-силния братъ. Тоя старши братъ искрено се радваше на новитѣ осъществявани добивки на българина, добивки, на които минималнитѣ граници бѣха начертани преди 35 години.

\* \* \*

Бѣхъ предуведоменъ отъ министъръ-председателя Гешова, че тоя день предстои превземането на Одринъ. Чакахъ вечернитѣ вестници, въ които много често по разни околни пжтица се съобщаваха най-напредъ нѣкои новини... Къмъ 4 часа въ легацията долетѣха трима народни представители съ шефа на националната партия Павелъ Николаевичъ Крупенский. Тѣ бѣха сияющи отъ радостни вълнения. „Одринъ палъ! Ура Болгаріи! Идемъ въ Думу. Тамъ Васъ ждуть...“

Дълги обяснения бѣха невъзможни, излишни. Отидохме за Данева, взехме го; потърсихме и Радко Димитриева, но той отсъствуваше отъ гостилницата си... Въ нѣколко минути автомобилътъ ни докара предъ Таврическия дворецъ, гдето заседаваше Государствената Дума.

Тукъ заварихме едно дивно, невъобразимо и неопируемо явление. Цѣлата Дума въ възторжено вълнение напусна залата на разискванията, напълнила Екатерининския грамаденъ салонъ и ни чака. Нашето влизане бѣше

последвано от бурно проявление на симпатии. Гръмливо „Ура! Да здравствуе България“, се носеше по цѣлия дворецъ.

Председателътъ Родзянко и подпредседателътъ князь Волконский ни прегръщаха отъ радостъ и съ сълзи на очи викаха: „наконецъ, слава Богу, Одринъ палъ!“

Ние не можахме да сдържимъ чувствата си. . . То бѣше нѣщо невъобразимо — чувствуването, съ което ни окръжиха тукъ представителитѣ на братска Русия. И всичко това ставаше радушно, дружески. Следъ малко всички се обединиха въ обща молитва. Свещеници имаше депутати. А, тъй като нѣмаше време да се повикатъ черковни пѣвци, депутати образуваха черковенъ хоръ, управляванъ отъ самия председателъ на Думата Родзянко. Произнесе се многогѣтие за съюзнитѣ държавни глави и за едновѣрнитѣ войници. Въ молитвитѣ не се забравиха и героитѣ, паднали подъ стѣнитѣ на Одринъ и тѣмъ се провъзгласи „вѣчная память“!

Следъ молебена се почнаха химнитѣ: българската „Шуми марица“ и „Боже Царя храни“. Пакъ ура, пакъ възторжени овации. Незабелѣзано Екатерининскиятъ салонъ се преобърна на митингъ. Говориха въ прехласъ нѣкои отъ народнитѣ представители: Стемпковски, Ключевъ и др. Въ кабинета на председателя ние бѣхме поздравявани, пригржвани, разпитвани. . . Поднесоха ни „Златната книга“ на Думата за да впишемъ имената си и впечатленията отъ момента. Съ възторгъ всѣки изказваше и надеждата, че съ Одринъ, безъ който България справедливо не щеше миръ, вече се свършва кръвопролитната война на Балканитѣ,

Подобни съчувствени демонстрации се направиха и въ Градската Дума (столичния общински съветъ) и въ срѣдитѣ на много обществени организации.

Сщиятъ день азъ посетихъ С. Д. Сазонова. Радостта му бѣше голѣма: „Най-сетне и Одринъ е въ ваши рѣце! Надѣвамъ се, че вече нѣма да се бавите и ще почнете преговори за миръ. Това е моя съветъ“.

\* \* \*

Когато се върнахъ въ легацията, заварихъ телеграми, писма, визитни карти съ поздравления за вземането на

Одринъ. На другия денъ тѣ бѣха още по-многобройни. И сега, когато разтварямъ папката си отъ месецъ мартъ 1913 г., намѣрвамъ часть отъ тая купчина на поздравителнитѣ... Тѣ сж отъ князе, министри, сенатори, народни представители, членове на Государствения Съветъ, професори, генерали, публицисти и писатели, учители, художници, търговци и пр. и пр.

Тукъ ще спомена само една малка часть отъ лицата, които ми бѣха изпратили поздравления:

Императрицата вдовица Мария Феодоровна чрезъ нейния оберъ-хофмайсторъ князь Шервашадзе и Императрицата Александра Феодоровна, генералъ П. Д. Паренсовъ, воененъ комендантъ на Петерхофъ и председателъ на Славянското Благотворително Общество, генералъ К. А. Рудановский, Александръ Ивановичъ Гучковъ, водачъ на октябриститѣ, професоръ Бехтеревъ, председателъ на дружеството на славянското научно единение, професоръ Петерсенъ, княгиня Мария Оболенска, редактора на в. „Свѣтъ“ И. А. Баженовъ, Редактора на „Московскія Вѣдомости“ известниятъ писателъ Л. Тихомировъ, мастития професоръ историкъ Д. Иловайски изъ Москва, студенткитѣ на Императорски педагогически институтъ въ Петербургъ, иркутския отдѣлъ на всерусийския националенъ съюзъ и клуба на националиститѣ, иркутскитѣ гимназисти, графъ Перовский Петрово Соловово, редактора на „Журналъ Министерства Юстиціи“ професоръ В. Т. Дерюжинский, Н. С. Казанцевъ известенъ професоръ криминалистъ и сенаторъ, членъ на Господ. съветъ, князь Лобановъ-Ростовский, К. Я. Гротъ, заведующъ общин. архива на министерството на императорския дворъ и пр. и пр. и пр.

Считамъ за излишно да привеждамъ повече имена изъ голѣмия купъ депеши, картички и писма. Нѣма да се спирамъ и върху депешитѣ, които се изпровождаха отъ Государствената Дума, отъ маса организации, правителствени и обществени учреждения въ цѣла Русия до нашето Народно Събрание, Царя на Българитѣ, министри и пр., и въ които ясно бликаше братско чувство на радостъ, че българитѣ сами превзели Одринъ, а не имъ се дава отъ дипломатията.

Въ легацията непрекъснато идваха да оставятъ карти за поздравления голѣмъ брой сановници, министри, депу-

тати, професори и пр. Нѣкои искаха да ме видятъ лично и да придадатъ още по-голѣма задушевностъ на посещенията си. Военниятъ министъръ Сухомлиновъ ми каза: „Азъ ви поздравлявамъ съ Одринската победа не защото Одринъ не щѣхте да получите, а защото си го взехте самички. И то съ щурмъ! Руската армия се е гордѣла основателно съ братската българска армия. Да-ще Богъ всичко да се свърши благополучно. Вашето дѣло бѣше, а сега още повече е осигурено: Голѣма България“.

Моятъ учителъ отъ Московския университетъ, професоръ М. М. Ковалевски, познатъ социологъ и сега избранъ членъ на Государствения Сѣветъ, дойде запхтянъ отъ радостъ: „Сега вамъ остава да използвате тази ваша победа за единъ почтенъ миръ, въ границитѣ на голѣма България съ Одринъ и крайбрѣжие на Егейско море. Българскиятъ народъ не само ще бѣде великъ, но силенъ ръководителъ на балканскитѣ народи . . .

Спирамъ. Отзивитѣ, които съмъ си записалъ сж много, твърде много.

Ще приведа само единъ-два печатни отзиви, въ които диша пълненъ изразъ на чувствата на симпатии, що бѣха обхванали въ него моментъ цѣла Русия отъ горе до долу.

Председателтъ на обществото на славянска взаимностъ, братъ на покойния руски премиеръ А. А. Столипинъ въ „Новое Время“ отъ 14 мартъ пише: — „Отъ всички душа може да се поздравятъ българитѣ съ великъ и заслуженъ воененъ успѣхъ. Падането на Одринъ, силно укрепенъ и почти непревзимаемъ, не е само нова лжча отъ военна слава, но и нова подпора въ тревожната и мжчителна, словесна, съсипателна борба. Българскиятъ Одринъ, по милостъ на европейския концертъ, съвсемъ не е сжщото, което е завоевания отъ българитѣ Одринъ. За да дадатъ Одринъ на България, искаха тя да се откаже отъ Родосто, за сжщия Одринъ искаха да се откажатъ българитѣ и отъ военно възнаграждение. Одринскиятъ въпросъ бѣше предлогъ за младотурския превратъ и за убийството на доблестния Назимъ-Паша. Държането на Одринъ се явяваше последно оправдание на подправения нѣмски гений фонъ Деръ Голцъ-паша; на неговата отбранителна система турската крепостъ служеше за логическа съпротива при неотстъпчивостъта и високомѣрнитѣ дема-

гогства на Тройствения Съюзъ, тя бѣше и подстрекателниятъ поводъ на румънската алчностъ. Всичко това въ три дни бѣше пометено отъ непобедимия натискъ на българската войска... Победата на българитѣ — това е победа на духа и ние сме длъжни да съчувстваме на това и да се засили нашиятъ народенъ духъ.“

Въ редакционна бележка „Новое Время“ отъ сжщия день, като отбѣлязва „рѣдкото оживление“, което царувало него день въ Петроградъ, отдава това на изпълнението на едно руско въжделение: многоочакваното падане на Одринъ. „Сега, казва „Н. В.“, нашироко е отворенъ пътя къмъ Мраморно море, освободена е цѣлата армия за по-нататъшни успѣхи и помощи на съюзницитѣ, критическо става положението на Чаталджа и все по-ясенъ желаемия резултатъ на войната и тържеството на славянското дѣло. Затова бѣше тѣй радостно днесъ на строението въ Петроградъ. Телеграмитѣ за падането на Одринъ се грабѣха, тълпѣха се купчини народъ въ оживени и бодри беседи и съ нова надежда въ бждещето“.

Другъ важенъ руски вестникъ „Рѣчь“ писа: „Одринъ падна подъ ударитѣ на българската армия, Чаталджа сжщо е подложена на усиленъ натискъ. Несъмнено, решителнитѣ удари въ тоя последенъ моментъ се нанасятъ съ цель — не само да се закрепятъ военната честь на войската, но и позицията на дипломатитѣ, въ вършенитѣ сега преговори“.

Следъ това вестникътъ подчертава, че сега, следъ падането на Одринъ, желанието на съюзницитѣ непосредствено да предпишатъ миръ на турцитѣ на бойното поле, трѣбва особно да се укрепи. „Рѣчь“ ни предупреждава, обаче, да не се опиваме отъ победитѣ и да помислимъ вече — „не за по-нататъшното разширение на присъденими територии, а за правилна раздѣла на взетитѣ вече досега“.

„Голосъ Москвы“, органъ на октябриститѣ, писа на другия день следъ Одринската победа: „По-голѣмо е моралното значение на превземането на Одринъ. Незабелѣзано за европейскитѣ политици на балканитѣ разцѣфна мощната сила на славянството. По мнението на германскитѣ стратеги, да се вземе такава крепость, е по-горе отъ човѣшки сили. Обаче, невъзможното за други се



оказа по силата на самоотвержения малък славянски народъ. Тукъ духътъ победи физическата твърдия... Едирне отиде въ вѣчността. Отъ вчерашния день на негово мѣсто стои българскиятъ Одринъ. Нашето искрено пожелание къмъ братския български народъ е: нека новиятъ Одринъ по-скоро се поправи отъ ужаситѣ на войната, нека разноплеменното му население заживѣе подъ българска управа по-щастливо, отколкото е живѣло до сега“.

На 15 мартъ българскиятъ голѣмъ приятелъ В. Гиляревски въ сѣщия вестникъ печата статия „Побѣда славянъ — Одринъ!“ Това е победа не само надъ турцитѣ, но и победа надъ германството. Турцитѣ, ученици на германскитѣ военни инструктори се предадоха на българитѣ, ученици на руситѣ. Българи сж победителитѣ...

Цѣли недѣли и месеци Одринъ не слѣзе отъ първото мѣсто на вестницитѣ, отъ първото мѣсто на разговоритѣ на всѣкжде...

#### 4. Даневъ представлява България.

*Даневъ въ Букурещъ. 4-тъ точки на Данева. Даневъ въ Петроградъ. За посолската конференция по румѣнския въпросъ. Различни турско-български граници.*

Правителството на Гешова искаше всѣкакъ да изпълни своитѣ междусъюзнически и междусъседски задължения. Най-точно и възможно своевременно то даваше упжтвания на своитѣ дипломатически представители при чуждитѣ правителства, като улесняваше по този начинъ тѣхнитѣ задачи, искаше своевременно отъ тѣхъ отговори, сведения, по нѣкой пжтъ и по-голѣми подробности по нѣкой възникнали въпроси, които интересуваха България. И дипломатическитѣ представители на България, до колкото ми е познато, схващаха тежкитѣ отговорности, които имаха презъ всичкото време на Балканската война и се стараеха всѣкакъ, съ своитѣ сведения и освѣтления, да даватъ максимумъ отъ онова, което можеше да се даде изъ столицата, въ която тѣ представляваха България.

На председателя на народното събрание — Д-ръ Данева се възлагаха постоянно извънредни, тъй да се каже, мисии по разни въпроси и въ разни столици. Самъ Даневъ, съ особна готовность, приемаше тѣзи отговорни мисии и колко и да искаше да бждатъ тѣ вършени свое-временно, не всѣкога успѣваше да направи това, поради многото залиси, които имаше въ София, на военния фронтъ и пр.

На Д-ръ Данева бѣше възложено да се занимае и съ румънскитѣ искания, да ги проучи внимателно, и да види какво може да се направи за да не се идва до конфликтъ, съ какъвто не еднократно заплашваха отъ Букурещъ.

Нека повторя и тукъ, че румънскитѣ въпросъ още отъ началото на войната, бѣше станалъ особна грижа на българското правителство, и, което е много важно, отъ всички мѣста предупреждаваха правителството да се споразумѣемъ съ румънитѣ, защото отъ къмъ тѣхъ ни предстои известна опасность, може би по-голѣма отколкото можеше да се предположи. Таквизъ предупреждения ни идваха не само отъ Петроградъ, но и отъ столицитѣ на Тройния Съюзъ и на Тройното Съглашение.

Ще прибавя, че и Императоръ Николай II, въ време на аудиенцията, която ми бѣше дадена при него, загрижено засегна този въпросъ и доста настоятелно помена, че трѣбва да направимъ всичко възможно за да се разберемъ съ румънитѣ на право.

И нашето правителство, въ своето желание за споразумение съ Букурещъ, упълномощи Д-ръ Данева да иде въ столицата на румънитѣ и да се запознае отблизу и непосредно съ официалнитѣ домогвания на румънското правителство, като види какво може да се направи за удовлетворение нашитѣ отъвжддунавски съседи.

Първото появяване на Данева въ Букурещъ бѣше посрещнато съ голѣмо задоволство; то извика много ласкави отзиви и въ печата, и въ правителственитѣ сръди, при двора и въ обществото.

Това бѣше въ момента, когато единъ великъ князь бѣше донесълъ маршалския жезълъ отъ руския Императоръ за румънския Кралъ. Данева чествуваха на всѣкъде. Медениятъ месецъ, обаче, се свърши много рано. Румън-

ското правителство не се задоволяваше съ обещания и понасяше съ досада всѣко отлагане. Разочарованието настана, и противъ Данева се почна съвсемъ недостойна хайка, която не се спрѣ...

Майореско, министъръ-председателъ и министъръ на външнитѣ работи, Ионеско — на вътрешнитѣ работи — двамата най-влиятелни и разполагащи съ сѣдбинитѣ на Румъния ржководни лица, както и лидера на опозицията — Братяно бѣха заявили на Д-ръ Данева, че тѣхнитѣ искания сж да имъ се отстѣпи Силистра, като се направи една поправка на границата, и нѣколко километра отъ къмъ Черно Море. Това бѣше много ясно. Нашето правителство отговаряше: „не можемъ да дадемъ нито педя земя.“

Преговоритѣ на Данева съ румънския пълномощенъ министъръ въ София не приведоха къмъ никакъвъ резултатъ. Следъ примирието Даневъ се озова на чело на Българската делегация въ Лондонъ. Той продължи своитѣ преговори съ Ионеско, дошълъ между друго за тази цель — да преговаря съ Данева. За резултата на тѣзи преговори не може да се каже нѣщо положително. Самъ Ионеско, следъ връщането си въ Букурещъ, билъ казалъ: „отидохъ въ Лондонъ българофилъ, връщамъ се българофобъ.“

Около това време Сазоновъ въ Петроградъ ми говори, че Д-ръ Даневъ е приготвилъ едно предложение съ четири точки, което споредъ Данева щѣло да задоволи румънитѣ. Телеграфически поискахъ отъ Гешова да ми съобщи тѣзи четири точки на Данева. Той ми отговори, че не му сж известни.

Въ Петроградъ ме питаха отъ разни страни да имъ обады какви сж тѣзи четири точки, които нѣкои мислеха, че сж мое предложение. Азъ дигахъ рамене, а Калинковъ, въ своята книга за Балканската война, за единъ моментъ приема, че тѣзи 4 или 5 точки сж предложени отъ мене.

Едвамъ къмъ Нова Година азъ можахъ да узная въ Петроградъ отъ министерството на Външнитѣ работи съдържанието на 4-тѣ точки на Данева. Азъ си ги преписахъ по фанцузки, както ми бѣха предадени. Тѣ гласяха:

1) — Черковна и училищна автономия за куцовласитѣ въ Македония;

2) — Събаряне крепоститѣ на Силистра и най-после укрепленieto на Меджидия-Табия.

3) — Поправка на границата чрезъ даване на Румъния около 20 села.

4) — Гаранция отъ страна на България за Добруджа. Тѣзи 4 точки, отъ името на Българското правителство, били предложени отъ Сазонова на Румъния.

Все около това време Гешовъ ми телеграфира, че Таки Ионеско, като билъ въ Лондонъ, подписалъ единъ протоколъ, че се отказва отъ Силистра.

Бѣше ми поржчано да кажа на Сазонова за това и да настоявамъ, че румънитѣ нѣматъ право на Силистра. Този протоколъ билъ съобщенъ отъ Данева по настояване на Гешова. Азъ казахъ за това на Сазонова; той ми отговори: 1) че не вѣрва по никои начинъ да има подобенъ протоколъ; 2) че ако е имало такъвъ протоколъ, той е щѣлъ да свърши работата още тогазъ. Сазоновъ поиска да му се съобщи завѣренъ отъ Българското правителство преписъ отъ този протоколъ. На моитѣ телеграми за такъвъ преписъ на подобенъ протоколъ не ми се отговори отъ София нищо...

Когато следъ дълги и мжчителни опитвания да се събере една посолска конференция за разгледване на румънския споръ, се предложи тази конференция да заседава въ Петроградъ, Гешовъ ми телеграфира, че Даневъ ще дойде за да даде нѣкои освѣтления на конференцията. Сазоновъ не остана доволенъ отъ това искане на Българското правителство. Той намираше за излишно идването на Д-ръ Данева. Нашиятъ Министерски съветъ, обаче, решилъ Даневъ да дойде непременно въ Петроградъ, и той дойде...

Единъ неприятенъ за мене, като пълномощенъ министъръ на България, въпросъ бѣше, че за нашата южна граница отъ къмъ Турция азъ бѣхъ искалъ и еднажъ и два пжти ливия, която е и естествена и върви по водораздѣла. Формулата на тази граница, решена отъ нашето правителство, бѣше ми предадена и отъ Т. Теодорова. Тя бѣше: Мидия, Сарай, Гара Муратли, на югъ отъ Айроболъ между Кешанъ и Малгара по водораздѣла до Егейско море на изтокъ отъ Еносъ. Между това Даневъ въ разговоритѣ си съ Сазонова предложилъ за граница —

правата линия Мидия—Еносъ. Понеже Даневъ идѣше отъ София като представителъ, като пратеникъ, делегатъ на Българското правителство по уреждане на румънския въпросъ, Сазоновъ възприелъ правата линия Мидия—Еносъ, съобщилъ я на рускиѣ представители при двороветъ на Великитѣ сили и, когато азъ повторихъ и потретихъ за нашата линия, за която българското правителство ме бѣ опълномощило да ходатайствувамъ, Сазоновъ бѣше доста недоволенъ.

Тѣй като предлаганата чрезъ мене отъ българското правителство погранична южна линия бѣше много важна, азъ, съгласно съ наставления отъ София, продължихъ да моля Сазонова да я вземе въ внимание и предложи за вписване въ лондонския миренъ договоръ. Сазоновъ обеща и, до колкото знамъ, предложи тази погранична линия да се впише въ единъ отъ протоколитѣ на лондонската конференция и да се има предъ видъ евентуално при турско-българската делимитация.

По този случай между мене и Сазонова се размѣниха следнитѣ ноти:

Отъ българската Легация до Министерството на Външнитѣ Работи въ Петроградъ.

На 7 мартъ н. г. българскиятъ пълномощенъ министъръ има честь да достави на Негово превъзходителство С. Д. Сазонова подробно описание на новата българотурска граница, която българското правителство намира стратегически необходима и най-минимална като условие за сключване миръ съ Турция.

Тази граница започва на Изтокъ отъ Еносъ, отъ пункта Херекли, върви по водораздѣла до Къскапанъ, после между Кешанъ и Малгара, на югъ отъ Айроболъ, по Поджа Дере и Ана-Су презъ Серсели-Генерли, станцията Муратли, Ханоглу, Инана, Сарай, и завършва съ Малгара на югъ отъ Мидия на Черно море.

Въ Министерството това описание бѣ взето въ внимание и отбелѣзано на картата.

Сега българското правителство възложи на своя посланикъ още веднѣжъ и настоятелно да моли, щото тази

нова погранична линия между България и Турция да бжде приета и поддържана отъ императорското руско правителство.

19 мартъ 1913 г.

Отъ Министерството на Външнитѣ Работи до българския посланикъ въ Петроградъ.

Господинъ Посланикъ,

Имахъ честь да получа нотата ви отъ 19 мартъ т. г., въ която вие указвате на желателността отъ ново измѣнение въ пограничната черта, която ще раздѣля България отъ Турция. Вследствие на това считамъ за дългъ да ви уведомя, че следъ доста значителнитѣ отстъпки, направени отъ насъ сравнително съ предишнитѣ предположения за българско-турската граница, азъ счетохъ за възможно да се съглася на изказаната ми отъ г. Данева молба, щото вмѣсто линията Еносъ — Ергене — Мидия да бжде приета изправената линия Еносъ — Мидия.

Азъ се обърнахъ съ съответно представление къмъ всички велики държави и не безъ трудъ успѣхъ да ги убедя да се съгласятъ на новото измѣнение, което се съобщи на Портата отъ представителитѣ на великитѣ държави въ Цариградъ, и въ настояще време е прието отъ турското правителство.

Едва е достигнатъ този значителенъ резултатъ, който, струва ми се, трѣбва да удовлетвори България, щомъ за него е ходатайствувалъ г. Даневъ, ето че вие се обръщате съ молба за ново измѣнение.

Обръщамъ вниманието ви на свършената недопустимостъ отъ наше гледище на каквито и да било нови изисквания, които безъ да увеличатъ значително територията на България, иматъ за целъ приближаването къмъ турската столица, която целъ противоречи на ясно изразенитѣ заявления на Русия. Азъ си позволявамъ да обърна вашето внимание на неизгодното впечатление, което се произвежда отъ подобенъ способъ на водене преговори, при което, едва достигнатъ единъ резултатъ, той вече не задоволява България.

Вследствие на това, обръщамъ се къмъ васъ съ най-покорна молба незабавно да известите българското правителство, че всички по-нататъшни настоявания за измѣнение на пограничната черта не могатъ да получатъ нашето съгласие.

Приемете, господинъ Посланикъ, увѣрение въ съвършеното ми уважение *С. Д. Сазоновъ*

С. Петербургъ,  
20 мартъ 1913 г.

Тукъ по-долу давамъ и нѣколко телеграми, размѣнени между министъръ-председателя Гешова и менъ по румъно-българския споръ и мисията на Д-ръ Данева.

Бобчевъ до Гешова  
17. XII. 1912

Мишу ще бжде допуснатъ да дава обяснения и защита предъ посолската конференция Лондонъ само по румънскитѣ интереси въ Албания. На нищо друго Сазоновъ не се е съгласявалъ. Постъпихъ точно споредъ съобщението отъ Васъ за Силистра и румънскитѣ искания. Обаче Сазоновъ ме изненада съ депеша отъ Бенкендорфа съ четиритѣ точки предложени отъ Данева, по които азъ трѣбваше, за жалость, да кажа, че нѣмамъ наставления. Въ тѣзи точки се говори, между друго, за отстъпване цѣли двадесетъ села на Румъния, а азъ предъ Сазонова защитавахъ тѣкмо противоположна теза, съгласно Вашитѣ наставления, а именно, че не можемъ отстъпiti значително населени мѣста, даже никакви. Когато помолихъ Сазонова въ всѣки случай да настои за Силистра, която по никои начинъ не можемъ да отстъпимъ, той ми каза: ще направя това частно, тѣй като Вие не ме упълномощихте официално да говоря и правя интервенция. Подробности писмо.

*Бобчевъ*

Гешовъ до Бобчева  
19. XII. 1912

Четиритѣ точки, предложени отъ Данева, и на менъ не сж известни. Телеграфирахъ му да ги съобщи. — Днесъ

тукашниятъ румънски Пълномощенъ Министъръ ми заяви, че Румъния щѣла да декларира на Турция, че тя трѣбва да склучи миръ, защото и румънскитѣ интереси страдали, та щѣла Румъния да се принуди да се присъедини и тя къмъ България, за да накара Турция да подпише миръ. — Разбираме, че цената на тая услуга ще бѣде такава, каквато ние не можемъ да платимъ. — Съобщете това веднага Сазонову, като настояте пакъ върху това, що сте му казали вече. — Това категорически му заявете, и че нашето положение става невъзможно, ако Русия не ни подкрепи. — Въ краенъ случай, ако не може безъ компенсація, да се даде отъ всички съюзници. Това е справедливо. И ако Сазоновъ одобрява, нека той наложи на Румъния да приеме сюзеренството на Халкидическия Полуостровъ, като се остави Св. Гора да се организира въ автономна областъ. — Сама Русия тукъ, чрезъ Неклюдова ни предложи обсъждането на проекта за организиране на Св. Горската областъ да взематъ участие всички православни държави, включително и Румъния. Нека Сазоновъ наложи нашето предложение за даване Св. Гора на Румъния. Румънскитъ Кралъ ще бѣде доволенъ отъ подобенъ протекторатъ: една светиня, която намѣсто да бѣде подъ покровителството на Вселенския Патриархъ, както предлагаше Русия, ще бѣде подъ онова на Румъния. Последнята, като съседъ, ще бѣде по-достъпна на рускитѣ въздействия, отколкото далечния Вселенски Патриархъ. Това е единственото сръдство за разрешаване българо-румънския споръ, освенъ ако Русия не е решена да каже могъщото си слово, за да накара Румъния да се откаже отъ неприемливи претенции. Апелирайте къмъ Сазонова да ни даде решителенъ отговоръ, който веднага ми предайте.

Министъръ Гешовъ.

20. XII. 1912 г.

Министъръ Гешовъ

София

Срещнахъ Сазонова, предадохъ му Вашето предложение за Халкидическия полуостровъ и Света Гора, като го обосновахъ съ доводитѣ, що ми съобщавате. Следъ внимателно изслушване Сазоновъ отказа да прави подобно



предложение на румънитѣ, първо, защото той самъ го намѣрва за несериозно, второ, защото Света Гора не може да се дава на никоя държава, както сте вече уведомени, и трето Румъния безъ заобиколки ще отхвърли подобно дарение на грѣцка смѣтка. Следъ това като още веднажъ описахъ тежкото положение на българското правителство по тоя въпросъ, помолихъ най-убедително Сазонова да накара Румъния да се откаже отъ неприемливи претенции. Обеща ми да говори въ тая смисълъ настоятелно, като прибави, че вече е съобщилъ въ Букурещъ Даневитѣ, получени отъ Букурещъ, четири точки, които му се представили като възможни да служатъ за успѣшни преговори. Най-накрай ми съобщи, че направилъ въ Цариградъ нови въздействия предъ турцитѣ да приематъ нашитѣ мирни условия.

*Бобчевъ*

## 5. Решението на Посолската конференция въ Петроградъ по румънския въпросъ

Много бѣха лутанията, за да се намѣри начинъ за разрешаване недоразумението между Румъния и България, което се бѣше изострило до най-крайна степенъ. Както се казва по-горе, това изостряне обезпокояваше най-много руското правителство, особно Сазонова. Той дирѣше всевъзможни начини за изходъ отъ тежкото и опасно положение. Най-после такъвъ начинъ бѣше предложенъ отъ Англия и Сазоновъ го възприе на драго сърдце и го подкрепи всѣкакъ. Предложението бѣше — послитѣ на Великитѣ сили въ Петроградъ да се събератъ на конференция, да се занимааятъ съ въпроса и да го решатъ както тѣ намѣрватъ за добре, като взематъ предъ видъ мемоаритѣ отъ дветѣ страни — ромънска и българска. Тѣй и стана, обаче българското правителство, като имаше предъ видъ, че отъ румънска страна е проведенъ въ Петроградъ представителъ, пожела и то да проводи Данева. Сазоновъ никакъ не бѣше доволенъ отъ тѣзи представители, защото тѣ нѣмаше какво да правятъ, тѣй като тѣ не можеха да се явяватъ и да пледиратъ, нито

пъкъ да даватъ непосредни устни обяснения. Но, тъй или инакъ, конференцията, следъ нѣколко заседания, се произнесе съ резолюция, която азъ превеждамъ тукъ отъ официалния текстъ изцѣло:

„Посолската конференция, събрана въ Петербургъ, и въ която взематъ участие, подъ председателството на императорския министъръ на външнитѣ работи на Русия, послитѣ на Германия, Англия, Австро-Унгария, Италия и Франция, за да се произнесе по спора, повдигнатъ между българското и румънско правителства по поводъ на южната граница на Добруджа,—следъ като разгледа формулиранитѣ отъ Румъния искания и предложенитѣ отъ България отстъпки

Реши:

1. Градътъ Силистра трѣбва да бжде даденъ на Румъния.

Новата румъно-българска граница ще трѣгва отъ една точка на Дунава, приблизително на три километра, на западъ, отъ периферията на Силистра, ще пресича пжтя къмъ Шуменъ, после пжтя къмъ Варна, сжщо приблизително на три километра отъ града, и ще се спре на сегашната граница.

Една смѣсена българо-румънска комисия ще опредѣли на мѣсто, въ срокъ отъ три месеца отъ датата на настоящето решение, линията на границата.

При нужда тя ще може да покани експерти, назначени отъ великитѣ сили-посрѣдници.

2. Румънското правителство ще даде обезщетение на българскитѣ поданици, обитаващи Силистра или територията включена въ новата граница, които въ срокъ отъ 6 месеци отъ настоящето решение съобщатъ желанието си да напуснатъ града или по-горе опредѣлената територия.

Една смѣсена румъно-българска комисия, следъ като констатира загубата, ще опредѣли обезщетението. При нужда ще се поканятъ експерти, назначени отъ силитѣ—посрѣдници.

3. Съгласно задължението, което прие, България не ще издига никакви укрѣпления, надлъжъ по сегашната граница на Дунава и Черно море.

Една смѣсена румъно-българска комисия ще опре-  
дѣли въ срокъ отъ четири месеца отъ датата на това  
решение, зоната, въ вжтрешността на която България  
взема задължението да не строи никакви укрѣпления и  
и да събори подобни, които биха се намѣрвали нѣкъде.

При нужда ще се поканятъ експерти, които ще бж-  
датъ назначени отъ силитѣ-посрѣдници.

4. Конференцията отбелѣзва декларацията, направена  
въ Лондонъ отъ българския делегатъ и записана въ про-  
токола отъ 16/29 януарий 1913 г., споредъ която „Бълга-  
рия се съгласява да даде автономия на училищата и черк-  
витѣ на куцовласитѣ и да разреши създаването на единъ  
епископатъ за сжщитѣ куцовласи, съ правото на румън-  
ското правителство да подпомага, подъ надзора на бъл-  
гарското правителство, казанитѣ културни учреждения.“

Преди да се раздѣли конференцията държи да из-  
каже своето уважение къмъ познатата българска готов-  
ност да поддържа и затвърди своитѣ приятелски връзки  
съ Румъния.

Тѣй като тази готовность улесни особно нейната  
задача, конференцията изказва убеждението, че великитѣ  
сили ще бждатъ благодарни на България за жертвитѣ,  
които тѣ изискаха отъ нея.

Написано въ осемъ екземпляра въ Петербургъ, на  
26 априль/9 май 1913-г.

Подписали: *Сазоновъ*

*Ф. Пурталесъ*

*Джорджъ В. Бъкананъ*

*Д. Турнъ*

*А. Карлоти*

*Делкасе*

Бобчевъ до Гешова

27.IV.1913 г.

Днесъ Сазоновъ ме покани въ Министерството. Бѣше  
тамъ и румънскиятъ министъръ. Вржчи и на двама ни по  
единъ екземпляръ отъ заключителния протоколъ съ ре-  
шението на посолската конференция, подписанъ и подпе-  
чатанъ отъ всички участвуващи. Помолихъ да не се раз-  
гласява това решение, додето получа отъ васъ наставле-

ния. Сазоновъ, отъ своя страна, помоли румънския посланикъ да се чака подписването на Лондонския миръ, преди да се публикува това решение въ Румъния. Ще ви пратя текста утре. Той съдържа това, което ви протелеграфирахъ.

Бобчевъ

## 6. Сръбско-българскитѣ отношения се влошаватъ.

*Намъсата на Сазонова и нашитѣ енергични настоявания за върховенъ арбитражъ.*

Сръбското Правителство, чрезъ Пашича изтъкваше постоянно, и въ заявленията си предъ чуждитѣ представители въ Бѣлградъ, и предъ своитѣ, че то не може да отиде безусловно въ Петроградъ, преди да се приеме неговата мисълъ за предварителна ревизия на договора и конвенцията, върху които почиваха нашитѣ съюзнишки отношения. Тъзи мисълъ за ревизия се подчертаваше не веднъжъ въ съобщенията отъ Бѣлградъ и тя не можеше да не безпокои нашия министъръ-председателъ. Около нея той се много тревожеше. Това се вижда отъ неговитѣ депешни до менъ, въ които ме товарѣше да предавамъ неговитѣ опасения на Сазонова. Това и правѣхъ по най-бързъ начинъ, уведомявайки постоянно Гешова за вършеното отъ мене и за отговоритѣ отъ страна на Сазонова.

Ето нѣкои отъ депешитѣ, писмата и докладитѣ, които предшествуваха подписването на Лондонския протоколъ за миръ между съюзницитѣ и Турция, отъ които се вижда между друго, че и Румъния се сношава съ гърци и съ сърби за да добие по-голъми облаги отъ преговоритѣ съ българското правителство по изпълнението на Петроградския протоколъ.

Гешовъ до Бобчева

9 априлъ 1913 г.

Уважаемий г. Бобчевъ,

Бързамъ само да ви кажа за новата срѣдня на г. Сазоновъ, за която ми пишете въ частното си отъ 2-того.\*)

\*) Вж. гл. 2, ч. II, писмо отъ 2. IV. 1913.

И тя, както и по-прежнитѣ му сърдни, е свършено безосновна. И моля да му кажете това за да бждемъ на чисто. И какъ да не е безосновна, когато работитѣ стоятъ както следва: Сазоновъ, чрезъ Неклюдова, предлага да склучимъ единъ видъ примирие съ Турцитѣ. Цѣлъ мисистерски съветъ отива въ Одринъ и успѣва да убеди генералитѣ да приематъ това предложение. Съобщавамъ това приемане на Неклюдова. И намѣсто отъ Цариградъ *мене* да отговорятъ, че сж готови, отправятъ писмо *Савову*, че тѣй като *българитѣ* изразили желание за прекратяване военнитѣ действия и пр. И Царь, и Савовъ се възмуцаватъ, Неклюдовъ тѣй сжщо негодува, защото *не ние*, предложихме. Телеграфира пакъ. И пакъ пишатъ отъ Цариградъ *Савову*, че тѣй като Руситѣ предложили, отъ страна на Гешова, то тѣ и пр. Неклюдовъ пакъ негодува и настоява върху това, което ние бѣхме казали още на 26 мартъ, а именно безъ какво да е писмо, да пратятъ чисто и просто човѣкъ, който да се срещне съ нашъ човѣкъ и да се свърши работата. И тѣй най-после и стана. Не трѣбваше ли това да стане още въ началото?

Както виждате, и тоя пѣтъ не съмъ азъ кривъ и пакъ г. Сазоновъ е прибързалъ да се сърди. Бива ли, за Бога, да бжде тѣй нервозенъ, той, който тѣй хубаво каза на края на своето съобщение по черногорския въпросъ, че *нервозността не е проявление на сила*.

И да се сърди обаче, азъ пакъ продължавамъ да имамъ къмъ него онова почитание, за което много пѣти съмъ Ви писалъ и което се дължи на неговата политика въ началото на войната, когато той съумѣ да предотврати мобилизацията на Австрия и Румѣния. Тя е една неопценима услуга, за която ние българитѣ трѣбва да му бждемъ всѣкога признателни.

Но сега г. Сазонову предстои да принесе още една услуга не само намъ, а на всички съюзници, на цѣлия балкански блокъ. Нашитѣ отношения съ сърби и гърци отъ день на день тѣй се изострюватъ, щото става вече необходимо мощното, авторитетното слово на Русия да превари ужасната буря, която се готви. Г. Сазоновъ толкозъ повече трѣбва да стори това, че рускиятъ представителъ въ Бѣлградъ е отговоренъ за голѣма частъ отъ скандала, който пълни съ радостъ душитѣ на нашитѣ

неприятели. Вие днесъ-утре ще получите преписъ отъ писмото на г. Тошева върху разговора, който той е ималъ съ г. Хартвига. Вникнете въ разговора и Вие ще се убедите въ вѣрността на това, що вчера ми разказа г. Баучеръ. Тоя истинолюбивъ кореспондентъ на „Таймсъ“ преся 4—5 дена въ Бѣлградъ, видѣ Хартвига, видѣ и други много членове на дипломатическото тѣло и изнесе впечатлението, че г. Хартвигъ е на дъното на сръбското решение да се не подчиняватъ на договора, да не подлагатъ спора ни на арбитражъ на Русия. Ще претърпи ли последната това оскърбление? Да приеме рускиятъ императоръ отъ Пашича договора, който предвижда неговия арбитражъ, и сега сърбитѣ да не признаватъ това, което сами бѣха предложили на руския царъ. И нека г. Сазоновъ бжде увѣренъ, че ако на сърбитѣ се даде да разбератъ, че Русия не разбира такива детинщини, и сърбитѣ ще си легнатъ на грѣха и гърцитѣ ще се съгласятъ да се споразумѣятъ съ насъ или да подложатъ на новъ арбитражъ спора съ насъ. Работете най-енергически за да убедите Сазонова да си дигне можшия гласъ, за да освѣтлилите и общественото мнение въ Русия. Преписитѣ отъ споразуменията трѣбва да сте получили вече и съ тѣхъ Вашата задача се улеснява.

Приемете искренитѣ ми поздрави

*Ив. Ев. Гешовъ.*

Докладъ отъ Бобчева  
до Гешова

12 априлий 1913 г.

Многоуважаемий г. Министре.

Въ последнитѣ две недѣли потрѣбва да се обърне внимание, и въ печата и предъ мѣродавни лица, на освѣтлението на нашитѣ отношения съ сърбитѣ. Не само за това, че Вие ме заинтересувахте съ Вашитѣ наставления и сведения, но това се налагаше и предъ видъ откритата борба и пропаганда на сръбски, проживаващи въ Петербургъ или новодошли, агенти.

За това що се прави и що трѣбва да се прави за печата азъ Ви писахъ въ отдѣленъ докладъ. Сръбскитѣ

агитации сж силни; тѣ сж заинтересувади много кореспонденти и редактори. Тукъ около редакциитѣ, има отъ години сръбски сътрудници, въ Москва сжщо. Азъ се опитахъ да прибѣгна до сътрудничеството на нѣкои наши българи извънъ легацията, но нѣма подходни сили. За това се задоволихъ за сега да действувамъ прямо чрезъ редакторитѣ и сътрудницитѣ на самитѣ вестници. Ще видите, че вече почнаха да се появяватъ двойки статии и съобщения, отъ българско и сръбско гледище. Прави се, прочее, възможното. Въ всѣки случай главното е да не се допусне превъзможването на освѣтления чисто сръбски.

Предъ мѣродавнитѣ фактори деятелността ми е не малко трудна. Нѣколко пжти вече говорихъ по въпроса на г. г. С. Д. Сазоновъ, А. А. Нератовъ, князь Трубецкой и, на тръгването му за Парижъ, на дълго съ г. Делкасе. Както знаете, главнитѣ оплаквания на сърбитѣ сж: 1.—били настѣпили нови условия, при които се воювало, а тѣ като не били предвидени въ договора дали много повече въоръжени сили; ние не сме имъ доставили обещаната отъ насъ войска, тѣ отпразвили непредвидена помощъ подъ Одринъ, за това се налагала една ревизия, 2.—били лишени отъ известни приобретения, които имъ се падали и за които сега трѣбвало да получатъ възнаграждение. Отговарямъ: 1 за да се достигне целта на войната: освобождването на християнскитѣ провинции въ Европейска Турция всичко се е вършило споредъ договорнитѣ наредби.

2. Ако сърбитѣ не сж добили нѣщо, българитѣ отъ още по-много нѣщо сж принудени да се откажатъ.

3. Справедливостта налага да се приложи договора „tel quel“. Елементарната лоялность задължава да не се отказватъ отъ подписитѣ си.

4. Жертвитѣ на българитѣ сж несравнено по-голѣми отъ тия на всички съюзници, взети съвокупно.

5. Сърбитѣ правятъ колосална грѣшка, като се залавятъ да сѣкатъ съюза, на който до сега почива цѣлата блистателна обща сполука. Най-много тѣ ще се каятъ за развалянето му . . .

Предъ г. Сазонова азъ настоявамъ да даде по-енергически препорѣжки на Хартвига за да поддържа изпълнението на договора. Твърдя, че азъ знамъ лично значението и ролята на тоя дипломатъ въ Бѣлградъ. Увѣ-

рявамъ, че ако Хартвигъ възприеме гледището на г. Сазоновъ, което е гледище на руското правителство (да се изпълни договора *tel quel*), той, Хартвигъ, е въ състояние да прокара тая теза предъ кралъ и правителство, защото въ неговитѣ думи се вслушватъ всички въ Сърбия отъ най-горе до най-долу. Ако сърбитѣ постоянно стъпуватъ за ревизия на договора, то е защото тѣ разчитватъ на нѣкое покровителство. Отъ точка зрение на сръбскитѣ интереси е да имъ се внуши да изпълнятъ договора, въ който е справедливостъта, нѣщо повече, споредъ който тѣ никакъ не сж увредени. Напротивъ, Хартвигъ може да убеди и най-шовиниститѣ да се помирятъ съ договора.

С. Д. Сазоновъ е напълно съгласенъ съ положението, че договорътъ ни съ сърбитѣ трѣбва да се изпълни буквално, съ посрѣдничеството на Русия. Той има известие, че Хартвигъ, е усвоилъ това гледище и се надѣва, че работата нѣма да дойде до опасенъ конфликтъ. Но той получава известия, че ние сме се готвѣли да заемемъ съ сила нѣкои окупирани отъ сръбскитѣ войски мѣста. За това сърбитѣ се готвѣли само да се защищаватъ.

При вчерашното ми посещение у Сазонова той ме посрѣдна малко шеговито съ думитѣ: „ето на! Вашиятъ колега г. Поповичъ дошълъ да ми плаче, че Вие сте се готвѣли да отворите война противъ тѣхъ“. И по-после прибави:

„Азъ Ви моля да телеграфирате въ София да се проникнатъ отъ необходимостъта отъ съюза въ бждеще“. Той ми препоръча среща на тримата първи министри на България, Сърбия и Гърция, за което той вече телеграфиралъ Неклюдову и азъ телеграфически Ви уведомихъ.

Въ разговоритѣ си съ Нератова и князь Трубецкой азъ се старахъ да узная дали и тѣ сподѣлятъ тоя възгледъ на г. Сазонова — обстоятелство много важно. Отъ думитѣ имъ се вижда, че наистина и тѣ сж застанали на сжщото гледище. Обаче, всички все пропусчатъ по нѣкоя нотка на съжаление за горкитѣ сръби, които много, много жертвували и отъ много нѣща сж лишени. Това тукъ, впрочемъ, е ходящо мнение, благодарение на което има симпатии къмъ сърбитѣ, като къмъ пострадали, онеправдани.



И предъ тия двама важни фактори въ министерството на външнитѣ работи азъ настояхъ да се разбере, че ще бжде голѣма грѣшка, ако съ своитѣ „чувства на състрадание“ тѣ дадатъ да се разбере, че е възможно ние да направимъ нѣкакви отстранения отъ договора, що сме заключили за да го изпълнимъ, а не да го тѣпчемъ.

На г. Делкасе, когото видѣхъ преди да замине за десетина дни за Парижъ, азъ изложихъ обширно българското гледище по отношенията ни съ сѣрбитѣ. Отъ думитѣ му разбрахъ, че той е билъ запознатъ и съ сръбското гледище. Делкасе изслуша съ внимание обясненията ми, и, откакъ му посочихъ на картата сръбскитѣ домогвания и договорнитѣ наредби за подѣлба, той ми каза: „Вие имате право, ако е тѣй, както казвате, защото противъ тѣзи Ваши твърдения има противоположни казвания отъ сръбска страна“. Когато азъ настоявахъ, щото спорътъ да не изляза вънъ отъ компетентността на третейския сждъ, назначенъ въ договора, той се позасмъ: „Ние вѣрваме на тоя сждъ“. Подчертахъ, че ако нѣкой ни онеправдае, нека той да бжде! — Добре, завърши Делкасе, азъ ще говоря за всичко това на моето правителство, сега, отивайки въ Парижъ. Азъ прибързахъ да уведомя за подробния ми разговоръ и събрата си д-ръ Станчовъ въ Парижъ, когото молихъ да види Делкасе по сжщия въпросъ.

*С. С. Бобчевъ*

Докладъ  
до Гешова отъ Бобчева  
18 априль 1913 г.

Уважаемый г. Министре,

Снощи Ви телеграфирахъ доста подробно за моитѣ срещи съ С. Д. Сазонова и Нератова на 16 и 17 априлий. Азъ имахъ възможность по тоя случай и предъ двамата да изложа, колкото се може по-подробно, нашето коректно и кавалерско поведение, държано къмъ съюзницитѣ ни, и тѣхнитѣ съвсемъ несъюзнически отношения къмъ насъ. Нанизахъ редица факти, отъ които се види, че додето ние се стараемъ да принесемъ услуги на дѣлото на съюза, тѣ се братимятъ съ цель да завзематъ и държатъ възможно повече български мѣста въ Югозападна Ма-

кедония и да не допускатъ сърбитѣ изпълнението янитѣ наредби на съглашенията ни, а гърцитѣ — освобождаване изъ владението имъ Солунъ и други окупирани, държани отъ тѣхъ български мѣста. Приведохъ имъ доказателства за концентрацията на сърбо-грѣцки войски въ Солунъ, Гевгели, Гюмендже, Негрита къмъ Кукушъ, Велестъ и пр. Поменахъ за нѣколко по-изпъкнали насилия и злоупотрѣбления, вършени надъ български школи, духовни и частни лица, банкови чиновници. Съобщихъ имъ възмутителната постѣпка на майоръ Вуловичъ съ архимандрита Методия. Сключихъ своето обяснение съ изявлението, че България, която се е държала до сега съвършено лоялно, не може да мисли освенъ сжщото и за напредъ. Но че търпението може да се изчерпи. Къмъ това прибавихъ, че българското правителство не може да не съжелява, задето напоследъкъ съ известната си телеграма до своя посланикъ въ София Руското Императорско Правителство не прави разлика между коректно държащитѣ се и провокаторитѣ, не държи смѣтка за това, кои сж инициаторитѣ на едно антисъюзническо дѣло, което може да докара до страшна катастрофа.

За всичко това още единъ пътъ най-настойтелно помолихъ г. Сазонова: първо да се пристѣпи колкото се може по-скоро къмъ едно посрѣдничество за уреждане въобще недоразуменията ни съ сърбитѣ, бидейки очевидно, че тѣзи недоразумения ние не ще можемъ между себе си непосредно да изгладимъ и, второ да се внуши на гърцитѣ да не изпреварятъ съ своитѣ домогвания за дѣлежъ сключването на окончателенъ миръ, който ще ни даде сигурни основи и елементи за споразумяване.

На 16 априлий азъ Ви съобщихъ отговора на г. Сазонова, а сжщо така за това, че той заминава.

По въпроса за демобилизацията както Ви телеграфирахъ, Нератовъ ми събщи, че е направена постѣпка да се сондиратъ за извършването ѝ само Бѣлградъ и Атина. Въ София не се правѣла тая постѣпка, защото се смѣтало, че ние нѣмаме причина да се противимъ на едно такова мѣроприятие, което ще внесе омиротворение не само въ страната, но и между съюзницитѣ. Русия е, която взема инициативата за тая демобилизация, бидейки убедена, че върши едно важно дѣло въ интереса на всички

съюзници. И Нератовъ вѣрва, че ние ще приемемъ да демобилизираме, щомъ другитѣ се съгласятъ на това.

Поискахъ да знамъ, дали не е възможно да се ускори работата на финансовата конференция въ Парижъ, която е отложила заседанията си за 2/15 май. Изказахъ голѣмо желание да стане това ускоряване. Г-нъ Нератовъ ми даде нѣколко интересни обяснения, които струва да Ви се съобщатъ. Забавянето, споредъ него било въ наша полза, защото още ставали преговори съ силитѣ. Желателно било наистина по-скоро да се пристъпи къмъ работа, но още по-желателно е било тая работа да се улесни чрезъ предварителни преговори. Франция, която е направила вече нѣколко стѣпки къмъ сериозни отстъпки въ наша полза, гледа да вземе съгласието и на други сили за сжщото. Това, което било безспорно, то е, че ние, съюзницитѣ, непременно ще получимъ известно военно възнаграждение.

Писахъ Ви, че Сазоновъ заминава за Царское Село да се представи на Н. В. Императора и вѣроятно да говори по въпроса за посрѣдничество.

Отговоритѣ както на С. Д. Сазонова, тъй и на Нератова сж идентични: Руското правителство цени сериозността на положението и намѣрва държането ни въ случая за безспорно коректно.

То признава и нашето безусловно право да се придръжаме о договорнитѣ наредби, които сж единствено решаващи и сжществени като основа на нашитѣ съсърбитѣ отношения. Напразно, обаче, сме се толкозъ тревожили отъ шума и дрънкането на оржжия отъ гръцки и сръбски шовинисти. Имали сж положителни известия, че това сж военни тѣсногржди патриоти отъ дветѣ страни — гръцка и сръбска, които се братимили и демонстрирали противъ България. Нито Пашичъ, нито Венизелосъ не ще се поведатъ по ума на тѣзи воинствени съюзници. Получени били крайно успокоителни известия отъ Атина, които впрочемъ и Вамъ били известни. Работитѣ щѣли да се развиятъ и свършатъ миролюбиво. Единичнитѣ, крайно прискърбни, случаи отъ насилия не трѣбвало да ни смущаватъ до толкозъ. — Тукъ азъ веднага забележихъ, че „за жалость, не сж единични“. Сазоновъ е вече направилъ постѣпки за посрѣдничество, но както ми се подчерта

вчера следъ аудиенцията му въ Царское Село, той ще избѣгне да прави това по искане на България, а по своя собствена инициатива. Въ това време г. Сазоновъ моли, щото ние да продължаваме нашитѣ мирни разговори съ съюзницитѣ, особно съ гърцитѣ. Печеленето на време въ случая било важно. И това се особно подчертава и отъ Сазонова и отъ Нератова. И двамата ме увѣриха, че на Хартвига сж дадени и ще се дадатъ пакъ ясни и категорични упътвания по въпроса за прилагане договора ни съ сѣрбитѣ. . . Императорското правителство прави усилия и въ Атина за да докара до едно съгласие на съюзницитѣ, на които тѣ съветвали винаги взаимно споразумѣване. Счетохъ за нужно да настоя за по-скорошиото подписване на прелиминарнитѣ условия на мира. Отговори ми се, че вече сж направени постѣпки предъ съюзницитѣ за да кажатъ на кое мѣсто предпочитатъ да стане подписването и да назначатъ за тая цель свои пълномошници. Отъ обясненията на А. А. Нератова заключихъ, че прелиминарнитѣ условия ще се отнасятъ само до териториалнитѣ добавки, размѣшването на войски и размѣна на пленници. Другитѣ въпроси, които интересували великитѣ сили щѣли да се резервиратъ за конференциитѣ: мирна и финансова. Мирната конференция още не била опредѣлена кжде ще бжде. Но вѣроятно ще бжде пакъ въ Лондонъ, — едно мѣсто, което се считало за най-удобно, като има постоянното сътрудничество на уведоменитѣ вече добре послани на посрѣдническитѣ сили.

С. С. Бобчевъ

Бобчевъ до Гешова

*Повѣрително.*

4. май 1913 година.

Уважаемий Господинъ Министре,

Вчера узнахъ отъ началника на ближневѣзточното отдѣление въ министерството на външнитѣ работи, князь Г. Н. Трубецкой, за наставленията, които били приготвени да се проводятъ г. Неклюдову въ София съ цель да се ржководи отъ тѣхъ въ най-новия фазисъ на руско-балканската политика и да Ви ги съобщи за знание, като поиска отъ васъ отговоръ.

*Общата част* на тѣзи наставления се отнася до най-новата руско-балканска политика, приповтаряна по случай на нашитѣ междусъюзнишки разправии. Русия е заинтересована за развитието на славянскитѣ народи въ Балканския полуостровъ. Тя се радва на сполукитѣ имъ, каквито нито тѣ сж очаквали; България е страната, която е играла и ще играе най-важна роля въ бждещето на полуострова и южното славянство. България, обаче, ще може да играе тази велика роля не като се окржжи съ неприятелски съседи, а като се постави по отношение къмъ тѣхъ, въ най-дружески отношения. Трѣбва да се избѣгва всячески враждата, що иска да посѣе между Сърбия и България една заинтересована монархия, която само може да обещава, но съ пакостна целъ. Русия е била винаги една искрена съветница и помощница. Съюзътъ, който е свързанъ между България и Сърбия, бидейки предварително извѣстенъ на Русия и тя, бидейки заинтересувана, като братска страна, въ пазенето му, сега и следъ успехитѣ на една война, следъ разгрома на Турция и предстоящия раздѣлъ на съюзницитѣ, на Русия се пада пакъ длъжността да напомни всѣкому, кое е въ интереса на общото дѣло.

България получава едно значително удовлетворение на своитѣ идеали въ това време, когато сърбитѣ не сж толкова достатъчно възнаградени. Договоритѣ и съглашенията между дветѣ страни предвиждатъ взаимоотношенията имъ. Руското правителство констатира, че и еднитѣ и другитѣ сж изпълнили своитѣ задължения, всѣки е на правилъ онова, което тия съглашения и необходимостта на войната сж изисквали.

Специалната част на това писмо се отнася до изпълнение договорнитѣ обязательства и по-ограничено до раздѣлата, която трѣбва да се извърши между съюзницитѣ — сърби и българи. Въ тая частъ руското правителство констатира, че всичко е предвидено ясно въ договора. И формално, и правно България ще си получи всичко по договора, който трѣбва безусловно да бжде изпълненъ. Третейскиятъ сждъ на Русия не може да се отдалечи отъ това, що е предвидено въ договора.

Вънъ отъ тоя договоръ, вънъ отъ тия формални съображения, има така нареченитѣ морални положения. Тѣ даватъ известно основание на Сърбия да се домогва за нѣщо вънъ отъ договора. Това давало възможность на руското правителство да напомни на българското за единъ корективъ, ако то намѣри драговолно, че е възможно приемането му. Ето защо императорското руско правителство, проникнато отъ желанието да се улесни и свърши арбитража по българо-сръбския споръ, за териториялно разпредѣление, колкото се може по-скоро, желае предварително да узнае:

а) не би ли се съгласило правителството ни само да направи нѣщо, като корективъ въ териториялно отношение и какво;

б) не би ли се съгласило то да направи нѣкакви икономическо-тарифно-митрически нови споразумѣния съ сърбитѣ, като имъ се даде така възможность да се облагодетелствуватъ отъ ползитѣ на нашето Бѣло и Черно море и така да закрепимъ нашитѣ съюзнически и съседски отношения.

Като изслушахъ съобщението по частенъ редъ на г. началника, азъ му направихъ също така и своитѣ бележки, които считамъ за умѣстно да ви предамъ приближително точно.

Общитѣ положения въ тия наставления сж правилни и азъ се надѣвамъ да бждатъ посрѣщнати съчувствено въ София. България цени скжпо приятелскитѣ съвети, упжтвания и съдействия на Русия, къмъ която въ всѣко време се е обръщала за възможна помощъ. България е малка страна и тя се гордѣе съ своитѣ връзки съ Русия и славянството, които я правятъ голѣма и силна. Но българското правителство не може да пренебрѣгне националнитѣ интереси и да ги жертвува за който и да било съюзникъ и съседъ. Българскиятъ народъ е крайно чувствителенъ на почвата на засѣгане неговитѣ земи. Съ сърбитѣ ние сме приготвили отъ години единъ съюзъ, мжчихме се да го реализираме въ разни форми — икономически, митнически, културни. Лани обстоятелствата и интереситѣ на дветѣ страни го продиктуваха въ известната му форма. Сключи се договоръ, който съ точность се пази и изпълни презъ време на войната. Сега остава

да се приложи и на резултатитѣ отъ войната. Не ни се признава правото отъ сърбитѣ, нека се приложи арбитража. Когато се е договаряла спорната зона, въ нея се е предвиждалъ най-голъмъ максимумъ на териториялни срѣбски отстъпки въ западна Македония. Българското правителство е отстъпило тая зона на Сърбия, защото тя е чисто българска, макаръ наречена спорна, тъй като въ нея вече сърбитѣ сж успѣли да си създадатъ извѣстенъ бой срѣбомани. Арбитражътъ ще реши що да се даде отъ тая зона на Сърбия. Но да се говори намъ за нови, извъндоговорни отстъпки е обидно, тежко. Никое правителство не може да ги направи. С. Д. Сазоновъ ни даде увѣрение, че договорътъ ще се изпълни въ точностъ, и арбитражътъ не може да обхваща извъндоговорни отстъпки, а сега пакъ се прави предложение за корективъ.

Князь Трубецкой ме прекъсна, за да ми подчертае, че тоя корективъ не се налага отъ Русия, а само се предоставя намъ драговолно да го имаме предъ видъ. . . Невъзможно е, продължихъ азъ, да се прави никакъвъ корективъ и напраздно се обръщате къмъ София съ този съветъ. Това е донѣкжде въ противоречие съ заявлението на г. Сазонова, което азъ протелеграфирахъ въ София и за което му поднесохъ благодарността на правителството ни. Напраздно се губи време въ тия „разговори“. Тѣ сж даже опасни, защото даватъ поводъ на сърбитѣ да мислятъ, че вие вземате тѣхна страна. . .

Князь Трубецкой ме увѣри, че сърбитѣ не знаятъ за това и че тѣмъ се говори, безъ заобикалки, да изпълнятъ договора.

— Не може да не знаятъ, продължихъ азъ. Тѣ иматъ възможность да узнаятъ това и тамъ е злото. Положението е крайно опасно. Ние сме въ надвечерието на една страшна катастрофа, ако сърбитѣ не се опомнятъ и ако не се пристъпи по-скоро къмъ арбитражъ и изпълнение на договора. Има единъ човѣкъ, който можеше и може, ако иска да вразуми сърбитѣ: Хартвигъ. Той щѣлъ да дойде тукъ. Е, добре, азъ ще го видя и ще му кажа: — „ако се разрази една братоубийствена война между България и Сърбия, единъ отъ виновниците

ще бждете вие; и обратно, вие ще носите славата на твърди братски отношения, ако тѣ се възобновятъ“.

Убеденъ съмъ, че веднага следъ заминаването ми нашиятъ разговоръ е билъ буквално предаденъ на г. Сазонова.

Съобщавамъ Ви всичко това, за да знаете, какъ се отнесохъ и къмъ тая нова „помирителна“ стѣпка на руското правителство.

Каквото направите и отговорите г. Неклюдову, моля да ми съобщите.

Тукъ има твърда вѣра, че едно военно българо-сръбско сблъскване е немислимо. Ако ние не нападнемъ сръбитѣ, не било възможно тѣ да ни нападнатъ. Страхуватъ се само отъ концентрацията на нашитѣ войски и приближаването имъ къмъ западъ, зоната на заетитѣ отъ сръбитѣ земи. Въ Бѣлградъ били дадени нови, енергични внушения по тоя поводъ.

Приемете и пр. *С. С. Бобчевъ*

Бобчевъ до Гешова

4. май 1913 г.

Днесъ бѣхъ у Сазонова и му говорихъ върху крайно опасното положение на съюзническитѣ отношения, като настоятелно искахъ да съдействува да се подпише незабавно прелиминарния миренъ договоръ и се пристѣпи къмъ арбитража на Сърбия, която всячески гледа да го избѣгва. Сазоновъ ми отговори, че ще направи необходимото за подписване прелиминариитѣ, което е и неговото желание. Отъ Бѣлградъ той е получилъ известие, че Пашичъ самъ изразилъ готовность да приеме третейския сждъ, щомъ се завършатъ Вашитѣ тамъ разговори. Сега получихъ една телеграма. Ще приготвя нужднитѣ преводи и преписи и ще направя постѣпки, колкото се може по-скоро.

*Бобчевъ*

Гешовъ до Бобчева

3. V. 1913 г.

Заявете на Сазонова, че следъ като приехме неговата покана да подложимъ на окончателното решение на



Русия, споредъ чл. 4 отъ тайното приложение на нашия договоръ съ Сърбия, всѣки споръ съ последната, претълкуването и изпълнението на този договоръ и приложенията му, ние намѣрваме, че е вече време Императорското Правителство да встѣпи въ своитѣ функции на третийски съдия. Споредъ споменатия чл. 4 тия функции почватъ по спора щомъ едната или другата страна заяви, че счита за невъзможно да се постигне съглашение съ непосредствени преговори. Ние формално заявяваме, че считаме невъзможно да се постигне съглашение съ непосредствени преговори по повдигнатия отъ Сърбия въпросъ за ревизия на нашия договоръ съ нея въ смисълъ да се даде ней нѣщо повече отъ предвиденото въ договора. И самъ Сазоновъ ще се убеди въ невъзможността на прѣко съ Сърбия съглашение, като се има предъ видъ писмото на Пашича отъ 9 февруарий и моето отъ 18 мартъ тая година, преписъ отъ които предайте на руския министъръ на Външнитѣ работи. Забелѣжете въ връзка въ тѣхъ 1) че ако моятъ отговоръ се забави, причината бѣ, че Хартвигъ пожела да станатъ нѣкои измѣнения въ него и 2) че тѣй категорично бѣ моето твърдение какво българското правителство по никой начинъ не е могло да сподѣли възгледа на Сръбското правителство, щото последното е вѣроятно счело и то, че съ прѣко съглашение не може да се съгласятъ, та не е отговорило на нашето писмо. Впрочемъ, когато Спалайковичъ ми предаде на 16. II. писмото на Пашича отъ 9 сѣщи, той ми заяви, че ако не е възможно да приемемъ тезата на неговото правителство, единственото срѣдство за разрешението на спора остава арбитража. Предъ видъ на тия факти и на обстоятелството, че отъ день на день расте възбуждението на духоветѣ и че е необходимо да се тури край на това възбуждение, за да се избѣгнатъ ужаситѣ на братоубийствената война и скандала на краха на Балканския съюзъ, ние считаме арбитража за повелителенъ. Молимъ Императорското Правителство, като вземе въ съображение, че сръбското искане за ревизия на договора е равносилно съ отричане отъ тѣхна страна на неговото изпълнение, да постанови да се изпълни той отъ сърбитѣ чрезъ изпразване на безспорнитѣ мѣстности въ Македония и да се произнесе върху спорната зона споредъ чл. 2 отъ тай-

ното приложение. Прочетете тая телеграма на Сазонова и му оставете превода отъ нея.

*Гешовъ*

Бобчевъ до Гешова  
6. V. 1913 г.

Явихъ се днесъ у Сазонова, направихъ формално заявление за повелителността на руския арбитражъ между Сърбия и България, както и за необходимостта да встѣпи Русия веднага въ упражнение на своята роля по чл. чл. 2 и 4 на тайното приложение къмъ договора ни. Вржчихъ му и преводъ на депешата ви и копие на писмото на Пашича отъ 9. III. и Вашия отговоръ отъ 18. III. Сазоновъ отговори, че той взема въ внимание нашето искане и ще пристѣпи съ готовностъ къмъ арбитража при двоякото подразумявано впрочемъ условие: първо, че арбитражътъ ще бжде задължителенъ и за дветѣ страни, второ, че сръбско-българскиятъ съюзъ по договора, ще си остане въ сила. Той моли да имате това предъ видъ и веднага ще телеграфира въ Бѣлградъ въ сжция смисълъ.

*Бобчевъ*

Докладъ отъ Бобчева до Гешова.  
Повѣрително 7. V. 1913 г.

Уважаемий Господинъ Министре,

Вчера Ви телеграфирахъ, че се явихъ у г. Сазонова, комуто прочетохъ Вашата депеша № 1355 отъ 4 май, като съгласно съ нея му оставихъ и копия: а) отъ Пашичевото писмо отъ 9 февруарий и б) и Вашия нему отговоръ отъ 18 мартъ т. г. Обяснихъ и устно съображенията, които заставятъ царското българско правителство да изисква най-бързъ арбитражъ по чл. 2 и 4 отъ тайнитѣ приложения къмъ сръбско-българския договоръ, и предложихъ г-ну Сазонову най-настоятелно да побърза съ стѣпка къмъ решителни мѣрки: 1. За да се изпразнятъ българскитѣ земи въ западна Македония отъ сръбскитѣ войски; 2. Да се извърши арбитража по спорната зона, като се даде на Сърбия отъ нея онова, което ѝ се пада,

а на България припадащето се национално, етническо основание, териториялно съседство и справедливостъ.

Тукъ трѣбва да Ви кажа, че предняята вечерь азъ бѣхъ видѣлъ г. Делкасе, комуто бѣхъ успѣлъ да съобща за повелителността на енергически мѣрки и силно въздействие въ Бѣлградъ на Пашича и Хартвига, — ако се иска избѣгването на великия скандалъ — крушението на балканския съюзъ и братоубийствената война. Делкасе се обеща да иде у Сазонова и да му говори. Въ интереса на тройното съглашение е, каза той, да помогнемъ всички да се избѣгне единъ кървавъ конфликтъ, който може да зарадва само Австрия.

Когато отидохъ вчера въ министерството, азъ заварихъ тамъ Делкасе. И следъ френския посолъ азъ се явихъ при Сазонова. Увѣренъ съмъ, че той бѣше вече настроенъ отъ думитѣ на Делкасе за една енергическа акция. И г. Сазоновъ прие да се пристъпи къмъ арбитража. Правото е, пакъ ме увѣри той, на Ваша страна, но преди да се пристъпи къмъ третейски сждъ, имайте предъ видъ подразумяванитѣ отъ само себе си две нѣща: първо, че арбитражътъ ще е задължителенъ; второ, че Вашиятъ сръбско-български съюзъ си остава въ сила.

Отговорихъ му, че ще Ви телеграфирамъ за това, а той ми каза, че веднага прави постѣпки въ Бѣлградъ. Азъ се възползувахъ отъ тая среща да му говоря още единъ пжтъ за Хартвига и му съобщихъ нѣкои отъ оплакванията на Тошева. Казахъ му, че играта повидому е почти изиграна; и сърби и гърци сж пригответи противъ насъ. . .

Сазоновъ ми каза, че той не вѣрва да ни нападнатъ. И нѣма защо, му отговорихъ азъ, защото тѣ ще раздѣлятъ помежду си западна Македония и ще я държатъ. Тѣ сж „блажени держацие“.

Съ други думи Сазоновъ се прави на оптимистъ и вѣрующъ въ мирно уреждане на нашитѣ недоразумѣния, обстоятелство, което никакъ не трѣбва да ни приспива и и да ни спира да вземемъ военни мѣрки, за да бждемъ готови и барутътъ ни бжде сухъ. Добре е да прибързате, въ всѣки случай, и съ изготвянето на единъ мемоаръ за освѣтление на Сазонова при произнасянето му по спорната зона. Изпроваждамъ Ви за сведение превода на де-

пешата Ви отъ 4 т. м. № 1355, тъй като е малко поизмънена pour le besoin de la cause.

Приемете и пр.

*С. С. Бобчевъ*

Бобчевъ до Гешова

17 май 1913 г.

Министру Гешову,

На Сазонова говорихъ обстойно върху положението и обърнахъ сериозното му внимание върху провокаторската декларация на Пашича предъ Скупщината въ навечерието на една уговорена съ Васъ среща. На края поискахъ най-настоятелно бързи и енергически мърки, като заявихъ, че инкъкъ ще бжде невъзможно да се предупреди войната. Сазоновъ твърдо заяви, че Русия нъма да допусне до братоубийствена война, затова той взема вече редица мърки. Императорътъ ще каже думата си въ свое време. Сазоновъ ще предложи утре това на Императора, при когото заминава тази вечеръ. Сазоновъ телеграфира Неклюдову, че е необходимо да се явятъ въ Петербургъ упълномощени делегати отъ всички съюзници за да се споразумѣятъ помежду си подъ грижливото око на Русия. Днесъ той изпроводилъ най-енергическа депеша въ Бълградъ за вразумяване, като изказалъ изумлението си отъ съвсемъ безвременната декларация на Пашича. На тукашния сръбски посланикъ той направилъ такива внушителни изявления, които както се надѣва, ще накаратъ сърбитъ да се замислятъ. Най-после ми каза, че желае да чуе, че въ София има повече трезвеностъ и моли по никой начинъ да не отмѣняваме срещата си съ Пашича, тъй като тя била необходима за по-нататъшната акция на Русия.

*Бобчевъ*

Гешовъ до Бобчева

19. V. 1913 г.

Тукашниятъ руски пълномощенъ министъръ ми предаде три телеграми отъ 7, 13 и 14 того на Сазонова, съ които като потвърждава, че Русия приема функциитъ на арбитъръ, обосновава това последното съ подновяването

на сръбско-българския съюзъ, съ задължителността на арбитражното решение за дветъ страни и съ едновременното и равномѣрно прекращение на въоръженията. Той ни съветва също да предадемъ българско-гръцкия споръ за решението на държавитѣ отъ Триплъ-Антантата въ Парижъ и Лондонъ, като указва, че къмъ арбитража могло да се пристъпи едва следъ подписване на мира, тъй като окончателното раздѣление на спорната територия до тогава не било възможно. Въ последнята депеша Сазоновъ казва, че договорътъ относително границата представлява много неудобна крива линия, та съветва пряма линия съ остъпване на Сърбия, Струга, Крушево, Велесъ и Кратово. Преди всичко заявете Сазонову, че Министерскиятъ Съветъ по никой начинъ не приема каквото и да е измѣнение на договора надъ линията. Колкото за другитѣ предложения на Сазонова за да дадемъ лишно доказателство за своята лоялностъ и за да улеснимъ задачата на арбитра Царското правителство приема щото следъ подписването на племинарния миръ да се пристъпи къмъ равномѣрното и едновременно разоръжение, както и да се подчини на арбитражното решение. За да има обаче гаранция, че сръбското министерство на Външнитѣ работи ще се въдушевява отъ същитѣ чувства на примирителностъ и солидарностъ помолете Сазонова да има непременно следующето предъ видъ: Ако по формални причини арбитражътъ по раздѣлата на спорната територия може да се състои само следъ подписването на мира, за отстъпване безспорната, заета днесъ отъ сръбскитѣ войски, зона нѣма никаква причина за отлагане, щомъ сръбското правителство се отнася благонамѣрено къмъ съюзнитѣ си задължения и щомъ еднакво като насъ се въдушевява отъ идеята за запазването и укрепяването на съюза. Признатото по силата на договора за правилно не подлежи на арбитражъ. Доброволното и незабавно отстъпване ще произведе желаното въздействие у насъ и ще съдействува за съхранението и уякчаването на съюза, на което съ толкова право настоява Императорското Правителство. Трѣбва да се констатира съ съжаление, обаче, че докато Царското правителство продължаваше да стои неизмѣнно на почвата на съюзнитѣ си задължения и съ грамадни жертви да отбива натиска на общия врагъ за да защищава

съ кръвта на българските синове общитѣ интереси на съюзницитѣ; че докато за последнитѣ войната бѣше фактически свършена още въ първитѣ два месеца следъ нейното обявяване, за насъ тя продължаваше до най-последно време; че докато прелиминарниятъ миръ можеше да се склучи преди два месеца, ако наистина България действуваше егоистично и се ръководѣше изключително отъ своитѣ интереси, Сърбия и Гърция, пренебрегвайки най-елементарнитѣ нравствени принципи, си подадоха тайно ръка противъ съюзника, когото главно се дължи триумфа на съюзното оръжие. Подъ претекстъ на съмнителни мотиви отъ мораленъ характеръ и политическа целесъобразностъ, Българскиятъ кабинетъ се откланя да изпълни поетитѣ си въ най-тържествена форма задължения, като се опитва да ги потъпче съ искане на ревизия на договора. Между тѣмъ България, която съ победоносното си оръжие сломи главнитѣ сили на неприятеля, непрекъснато освежавана отъ неизтощимитѣ ресурси на Мала Азия и съ това обезпечи плодоветѣ отъ войната, на които днесъ се радватъ всички съюзници; която даде двойно повече жертви отъ всички тѣхни наедно и безъ успѣхитѣ на която въ бойнитѣ полета съюзното дѣло бѣше обречено на пълна катастрофа — България има нравственото право да отхвърли категорично тия домогвания на Сърбия и да апелира къмъ Императорското Правителство за нужното въздействие въ Българдъ. Благодарение съюза съ нея Сърбия постигна и неочаквани резултати. Тя не само тури край на бързото албанизиране на Стара Сърбия и махна преградата — Санджака, — която раздѣляше изкуствено дветѣ сръбски кралства Сърбия и Черна-Гора, тя съ това откри широка перспектива за тѣхното обединение, но тя става на дѣло събирателка на всички сръбски земи и притегателенъ центъръ на южното, ако и не на цѣлото славянство на съседната ѝ монархия. Благодарение именно на тоя съюзъ тя днесъ изгражда основитѣ на своето велико държавно положение и на своята историческа мисия. И не България ще бжде виновна, ако поради политическо ослѣпление тя затвори вратитѣ на усмихващето ѝ се велико бждеще. Ако България не бѣше твърдо решена да остане вѣрна на съюза и на общото славянско дѣло и ако би се ръководила единствено отъ егоистични побуж-

дения и отъ тѣсенъ опортюнизмъ, тя можеше да прибѣгне до различни срдства за защита на своитѣ интереси. И не тя тогава би останала изолирана и окржжена съ блокъ отъ враждебни съседни, а Сърбия, за която съюзътъ въ бждеще има неизмѣримо по-голъмо политическо значение, отколкото за насъ.

Въ единъ моментъ, обаче, когато народната душа е препълнена съ огорчение и тревоги предъ опасността отъ посегателство на най-жизненитѣ интереси на нацията, Царското правителство счита, че то би измѣнило на върховния си дългъ, ако остане равнодушно на тая опасностъ. Дълбоко убедени въ правотата на своето дѣло, ние вѣрваме непоколебимо, че Императорското Правителство, неговата надежда и опора, ще произнесе безъ отложение своето властно слово до Бѣлградъ за да се избѣгнатъ осложненія и решението на великото дѣло на съюза, обединяваще два съседни братски народа, и ако, въпреки ожиданията ни, тая опасностъ не бжде отстранена, България, ржководима отъ инстинкта на националното си самосъхранение и уповаване на своитѣ собствени сили, ще се постарае да защити онова, което съставлява неперменното условие за политическото съществуване на всѣки народъ. На края протестираме енергически противъ декларацията на Пашича, направена два дена подиръ като обещава да се срѣщне съ мене за едно мирно разискване на нашия споръ. Колкото по арбитража по българо-грѣцкия споръ, Гърция е приела вече да отиде въ Атина нашиятъ пълномощенъ министъръ Сарафовъ, натоваренъ отъ насъ съ мисията да почне прѣки преговори съ грѣцкото правителство. Вчера Сарафовъ се срещна съ Венизелосъ. Трѣбва да почакаме резултата на тия прѣки преговори и тогава, ако е нужно, да поговоримъ за арбитражъ.

*Гешовъ*

## **7. Следъ подписването на Петроградския протоколъ за Силистра. Къмъ подписване на Лондонския миренъ договоръ.**

Протоколътъ на „Посолската конференция“ въ Петроградъ относно румъно-българскитѣ недоразумения, изгледваше да туря край и да предупреждава всѣкакъвъ

конфликтът между България и северната ѝ съседка.

Не може да се каже, че Гешовъ бѣше въ възторгъ отъ туй разрешение на въпроса. Види се, обаче, че той бѣ далъ предварително съгласието си чрезъ Данева, който е можелъ да действа и на своя глава и така съ отстъпването на Силистра той е улеснилъ мъчителния въпросъ.

Сега оставаше на първо мѣсто да се бърза съ изпълнението на Петербургския посолски протоколъ за да може да се пристъпи къмъ по-нататъшна дипломатическа работа въ Лондонъ, съществена частъ и най-жизнена необходимостъ за завършване междусъюзнишките, всѣки день все повече и повече изострящи се, отношения.

Не мога да знамъ какво караше нашиятъ министъръ-председателъ Гешовъ да отлага даже съобщението на Силистренския протоколъ на странитѣ и още повече изпълнението му. Отъ своя страна азъ гледахъ на тѣзи бавежи, макаръ, сигурно правени съ най-добри намѣрения отъ Гешова, като на таквизъ, които не само не ползваха, но можеха да докарать до нови заплитания, както и наистина стана.

Румънитѣ, действително недоволни отъ така завършения въ Петроградъ споръ, като не пристѣпиха да окупирать своевременно Силистра и да уредятъ нейното ново положение, смятраха своитѣ рѣце за свободни да действувать по-нататкъ. Така и стана по-после като румънитѣ използваха междусъюзническата война, почната на 16 юний и дала възможность за най-фатални и гибелни за насъ последствия.

Но, тъй или инкъкъ, нашето правителство сега се спираше върху уравнение недоразуменията съ гърцитѣ, съ които даже се почнаха явни престрѣлки и най-плачевни междуособни отношения. Приблизително таквизъ бѣха и отношенията съ сърбитѣ, които се готвѣха да не отстъпятъ нищо отъ това, което бѣха окупирали въ Македония наедно съ гърцитѣ. Оставаше за имъ се представи единъ прекрасенъ въ тѣхна полза поводъ, какъвто бѣше 16 юний.

Така или инкъкъ, Гешовъ обърна погледитѣ си къмъ Лондонъ, дето преговоритѣ бѣха вече напреднали, дето нашата делегация въ съставъ пълномощници-делегати:



Д-ръ Ст. Даневъ, Михаилъ Маджаровъ, генералъ Ст. Паприковъ; делегати: полковникъ Константинъ А. Жостовъ, Проф. Д-ръ Михаилъ Поповилиевъ; секретари — Стефанъ Г. Чапрашиковъ, Михаилъ Милчевъ, правеха всички усилия да се добие една колкото се може по-благоприятна за насъ българитъ редакция на мирния протоколъ. Най-после и Съръ Едуардъ Грей, не само наблюдателъ но и ржководителъ на Балканскитъ и Турската делегации бѣше се уморилъ да се разправя, безъ да вижда края на препирнитъ и на недоразуменията.

И той заговори съ енергиченъ и решителенъ тонъ къмъ делегациитъ, като имъ казваше малко брутално: „или подписвайте, или си вървете“.

Поканата на Съръ Едуардъ Грей възима своето действие и нѣмаше що да се прави.

Подписаха изготвения актъ съюзницитъ, подписа го и представителтъ на Турция.

Ето и текста на Лондонския протоколъ:

*Чл. 1.* Отъ датата на размѣна ратификациитъ на настоящето, между Негово Величество Султана отъ една страна и Тѣхни Величества съюзенитъ владѣтели, отъ друга страна, както между тѣхнитъ наследници и замѣстници, тѣхнитъ държави и поданици ще има миръ и приятелство на вѣчни времена.

*Чл. 2.* Негово Величество Султантъ отстъпва на Тѣхни Величества съюзенитъ владѣтели всички територии отъ империята си на европейския континентъ, на западъ отъ една линия теглена отъ Еносъ на Егейско море до Мидия на Черно море, съ изключение на Албания.

Точното очертане на границата Еносъ-Мидия ще бжде опредѣлено отъ една международна комисия.

*Чл. 3.* Негово Величество Султантъ и Тѣхни Величества съюзенитъ Владѣтели предаватъ на Негово Величество Германския императоръ, на Негово Величество Австрийския императоръ, — Кралъ на Бохемия и пр. апостолически Кралъ на Унгария, на г. Председателя на Французката Република, на Негово Величество Краля на Великобритания, Ирландия и на Британскитъ територии отвждъ моретата, императоръ на Индиитъ, на Негово Величество краля на Италия, и на Негово Величество императора на всички Русии, грижата за уреждане делими-

тационнитѣ граници на Албанія и всички други въпроси, засѣгащи Албанія.

*Чл. 4.* Негово Величество султанътъ заявява, че отстъпва на Тѣхни Величества съюзнитѣ владѣтели о-въ Критъ и се отказва въ тѣхна полза отъ всички права на суверенитетъ и други, които притежава надъ този островъ.

*Чл. 5.* Негово Величество императорътъ на отоманцитѣ и Тѣхни Величества съюзенитѣ владѣтели повѣрять на Негово Величество австрийския императоръ-краль на Бохемия и пр. и апостолически-краль на Унгария, на г. председателя на французката република, на Негово Величество краля на Великобритания и Ирландия и на британскитѣ територии отвждѣ моретата, императоръ на Индитѣ, на Негово Величество италиянския краль и на Негово Величество императора на всички Русии грижата да уредятъ въпроситѣ за всички османски острови въ Егейско море, съ изключение на островъ Критъ и на Атонския полуостровъ.

*Чл. 6.* Негово Величество османскитѣ императоръ и Тѣхни Величества съюзенитѣ владѣтели предаватъ грижата за уреждане въпроситѣ отъ финансовъ редъ, произхождащи отъ военното положение, което взема край, и на горепоменатитѣ териториални отстъпки на една международна комисия, свикана въ Парижъ, на която тѣ сж делегирани свои представители.

*Чл. 7.* Въпроситѣ, засѣгащи военнопленницитѣ, юрисдикцията, народността и търговията ще бждатъ уредени съ специални конвенции.

*Заключителенъ членъ.* Настоящиятъ договоръ ще бжде ратифициранъ и ратификацитѣ ще бждатъ размѣнени въ Лондонъ въ най-късо време.

Въ удостовѣрение на което пълномощницитѣ на високитѣ договарящи страни подписаха този договоръ и го скрепиха съ печатитѣ си.

Лондонъ, 17 (30) май 1913, 12 ч. 35 м.

Подписаха: *Д-ръ Ст. Даневъ*

*М. Ив. Маджаровъ*

*Е. Скулудисъ*

*И. Генадиусъ*

*Ж. Стрейтъ*

*К. Поповичъ*

*Л. Войновичъ*

*Ст. Новаковичъ*

*А. Николъчъ*

*Ив. Павловичъ*

*Мил. Весничъ*

*Османъ Низами*

*Н. Бацариа*

*Ахмедъ Решидъ*

## 8. Важни материални услуги.

Редомъ съ чисто дипломатическата задача менъ се възлагаше и по нѣкое ходатайство отъ материаленъ характеръ, тѣсно свързано съ военнитѣ необходими нужди: облекло, палатки, санитарна часть, хранителни припаси и други, отъ каквито нашата армия на фронта и на тила, имаше извънредно голѣма нужда. Длъженъ съмъ и тукъ да заявя, че *никога*, подчертавамъ никога, когато бѣше възможно, на моитѣ ходатайства не се отказваше. Незнамъ какво сж правила другитѣ приятелски на Русия страни: Англия и Франция, незнамъ дали отъ тамъ сж се намѣрвали нѣкой благодетели и хуманни радетели — лица или организации — за да услужатъ въ достатѣчни размѣри поне по санитарната часть на българскитѣ болни, ранени и пр. пр.. Но знамъ едно: че въ туй отношение имаше голѣма нужда, че тази нужда особно се усещаше у насъ на източния фронтъ и на източния тилъ.

Рускиятъ Червенъ кръстъ, на чело на който бѣше Гучковъ, при санитарната часть на който бѣше и д-ръ Петерсенъ, и въ уреждането на която служба, вземаше близко участие нашиятъ дамски руско-български комитетъ, Славянското благотворително общество, възглавявано отъ Генерала Паренсова — всичко това се бѣше впрегнало съ възможни срѣдства да помага на нашитѣ голѣми нужди. Славянското общество заплащаше даже часть отъ месечнитѣ хонорари на членовѣтѣ на санитарнитѣ мисии, които заминаваха за България...

По едно време у насъ се усети извънредно голѣма нужда отъ каменни вжглища, нашитѣ желѣзници на югъ рискуваха да спратъ движението си.

И въ Русия се усѣщаше по това време гладъ отъ каменни вжглища, положението бѣше критическо. Азъ бѣхъ натоваренъ отъ българското правителство да ходатайствувамъ за да се отпусне на наше разположение, на военнитѣ въ Дедеагачъ единъ параходъ отъ каменни вжглища. Знаеше се, че такъвъ иде отъ Англия презъ Гибралтаръ край Малта и знаеше се, че руската военна команда мжно ще се съгласи да ни продаде единъ параходъ съ кардифъ, тѣй като тѣзи параходи носѣха такъвъ каменовжглищенъ материалъ. Въ всѣки случай азъ

се обърнахъ къмъ морския министъръ и го молихъ да направи това голѣмо добро, защото инѣкъ нашитѣ желѣзници на югъ рискуваха да спратъ своитѣ рейси. По този случай се размѣниха телеграми съ следното съдържание :

Бобчевъ до Гешова

27/XI. 1912

Въ всички ведомства се усеща голѣмъ гладъ отъ каменни вжглища. Нѣматъ за себе си. Немислимо е да ни дадатъ тукъ исканото или по-малко количество. Отъ Англия иде параходъ 5000 тона кардифъ, който морското министерство съ удоволствие отстъпва по цена, каквато му костува. Остава само да се узнае кжде е параходътъ, да му се съобщи да спре Дедеагачъ. Това ще се узнае утре и допълнително ще телеграфирамъ.

*Бобчевъ*

Бобчевъ до Гешова

28/XI. 1912

Морскиятъ Министъръ направи разпореждане да се улучи парахода Марсъ съ 5000 тона кардифъ, който е миналъ на 24-и Гибралтаръ и да му се съобщи да отиде въ Дедеагачъ и се адресира къмъ нашия комендантъ. Вжглищата ще струватъ франко Дедеагачъ 35 или 36 шиллинга тона. Разходитѣ по разтоварването наши. Условие да се разтовари въ 10 дена, иначе всѣки лишенъ день плащаме за престой. Разплащането ще стане Петербургъ. Моля разпореждане уведомяване нашитѣ власти Дедеагачъ. Въ случай, че параходътъ Марсъ не се улучи, то Морското Министерство може да телеграфира въ Англия на следуюция параходъ да се отпрати за Дедеагачъ. Но това можемъ да получимъ следъ двадесетина дена. Това иде ли на смѣтката ни?

*Бобчевъ*

Нашиятъ воененъ аташе подполк. Сирмановъ бѣше сжщо така уведоменъ за необходимостта отъ каменни вжглища за войската. Подполк. Сирмановъ употрѣби голѣми старания предъ надлежитѣ военноморски власти

за възможно по-скорошното удовлетворение на нашето ходатайство.

И тъй, кардифът отъ Англия, доставяяъ съ руски параходъ, за да отговори на крайно голѣмитѣ нужди на Русия, по чудо послужи на българското военно управление да се възмогне и въ това отношение, като снабди своитѣ южни желѣзници съ необходимия материалъ за горене и следователно за движение на българскитѣ желѣзници.

\* \* \*

Една особно трудна и деликатна работа бѣше задачата за превозване на хранителни и други военни припаси съ руски параходи въ това време, когато стѣпкитѣ на руската неутралност се следѣха съ голѣмо внимание и зорко око отъ враждебни сили. Много телеграми се размѣниха по тоя случай между мене и Кисимова, нашъ консулъ въ Одеса, който имаше за задача своевременно да посрѣдничи за отпущане за превозъ на рускитѣ параходи „Саратовъ“, „Херсонъ“ и „Киевъ“. Поради сложността на товарене и разтоварване, работата вървѣше доста мѣчно, бавно. Безъ да влизямъ въ подробности, ще кажа само едно: Кисимовъ се измѣчваше отъ бавежа на нашата команда, който дразнѣше рускитѣ военни власти.

Заслугитѣ, обаче, на Кисимова бѣха извънредно голѣми, защото той съ своя кроткъ, спокоенъ и тактиченъ характеръ обезоржжаваше тѣзи, които имаха работа съ него и биха имали право да му се сърдятъ за бавежъ и неустойка.

\* \* \*

Голѣма услуга ни направи руското правителство като улесни и уреждането на заема отъ 25 милиона лева (10,000 рубли), за който говорихъ подробно на друго мѣсто. Тукъ ще подчертая още единъ пжтъ, че въ това време нѣмаше кой да улесни българското военно стопанство съ парични срѣдства за голѣмия брой нужди, които викаха за своето по-скорошно удовлетворение. Парижъ бѣше се отказалъ да ни направи заемъ даже преди да се почне Балканската война. Петроградъ посрѣщна нашето ходатайство съ истинска братска предупредителност. Бла-

годарение на Коковцева, министър-председател и министър на финансите, ние получихме необходимия заем. Тази съществена услуга помогна твърде много за да можем да излезем на глава на належащите нужди... Като се свърши 6 месечния срок, когато новият министър-председател Радославов ми възложи да ходатайствам за отлагане изплащането на този заем, Коковцев пакъ ни помогна за това подновяване и, както се уча от- после, правителството на Радославова било извънредно много зарадвано отъ извършеното.

\* \* \*

Най-после, нека спомена и за една друга, нагледъ маловажна услуга, обаче много съществена отъ гледище на голъмитъ нужди, които имаше Българския св. Синодъ. Къмъ него се обръщаха отъ новозавоеванитъ земи да искатъ черковни книги и утвари за мѣстнитъ черкови, съвсемъ лишени отъ тѣзи необходими за богослужението средства. Рускиятъ светейши Синодъ, въ цѣлия си съставъ и оберъ-прокурорътъ Саблеръ при този Синодъ, съ готовностъ и щедростъ отговориха и надариха нашия Св. Синодъ съ голѣмъ брой необходими богослужебни книги по цѣли комплекси, а сжщо така и съ даване на много утвари, кръстове, облѣкла и други черковни принадлежности.

## 9. За българската духовна мисия въ Петроградъ

По случай тържествата за 300 годишнината на Романовската династия въ втората половина на февруарий 1913 г. бѣха насрочени празници, на които щѣха да участвуватъ инострани представители на държавни владѣтели. Случайно узнахъ отъ сръбския колега пълномощниятъ министъръ Димитрий Поповичъ, че по този случай отъ Бѣлградъ щѣла да дойде духовна мисия, която щѣла да вземе участие въ тържественото богослужение на 1-я день, назначенъ за тържествата. Счетохъ за свой дългъ да уведомя министър-председателя Гешова за тази сръбска мисия, толкозъ повече, че много ми се щѣше да дойде и

българска мисия, която сигурно щѣше да бѣде посрещната много гостоприемно и много любезно отъ Светейшия Синодъ и прокурора при него Саблеръ. Тя, нашата мисия, щѣше да бѣде приета и отъ Императора и всѣкакъ чествувана.

За жалость, въ София не знаели нищо за готвената отъ Бѣлградъ мисия и подиръ моето уведомление захваща се една телеграфна кореспонденция, която тукъ предавамъ буквално. Отъ тази кореспонденция изляза, че нашата духовна мисия можеше да дойде не само ако получи разрешение отъ Петроградъ, но ако ѝ се допусне да вземе участие въ богослужението, както това бѣ разрешено на сръбската духовна мисия.

По този начинъ се повдигаха нѣкои трудни въпроси отъ черковенъ характеръ, които вече 40 години чакаха своето разрешение. Най-важното, обаче — разрешението на императора, се даде, и на нашата мисия не оставаше освенъ да дойде въ Петроградъ. Но, тя не дойде, като обуславяше това съ недопускането ѝ да участвува въ богослужението.

Ето размѣненитѣ по случая телеграми:

Бобчевъ до Гешова

15. II. 1913 г.

Сръбскиятъ посланикъ тукъ получилъ отъ Пашича телеграма, че отъ Бѣлградъ щѣли да дойдатъ за юбилейнитѣ тържества на Романовия домъ бѣлградскиятъ митрополитъ съ още едно духовно лице. Идѣли само да участвуватъ въ службата.

*Бобчевъ*

Бобчевъ до Гешова

16. II. 1913 г.

Сазоновъ и Нератовъ на моето запитване, ми казаха, че идването на Бѣлградския митрополитъ е чисто духовна работа и на него не се гледа като на депутация.

*Бобчевъ*

Гешовъ до Бобчева

Пратена отъ София на 16. II. 1913 г. Получена на 17. II. 913 г.

Ако Българскиятъ Митрополитъ съ още едно духовно лице тръгне за Петербургъ, необходимо е да се прати и отъ насъ Митрополитъ Василий, Председателствующъ Св. Синодъ, придруженъ отъ епископъ Йосифа. Предложете веднага и ми телеграфирайте. Ако не могатъ да участвуватъ тѣ, помолете и сърбитѣ да не участвуватъ.

Министъръ Гешовъ

Бобчевъ до Гешова

17. II. 1913.

Много късно ми възлагате уреждането крайно деликатния въпросъ, идване тукъ духовна мисия за трехсотлѣтния юбилей. Програмата на цѣлия церемониалъ е завършена. Ще направя, обаче, всичко възможно. Веднага поискахъ среща Сазоновъ, Саблеръ и Питерския Митрополитъ. Днесъ, недѣля, когато получихъ депешата едва ли ще мога всички да видя. Необходимо е и Вие тамъ да телеграфирате или да телефонирате Пашичу, щото той да даде наставления, сръбски духовни лица да не участвуватъ, защото тукъ въ церемонията вече участието е уредено и неотмѣнимо.

Бобчевъ

Бобчевъ до Гешова

17. II. 1913 г.

Моитѣ най-настойтелни обръщения къмъ Сазонова, Саблера и други лица ще дадатъ добъръ резултатъ. Ей-сега Саблеръ съставлява докладъ до Императора за разрешение. Много препятствия се срещатъ и по церемониалната частъ. Нека, обаче, нашитѣ: Митрополитъ Василий и Епископъ Йосифъ се готвятъ за тръгване. Телеграфирайте ми що направихте съ Пашича и обеща ли Ви той, че ще настои щото тѣхнитѣ духовни лица, които днесъ пристигнали тукъ, да не участвуватъ въ богослужението. Тамъ въ Българдъ е взела на цѣлата работа.

Бобчевъ



Гешовъ до Бобчева

Пратена отъ София на 18. XI. 1913 г. получена на 19. XI

Споредъ Тошева безполезно е да искаме отъ Пашича да запрети на митрополититѣ нѣщо, за което тѣ отиватъ въ Петербургъ и щомъ Вие твърдите, че на нашитѣ иерарси служенето не ще се позволи, тѣ не могатъ да тръгнатъ. Това тѣхно неотиване, когато Бѣлградскиятъ Митрополитъ ще бжде тамъ, ще направи у насъ твърде тжжно впечатление.

*Министъръ Гешовъ*

Бобчевъ до Гешова

18. II. 1913 г.

Императорътъ благоволи да даде височайшето си съгласие за идване Петербургъ българската духовна депутация. Могатъ да тръгнатъ. Обаче, въпросътъ за участието въ богослужението не е разрешаванъ. Пакъ е необходимо, прочее, отъ Бѣлградъ да се въздействува за да не участвуватъ въ богослужението сръбски духовни лица, та да се покрие и неучастието на нашитѣ. И единитѣ и другитѣ ще присѣтствуватъ на всички церемонии.

*Бобчевъ*

Бобчевъ до Гешова

19. II. 1913 г.

По въпроса за нашата духовна мисия Сазоновъ изказва съжаление, дето въпросътъ се повдигна тъй късно и иерарситѣ нѣматъ време да дойдатъ изъ България, при все че императорътъ даде Височайшето си съгласие съ неимовѣрна прибързаностъ и готовностъ. Когато му казахъ, че нашитѣ не могатъ да дойдатъ за да присѣтствуватъ само, безъ да взематъ участие въ службитѣ, той отговори: това е съвсемъ недипломатически въпросъ; десетки години не сж го разрешили висшитѣ духовни власти, сега въ нѣколко часа не може да се разреши.

*Бобчевъ*

Въ отказа на нашата духовна мисия да дойде въ Петроградъ азъ намѣрихъ най-малко, една безтактностъ, следъ разрешението отъ Императора за идване на тази мисия.

Наистина, въпросътъ е свързанъ съ една духовна област. Мисията която, споредъ мене трѣбваше да дойде, бѣше духовна, обаче, същественото въ нейното идване бѣше народното и политическото ѝ значение.

Щѣше да бжде отъ извънредна полза за нашето дѣло идването на нашата мисия и чувствуването ѝ отъ висшитѣ духовни срѣди, отъ прокурора на Светейшия Синодъ, отъ правителството, отъ обществото. Нашата мисия можеше да бжде приета на аудиенция и отъ Императора, ако тя пожелаеше това.

По този начинъ, около нашата духовна мисия щѣше да бжде създадена една хубава, топла и благоприятна атмосфера. Славянскитѣ срѣди, които имаха на чело видни представители като генералъ Паренсовъ, проф. Кулаковскій, Хомяковъ, А. Столипинъ, Маклаковъ, Ковалевски и др. щѣха да заобиколятъ нашата мисия съ своитѣ вниманія и съчувствия и печатътъ; „Новое време“, „Рѣчь“ „Биржевіе Вѣдомости“, „Русское слово“ и др. щѣха да пишатъ подробно за нашата мисия и щѣха да взематъ нашата страна за отношенията ни къмъ патриархията. Всичко това извънредно много щѣше да ползува българщината.

Най-после можеше и да се добие едно изключително разрешение само за случая, щото нашата мисия да участвува въ тържественото богослужение, както подобно изключително разрешение се даде по време на Шипченскитѣ тържества, като се допусна на български и руски духовни лица да служатъ съвмѣстно.

Не е излишна тукъ една историческа справка. При разрешението на българския черковенъ въпросъ при основанието на нашата свободна, народна, самостоятелна черква, ние имахме съчувствието и съдействието на всички православни черкви, освенъ гръцката. Светиятъ Синодъ на руската черква не раздѣли мнението за схизмата, произнесена отъ единъ мѣстенъ съборъ на гръцки владыци и патриарси. Въ посланието на руския Синодъ нашитѣ иерарси почерпиха на времето сила, бодростъ и смѣлостъ за по-нататъшна творческа работа въ областта на черковното ни строителство. Обаче Светиятъ Синодъ на руската черква, като не искаше да огорчава до край Цариградската Икоменическа патриархия, нареди щото да не

се смятат за каноническо общуването между българската и руската черква, и да не могат български и руски духовни лица да свещенодействуват наедно. Това положение не се пазеше в Русия, в всички епархии, то не се спазва и сега у нас отъ когато черковата на емигрантска Русия има свое особно управление, своя иерархия и пр. Въ днешно време у нас руски и български духовни лица извършватъ черковна служба наедно и съ това даватъ да се разбере, че руската черква не признава тъй наречената българска схизма.

Нека прибавя, че въ всички преговори съ Саблера, съ Сазонова, съ Коковцева и пр. дума за схизма не ставаше, но, както справедливо забележи Сазоновъ, туй положение за неучастие на български духовни лица наедно съ руски въ богослужението не можеше да се разреши въ нѣколко часа, когато черквитѣ не бѣха могли да го разрешатъ презъ повече отъ 40 години.

Вѣроятно, митрополитъ Василий е искалъ съ своето поведение да протестира противъ това, дето въ Русия, по случай на такава тържественостъ, лишаватъ българската мисия отъ изпълнението на една многожеланна духовна служба.

Тѣй или инѣкъ, азъ много съжелявамъ, че българска духовна мисия не дойде въ Петроградъ, отъ гдето тя щѣше да навести и Москва, и Киевъ, и Одеса и гдето щѣше да извика настроения въ полза на българщината. Не намѣрвамъ оправдание за нашата духовна мисия. . .

## 10. По въпроса за отиването ни въ Цариградъ.

Презъ време на Балканската война нѣколко пѣти се поставя въпроса за отиване на нашата войска въ Цариградъ. Този въпросъ, обаче, до колкото ми е познато, никога не е билъ предметъ на обсъждане и решение въ срѣдата на българското правителство, въ срѣдата на министерския съветъ. Наистина веднѣжъ-дважъ министъръ-председателятъ Гешовъ инцидентно поменава въ телеграмитѣ си до българския посланикъ въ Петроградъ за едно евентуално време отиване на нашата войска въ

Цариградъ. Това желяели и гърцитъ, за да може по този начинъ да се диктуватъ изгодни условия за миръ, изгодни за всички съюзници. . .

Това поменаване на Гешова, съобщено на Сазонова, не се посрещаше съ сериозно внимание. Отъ Петроградъ дадоха да се разбере, че не може да се одобри подобна постъпка.

По-късно къмъ края на декемврий 1912 г. пакъ става дума за отиване въ Цариградъ, но този пътъ вече за тази целъ българскиятъ воененъ аташе иска морска и сухопътна военна помощъ отъ Русия, за която целъ се свиква министерския съветъ, на който министъръ-председателятъ Коковцевъ направилъ подробенъ докладъ. Но, за това ще се говори по долу. . .

Таинствената на гледъ, а станала явна за всички въ Петроградъ, мисия на генералъ Радко Димитриевъ въ времето преди падането на Одринъ, тъзи именно мисия направи сравнително най-голямъ шумъ не само въ Петроградъ, но и въ чуждия печатъ: Times, le Temps и пр.

\* \* \*

Етъ единъ важенъ документъ по въпроса:

Отъ Коковцева до  
Императоръ Николая II.

Ваше Императорско Величество,

Въ сжбота, 1 декемврий, на 4 часа презъ деня, военниятъ министъръ ми предаде височайшето отъ Ваше Величество повеление да се обсъди отправеното къмъ него отъ българския воененъ агентъ (аташе) отъ името на неговото правителство, ходатайство за продажба отъ Русия на България 28 тежки полски орждия съ съответствуващитъ комплекти снаряди.

Въ сжщия денъ и часъ морскиятъ министъръ ми предаде отправеното къмъ него ходатайство отъ сжщия аташе за временно преотстъпване отъ Русия на България на 2 броненосца и 2 линейни крайцера или миноносци отъ състава на нашата черноморска флота.

Азъ се разпоредихъ да се свика незабавно министерскиятъ съветъ, който подлагайки въпроса на все-

странно обсъждане, въ заседанието си на 2 декемврий дойде единодушно, безъ всѣкакво възражение отъ страна на морския и воененъ министри, до съвършено отрицателно заключение.

Не затруднявайки Ваше Величество съ подробни съображения относно самата недопустимостъ за предаването, макаръ и временно, на части отъ нашитѣ кораби на черноморската флота, за управлението на които въ България нѣма нито офицери и команденъ съставъ, нито навика въ техниката по морскитѣ дѣла, — предаването на кораби въ команденъ съставъ е равносилно да се започне отъ страна на Русия война срещу Турция — министерскитѣ съветъ намѣри, че и предаването на артиллерийскитѣ орждия трѣбва решително да се отхвърли, както отъ гледна точка на заетото отъ Русия неутрално положение въ Балканската война, така и поради невъзможността да се отслабятъ нашитѣ отбранителни сръдства въ настоящия моментъ.

Предаването на 28 орждия не може да остане въ тайна; слухътъ за предложенията на българското правителство да закупи бързо известно количество орждия отъ обсаденъ образецъ вече е проникналъ, благодарение на нѣкоя нескромностъ, въ дипломатическитѣ сръди на Петербургъ, и къмъ насъ несъмнено ще бжде отправено обвинение за нарушение на неутралитета, както отъ страна на Турция, така и отъ страна на приятелски разположенитѣ къмъ нея държави отъ Тройния Сюзъ.

Отъ гледище на Русия даже е твърде спорно, доколко е желателно да се подкрепи България въ нейния стремежъ да продължава войната съ Турция и дали не е по-добре даже въ името на нейнитѣ (на България) собствени интереси, най-скорошното сключване на мира, като не се излага тя на риска да загуби плодоветѣ на своитѣ блѣскави победи.

Още по-малко е допустимо, по заключение на министерския съветъ, отстъпването на орждия отъ гледна точка на нашитѣ собствени интереси.

Заявлението на военния агентъ на България за готовност да обърнатъ своята армия, заедно съ армиитѣ на съюзницитѣ си, противъ Австрия, противъ нейнитѣ съюзници, съ цель да се облекчи положението на Русия —

трѣбва да бжде отнесено къмъ реда на неосщществимитѣ увлечения. Още преди два месеца българскиятъ министъръ на вжтрешнитѣ работи заяви откровено въ Петербургъ, че България е въ състояние да води война съ Турция не повече отъ три месеци, а българскиятъ пълномощенъ министъръ тѣзи дни е казалъ на министра на външнитѣ работи, че той гледа съ голѣма загриженостъ на разпадащето се съгласие срѣдъ съюзницитѣ.

Да се мисли за нова война съ нѣкоя европейска държава, макаръ за защита на справедливо дѣло — запазване интереситѣ на Сърбия — очевидно може да се прави само съ думи и безъ да се носи отговорностъ за тѣхъ. Очевидно е за това, че при такива условия да се отслабя Русия въ своитѣ отбранителни сръдства е просто недопустимо. Ние бихме разклатили онова трудно и отъ всички признавано безукорно положение, което заехме по волята на Ваше Императорско Величество, срѣдъ всички държави и, желяйки да дадемъ не голѣма помощъ на създадената отъ насъ България, бихме поставили себе си въ условия съвършено лъжливи и лишавачи ни отъ всѣкаквъ авторитетъ въ очитѣ на нашитѣ политически противници.

Съветътъ на министритѣ не изпусна изъ предъ видъ и бждещитѣ наши отношения къмъ Турция: ние не трѣбва да ѝ даваме основание да ни кори, че вършимъ неприязнени действия противъ нея, толкозъ повече, че и отдадена на малоазиатския материкъ, тя продължава да бжде нашъ съседъ въ бждеще. Поради всички, излагани тукъ, съображения, министерскиятъ съветъ постанови: Всеподаннейше ходатайствува предъ Ваше Величество за отклоняване молбата, отправена отъ българското правителство, чрезъ посръдството на неговия воененъ аташе, къмъ министритѣ: военния и морския.

2 декемврий, 1912 г,

Председателъ на Министерския съветъ  
Статсъ-секретарь: *В. Коковцевъ*

\* \* \*

Крайно интересни сж обясненията, които редакцията на „Красный Архивъ“ (Семенниковъ), отдето вземаме този документъ, прави по доклада на Коковцева и *по искането*

на българското правителство за четири военни параходи и 28 тежки артилерийски оръдия. Редакцията нарича тази постъпка на българското правителство „дипломатически ходъ, съ който Русия е била повикана да встъпи въ война съ Турция.“ Обаче руското правителство не приело това „провокационно предложение“, защото отъ една страна то виждало въ подобна акция нарушение на неутралитета, който Русия се била задължила да пази въ тази война, а отъ друга страна — защото и сама Русия не намървала за възможно да се впусне въ подобна акция бидейки не приготвена, тъй като закръгляването на нейнитѣ военни приготовления е имало да стане презъ юлий 1914 год.

Редакцията на „Красн ѝ архивъ“ привежда и нѣкои любопитни обяснения за това, какво е казалъ Николай (така пренебрежително се титулува Императоръ Николай II) на Бъкананъ (английския послолъ въ Петроградъ) относно това искане на България. Презъ месецъ априлъ 1913 г. Николай казалъ на Бъканана, че отъ българска страна се предлагало превземането на Цариградъ съ помощъ на рускитѣ морски и сухопътни сили, следъ което Цариградъ да бжде поднесенъ на Русия като даръ на признателностъ за освобождението отъ турско иго. Императорътъ казалъ, че той далъ ясно на България да разбере, че Русия не може да приеме такъвъ подаръкъ, и препоръчалъ да се откажатъ отъ опита да се превзема Цариградъ.

Редакцията на К. А., като нарича българското искане провокация, обяснява, че то било направено предъ видъ на необходимостта да се върви все напредъ, следъ Чатаалджа; че българскитѣ оръдия били малко и при това задържани въ обсадата на Одринъ; освенъ това, че турската флота насочвала своитѣ удари върху двата обсадни фланга на българската армия. Въ това време била събрана и конференцията на посланицитѣ на Великитѣ сили въ Лондонъ, а също и представителитѣ на балканскитѣ държави, за да се разбератъ и да сключатъ миръ следъ примирието, поискано отъ Турция и сключено на 22 ноември 1912 г. Семенниковъ подчертава, че въ кратко време Турция е била сразена и е била длъжна да очисти, предъ съюзнитѣ войски, почти цѣла европейска Турция. Обаче

Русия не е имала интересъ да отива до тамъ, щото да обезсилва окончателно Турция. Толкозъ повече, че въ подобна постъпка на България тя е виждала — казва Семенниковъ — посегателство за изгълнението на онази историческа мисия, която въ най-близко бъдеще е била длъжна да изпълни сама Русия. Въ тѣзи думи на редакцията сякашъ личи една ирония, съвсемъ непонятна, струва ми се, за единъ русинъ. . .

Семенниковъ прибавя: „въ сжщностъ въ старанията да не се допусне България да превземе Цариградъ, се е заключавала основната линия на тогавашната руска балканска политика, при което руската дипломация дошла въ това отношение до такава абсурдна, отъ гледна точка на покровителството на славянитѣ, позиция щото почнала да желае засилването на Турция, за да може последната да отблъсне всѣкакъвъ опитъ на българитѣ да завладѣятъ Цариградъ. По този начинъ само по неосведоменостъ на Българското правителство за тактическата линия на руската дипломация (което въ туй време е държала при непосредственитѣ си сношения съ България) то се е решило да се обърне къмъ Русия съ разгледваната молба“.

\* \* \*

Всички тѣзи умувания на редакцията на „К. А.“ падатъ като несериозни предъ една фактъ, който имамъ смѣлостта да изтъкна тукъ по най-категориченъ начинъ. Българското правителство въ това време, имаше на чело такива изпитани, умни и благоразумни хора, като Иванъ Евстратиевъ Гешовъ — министъръ-председателъ, Т. Теодоровъ — финансовъ министъръ и душа, редомъ съ Гешова, на тогавашното правителство, както и всички други членове на министерския съветъ, че не сж могли по никой начинъ да взематъ решение за подобна провокация.

Твърдя това по най-категориченъ начинъ, знаейки много добре умонастроението на правителството на Иванъ Евстратиевъ Гешовъ. Предпазливо, въ висша степенъ тактично и умѣрено и винаги дълбоко обмисляще всички мѣрноприятия, за които се е взимало решение, то по никой начинъ не е могло да решава да се отправя къмъ руското правителство подобно невъзможно искане.



За всѣки случай, обаче, азъ направихъ необходимата справка у двамата още живи членове на тогавашния министерски съветъ, т. е. на правителството: Иванъ Пѣевъ и Димитъръ Христовъ. И двамата ясно, безъ колебание и положително ми заявиха, че, правителството на Гешова не е вземало и не е могло да вземе до никой начинъ решение, да се отправи подобно искане на Русия. „Ако имаше подобно решение, ако трѣбваше да се прави подобно искане, ние не можехме да не знаемъ, защото г. Гешовъ не за такъвъ жизненъ и високо важенъ въпросъ, но и за много по-дребни постѣпки на правителството, уведомяваше министерския съветъ и обикновено четѣше телеграмитѣ, които изпращаше до всички свои пълномощни министри въ всички столици“, ми заявиха тѣ.

За пълнота на моитѣ сведения, азъ се обърнахъ и къмъ д-ръ Данева, тогавашенъ председателъ на Народното Събрание, който бѣше посветенъ въ всички, буквално въ всички мѣроприятия на Гешовото правителство и на когото имайки пълно довѣрие, то възлагаше най-деликатни международни и други политически мисии. Д-ръ Даневъ ми отговори по единъ твърдъ и подчертанъ начинъ: „подобно искане не е правено и може по единъ най-абсолютенъ начинъ да се опровергава“.

Най-после, нека напомня, че въ това време азъ бѣхъ пълномощенъ министъръ и извънреденъ пратеникъ на България въ руската столица. Като преглеждамъ цѣлата, въ всичкитѣ ѝ подробности, телеграфна и пощенска, не само официална, но и частна кореспонденция, водена отъ мене съ министра на външнитѣ работи и съ Т. Теодорова, азъ се увѣрявамъ, че подобно нѣщо не е правено. Защото работитѣ сж се развивали много редовно и правилно и правителството нито е помислювало да хвърля погледи къмъ Цариградъ, съ цель на завоевание.

Нека подчертая, че азъ като пълномощенъ министъръ и извънреденъ пратеникъ на българското правителство въ Петроградъ, бѣхъ единствено правоимащъ да отправямъ каквито и да било искания къмъ руското правителство, въ областта на действия отъ поменатия по-горе характеръ. Само моето ходатайство можеше да има правомѣрна и задължителна сила. Никое друго лице, което и да било то, и неопълномощено специално и изрично отъ министер-

ския съветъ чрезъ неговия председателъ, никое друго лице не е могло да представлява българското правителство. Това последно обстоятелство е една азбучна истина въ държавното право въ-обще и въ такъвъ случай самъ по себе си се поставя въпросътъ: какъ би трѣбвало да се гледа на формулираното, чрезъ две писмени молби, искане ужъ на българското правителство отъ военния аташе?

— Този последниятъ не е ималъ, положително твърдя, специално пълномощие отъ българското правителство, което е имало своя надлеженъ и правоимащъ пълномощенъ министъръ. Тогазъ искането на българския воененъ аташе би могло да се сведе, споредъ нѣкои, къмъ онази категория на действия, които се квалифициратъ съ думитѣ: военниятъ аташе е направилъ нѣщо като сондажъ, вѣроятно, на своя глава и на свой рискъ, защото решително никой другъ не е ималъ право, освенъ отговорното правителство, да го упълномощава закономѣрно за подобна постѣпка.

\* \* \*

Въ „Красный Архивъ“ се казва още, че Николай II, въ разговоръ съ английския посолъ Бъкананъ му казалъ, че отъ българска страна се предлагало превземането на Цариградъ съ помощта на руски морски и сухопѣтни сили, обаче той, Николай II, не далъ своето съгласие.

Това се отнася, вѣроятно, до идването въ Петроградъ на Генералъ Радко Димитриевъ, съ тайнствената неговата мисия, станала явна, благодарение на неговата непредпазливостъ. Генералътъ дойде въ Петроградъ нѣколко дни преди падането на Одринъ. За неговото идване азъ нѣмахъ никакво уведомление отъ Българското Правителство. Ни въ една отъ телеграмитѣ на министъръ-председателя не се поменава за идването на Радко Димитриевъ, нито за мисията, съ която той е билъ натоваренъ.

Генералътъ поиска аудиенция отъ Императора и таквазъ му се даде преди падането на Одринъ. На мене той загатна за своята мисия, безъ да бжде точенъ и безъ да ми каже кой го е упълномощилъ да се явява при Николай II и да прави ходатайства за военна помощъ по море и по суша за превземането на Цариградъ.

Интересното въ всичката тази история съ генералъ Радко Димитриевъ е, че той бѣше словоохотливо разправялъ на лѣво и на дѣсно за тази своя мисия и Брячаниновъ говори за нея въ прочутия славянски обѣдъ на 15 мартъ 1913 г.

Генералътъ, както разказва председателятъ на Государствената дума Родзянко, една вечеръ, следъ извѣстенъ обѣдъ, поканилъ Родзянко въ една стая насаме и му съобщилъ за своята мисия въ Петроградъ, като го помолилъ и той да ходатайствува предъ Николая II да се съгласи този последния за да се даде на България военна помощъ по суша и по море за превземането на Цариградъ. Родзянко описва това въ своитѣ мемоари, но въ това нѣма нищо странно. Странното и некрасивото е въ разгласяването на мисията на Радко Димитриевъ отъ самага него предъ когото щѣло и нещѣло. Ето какво пише вестникъ „Молва“ и по този случай: „Генералъ Радко Димитриевъ, както е вече вѣроятно известно, е дошълъ въ Петроградъ, за да се реши сѣдбата на Цариградъ. Българитѣ за туй не взели съ пристѣпъ Чатаалджа, защото вземането ѝ водѣло къмъ Цариградъ. И преди да отидатъ въ Цариградъ тѣ жѣлаели да знаятъ какво ще стане съ него, ако го взематъ. Намъ досто-вѣрно е известно, че генералъ Радко Димитриевъ е ималъ за целъ да предложи намъ, што то ние да поддържимъ чрезъ демонстрация настѣпването на българитѣ къмъ Чатаалджа. Той предлагалъ само единъ заплашителенъ жестъ: да се настани единъ кой-годе корпусъ на корабѣ на нѣкое пристанище на Черно Море. Той даже посочвалъ на 8-ия корпусъ, който се намѣрвалъ въ Одеса. Целта на тази демонстрация би била да се покаже, че Русия е готова да се намѣси въ войната. При нашата поддрѣжка българитѣ намѣрвали за възможно да решатъ сѣдбата на Цариградъ.“

Туй предложение срещнало отначало отрицателно отношение. Но превземането на Одринъ и пристѣпътъ на Чатаалджа, които Радко Димитриевъ предвиждалъ, завчасъ измѣнили шанситѣ на мисията му къмъ по-добро.

„Въпросътъ не е още решенъ продължава съобщението, но отрицателното решение е изчезнало. Този въпросъ предстои да се реши днесъ-утре“.

## 11. Славянскитѣ обѣди въ Петроградъ

Една особеностъ на Петроградъ бихъ могълъ да нарека онѣзи обѣди, които славяни отъ разни народности си правѣха почти редовно всѣка седмица, въ петѣкъ. Въ първитѣ дни на моето пребивание азъ се интересувахъ отъ тѣзи обѣди, толкозъ повече, че нѣколко пѣти и мене каниха да присѣжтствувамъ на тѣхъ.

Да приема тѣзи покана за мене бѣше невъзможно по много причини. На първо мѣсто, като български посланикъ едно мое участие на нѣкой славянски обѣдъ можеше да бѣде смѣтнато като предизвикателство, тъй като на тѣзи обѣди въ дипломатическитѣ срѣди не се гледаше съ добро око. Тѣ не бѣха приятни и на Пѣвческия Мостъ по простата причина, че обикновено презъ време на всѣки обѣдъ се критикуваше нѣкой актъ на руската дипломация.

Въ всѣки случай азъ не мога да не приведа тукъ нѣкои подробности отъ единъ обѣдъ на славяни, съ голѣма пѣстрота—обѣдъ станалъ на 15 Мартъ 1913 г. день петѣкъ. Този обѣдъ се е отличавалъ отъ всички други по своята разюзданостъ и необичайна за Петроградъ свобода, при която сж се произнасяли речи и се е критикувала външната политика на руското правителство.

Предавамъ тукъ интереснитѣ подробности на този обѣдъ, както ги намѣрвамъ на кжсо поменати въ моя дневникъ, а подробно изложени въ вестникъ „День“, който е билъ напечатанъ, безъ да бѣде спрѣнъ отъ цензурата.

Обѣдътъ се е председателствувалъ отъ генералъ Скугаревски, който предложилъ тостъ за армитѣ на съюзнитѣ балканци. Следъ него взелъ думата Н. Н. Ладженски, който говорилъ за значението на падането на Одринъ, Д. Н. Вергунъ карпато-русь, познатъ краенъ публицистъ и буенъ общественикъ въ Австрия, говорилъ за голѣмата важностъ на превземането на Одринъ и напомнилъ, че славянитѣ въ Австрия чакатъ своя часъ за освобождение, но той намѣрва, че ржководството на руската външна политика е паднало въ много несъстоятелни ржце.

Други ораторъ Дейнике си позволилъ още по-крайни празнословия изрично противъ Сазонова и Бенкендорфа и

съ вѣтърничаво лекомислие предложилъ да се махне и Сазоновъ отъ Петроградъ и Бенкендорфъ отъ Лондонъ.

Българскиятъ художникъ Стояновъ произнесълъ въ общи думи една гореща речъ за дѣлото на балканскитѣ славяни въобще, на които пожелалъ пълна сполука. И той обаче, заплатилъ данѣкъ на увлеченията и стрѣлналъ мисълта, че между руското общество и Пѣвческия мостъ нѣма нищо общо.

Следъ нѣколко думи на В. Н. Кораблевъ, взелъ думата сърбинътъ Липовацъ-Поповичъ и въ горещи изрази разправилъ, че черногорскиятъ Кралъ Николай нѣма да отстѣпи отъ своитѣ позиции, каквото и да прави дипломатията. Това той говорилъ споредъ едно лице, близко до самия кралъ, който казвалъ, че той нѣма да отстѣпи Скутари на друга каквато и да било сила.

Н. А. Енгелгардтъ въ речта си очерталъ героизма на Радко Димитриева, когото сравнилъ съ Суворова, Кутузова и Скобелева.

Штепаникъ, чешки публицистъ, приветствувалъ пришествуващитѣ отъ името на чешкитѣ славяни, които очаквали освобождението си отъ Русия.

Познатиятъ по своитѣ чувства на неразположение и даже умраза къмъ Сазонова общественикъ А. Н. Брячаниновъ, зетъ на Горчакова, намѣрилъ случай да изкаже всичко, което е натегнало на душата му. Той критикувалъ политиката на министра на външнитѣ работи и пусалъ въ ходъ нѣколко сензационни изявления. Той казалъ, че ген. Радко Димитриевъ, е дошълъ по много важна мисия. Какво е говорилъ той на Императора Николай II, не може да се знае; знае се обаче, че се отнася за отиване въ Цариградъ, което било желание на Царь Фердинанда. Което заповѣда Николай II ще го извърши Царь Фердинандъ. Отъ думитѣ на Радко Димитриевъ той билъ разбралъ че превземането на Одринъ тѣй е подигнало духа на българитѣ, че тѣ не сж склонни да дадатъ ни една педя земя на румѣнитѣ.

Въ заключение участницитѣ на обѣда приели следната телеграма, която буквално е обнародвана въ „День“ отъ гдето и я вземамъ:

С. Д. Сазонову. — Дълбоко слисани отъ отстъпчивостта на руската дипломация при отстояване на славянскитѣ, а следователно на рускитѣ интереси, участниците на редовната славянска трапеза скърбятъ, че като не довѣржава на могъществото и патриотизма на руския народъ, нашата дипломация пропуца за историята случай да изпълни своята прѣка длъжностъ къмъ славянството. Ние се позоваваме къмъ вашия патриотизъмъ съ надежда, че ако вашата деятелностъ се парализува отъ враждебни на славянството влияния, вие ще намѣрите въ вашето руско сърдце достоенъ изходъ изъ тежкото положение.

\* \* \*

Не знамъ дали телеграфното ведомство е предало горнята телеграма на С. Д. Сазонова. Отъ разговоритѣ, които имахъ съ него по поводъ на тѣзи славянски обѣди, азъ знаехъ и какъ гледа той на тѣхъ и колко му е тежко, дето неразбранщината на нѣкои крайни отива до тамъ, щото да нанася най-незаслужени оскръбления на руската дипломация, която винаги, постоянно и енергично, е изпълнявала своята длъжностъ, защищавала е славянскитѣ и рускитѣ държавни интереси.

Сега по поводъ на тѣзи пѣстра, разюздана гошавка, азъ узнахъ отъ него, че ако има нѣщо, дето му е мѣчно, то е, че се подмѣсва на първо мѣсто името на Императора и че се разправя за неяснената мисия на Радко Димитриевъ.

Въ всѣки случай на Сазонова бѣше много неприятно да забелѣзва, макаръ и само въ едно кѣтче отъ руски деятели, крайно лошо настроение къмъ руската дипломация въобщо и къмъ неговата въ особностъ. Той виждаше и знаеше, че всичко туй е въпросъ на моментно настроение, използвано отъ нѣкои злоумишленици, но тѣй като това настроение, както се виждаше, ставаше заразително и въ други срѣди, той се обърна къмъ Императора, като го молеше да приеме отставката му. Николай II, въ своята голѣма мѣдростъ и въ своята обичъ къмъ Сазонова, не даваше и дума да става за отставка на Сазонова и го задържа, а малко по-късно издаде единъ рескриптъ, който се разгласи въ всички вестници, и въ който рескриптъ се утвърждаваше, че Императорътъ одобрява напълно воде-

ната отъ Сазонова външна политика, която е и негова, на Императора.

Интересно явление е, че въ срѣдитѣ, които бѣха настроени противъ Сазонова, настана едно уталожване и успокояване и по този начинъ на Сазонова се даде пълно удовлетворение.

Предавамъ и самия

### ВИСОЧАЙШИ РЕСКРИПТЪ

*Даденъ на името на министра на външнитѣ работи, хofмайстеръ на двора на Негово Императорско Величество, Сазонова.*

Сергѣй Димитриевичъ,

Радущиятъ приемъ, който Ми бѣ оказанъ отъ германския императоръ и отъ берлинското население и приятелската среща съ английския кралъ сж толкозъ поотрадни за Менъ, че Азъ можахъ да видя въ тѣхъ преданията на старата дружба, проява на единомислие по главнитѣ въпроси отъ европейската политика на сегашния моментъ, като траенъ залогъ на тѣй нужнитѣ за щастieto на всички народи блага на мира. Като признавамъ, че въ трудната дейность, която ви се падна по балканскитѣ събития, вие не само изпълнихте въ цѣлата имъ пълнота всѣко отъ указанията, внушени Ми отъ интереситѣ на милата Ми Русия, но и съумѣхте съ проникателния си умъ, съ твърдостъ въ отстояването на мнѣнията си и съ добросъвестно отнасяне къмъ всѣки въпросъ, да спечелите уважението и довѣрието на всички участници въ международното разрешение на сложнитѣ и трудни задачи — Азъ считамъ за свой дългъ да ви изкажа Моята искрена благодарность.

Оставамъ къмъ васъ неизмѣнно благосклония и уважаващия Ви

*Николай*

Царское Село, 8 юний 1913

**ЧАСТЬ ТРЕТА**



## 1. Следъ Лондонския протоколъ, отставката на Гешова.

Следъ подписването на Лондонския протоколъ 17/30. V. 1913 г. олекна на душата на българския министъръ-председателъ, олекна и на Сазонова, завърши се трудното дѣло. . . Това дѣло бѣше въ сжщото време и венецъ и награда на трудове, на жертви, на измжчвания. Имаше мѣсто да се ликува. Ликуваше и България. Припознаваше се нейното право върху териториитѣ, съгласно съ договорнитѣ съглашения, добиваше се това, което Сазоновъ наричаше — спечелване на една Санстефанска България.

Гешовъ погледна на този моментъ като на такъвъ, който го удовлетворява напълно и го освобождава отъ по-нататъшна отговорностъ. При това той забелѣза че царь Фердинандъ не бѣше наклоненъ да му дава по-нататъшното си довѣрие. Това изглеждаше доста прозрачно. Това искаше да провѣри и Гешовъ съ своята отставка. Ако царьтъ го натоварѣше да продължи своето министерствуване или да състави ново министерство, той бѣше готовъ да направи това. Обаче, въ главата на царь Фердинанда бѣше западнала мисълта, че Гешовъ не действа достатъчно енергично, смѣло и не се налага. А царь Фердинандъ искаше тази смѣлостъ да се проявява по всички линии. Редомъ съ това царьтъ вече замисляше да промѣни и курса на външната политика и да прибѣгне до повикване на власть представители на австрийското течение. За тази целъ той приемаше тайно въ двореца нѣкой отъ тѣзи представители. Види се, че царь Фердинандъ бѣше далъ обещание за подобна промѣна въ Виена, но не бързаше да изпълни обещанието си.

Можеше ли Гешовъ да не си даде отставката при отношенията на царя къмъ него, това е единъ въпросъ и личенъ, и конституционенъ. Отговорътъ за самия Гешовъ бѣше отрицателенъ, той не можеше при тѣзи условия вече да служи при царь Фердинанда.

Следъ отставката на Гешова (24 май 1913 г.) царътъ се опита да състави кабинетъ съ Малинова на чело, но не сполучи и той се принуди да възложи на Данева съставянето на новия кабинетъ.

Ето последнитѣ депешни, размѣнени между Гешова и менъ следъ отставката на кабинета.

Гешовъ до Бобчева.

25. V. 1913 г.

Вследствие отставката на министерството, която днесъ се оповестява, срещата на съюзнитѣ министъръ-председатели се отлага за подиръ свършването на кризата, когато новитѣ министри ще могатъ да се съгласятъ върху инструкциитѣ, които ще се дадатъ на българския министъръ-председател, нѣщо което днесъ не може да се постигне. Въ интереса на балканския миръ е, додето трае българската министерска криза сърбитѣ и гърцитѣ да се строго пазятъ отъ всѣкакви провокации, което би възбудило общественото мнение у насъ и би повлияло зле върху разрешението на кризата. Нашитѣ пълномощни министри при великитѣ сили отъ Триплантантата, както и въ Бѣлградъ и Атина се натоварватъ да настояватъ въ тази смисълъ, както благородно сѣдѣтъ тамъ вжтрешно.

Гешовъ.

Бобчевъ до Гешова.

27. V. 1913

Сазоновъ още не се е завърналъ. На Нератова обяснихъ за новосъздаденото положение и кризата. Съобщихъ му, че срещата на министъръ — председателитѣ се отлага и че е необходимо въ Бѣлградъ и Атина да се въздействува строго за да не провоциратъ. По тоя случай къмъ съобщенитѣ отъ менъ по-рано доказателства азъ приведохъ току-що полученитѣ непосредствено изъ Бѣлградъ нови за антибългарската политика на Хартвига, влиянието на когото продължава да се упражнява надъ цѣла Сърбия много гибелно за настроението и мира. *Нератовъ биде много успокоенъ отъ първата частъ на моето съобщение и побърза да телеграфира въ Бѣлградъ и Атина, като ги увѣри, че срѣщата не е отмѣнена,*

както тамъ мислили, и поради което министерството на външнитѣ работи тукъ получило крайно тревожни известия. — Колкото за Хартвига, Нератовъ ме увѣри, че следъ вржчането ми въ преводъ рапорта на Ризова и следъ моето настояване Сазоновъ го е докладвалъ на Императора и нужното е последвало изъ Москва.

Бобчевъ.

## 2. Около телеграмата на Императоръ Николай II до царъ Фердинанда и краля Петра

Голѣми бѣха тревогитѣ и грижитѣ на Петроградския кабинетъ презъ всичко време на балканската война. Имаше въпроси, които особно привличаха внимание, загрижване и даже голѣмото безпокойство на руската дипломация. Между тѣзи въпроси на първо мѣсто се появи и дълго време трая въпросътъ за Скутари, за неговото превземане въ полза на автономна Албания, каквато силитѣ отъ съюза надвиха да наложатъ и посолската конференция въ Лондонъ прие, за да тури край на недоразумѣнията. Не по-малко бѣха безпокойствата на Петроградския кабинетъ по въпроса да излѣзе ли Сърбия на Адриатическото крайбрѣжие или не.

Абсолютното вето на Австро-Унгария, подкрепена отъ съюзницитѣ си, наложи недопускането на Сърбия до Адриатика, като се имаше предъ видъ да ѝ се даде единъ търговско-стопански излазъ въ Дурацо (Драчъ) или Санъ-Джовани-ди-Медуа.

Румѣния бѣше временно спрѣла настойчивостъта на своитѣ искания, като бѣше казала, че ще чака да види какви ще бждатъ териториалнитѣ завоевания на България. Сега, обаче, тя намѣри за възможно да повиши гласъ и да поиска компенсация. Благодарение на Петроградското правителство и на този въпросъ се туряше край отъ конференцията на посланицитѣ въ Петроградъ, която подъ председателството на Сазонова, следъ две недѣлни разисквания, реши да се стъжли на Румѣния само Силистра съ едно поправяне на границата, както за това се говори по-рано въ отдѣлна глава.

Оставаше най-обезпокоителният въпрос: недоразуменията между съюзниците. Тѣ ставаха отъ день на день все по-изострени, все по-опасни. Сърби и гърци не искаха да чуятъ за отстъпване на окупиранитѣ въ Македония земи. Отъ българска страна се заявяваше постоянно едно и също искане за запазване на договора отъ 29. II. 1912 и решение на недоразуменията споредъ предвидения въ тайното приложение на конвенцията височайши арбитражъ отъ руския императоръ. Нѣколко преходни опити за примирение между самитѣ правителства на съюзниците не сполучиха.

Особно бѣше неотстъпчивъ, непримиримъ и даже провокаторски настроенъ сръбскиятъ премиеръ Пашичъ, който подъ разни предлози искаше ревизията на договора. Между друго за това свое искане Пашичъ имаше съдействието на руския дипломатически представителъ въ Бѣлградъ Хартвига. Този последниятъ не се подчиняваше напълно на наредбитѣ, които идѣха отъ Петроградъ. Азъ се яввахъ често при Сазонова и му излагахъ сведения, които имахъ за Хартвига и за неговото недобросъвестно отношение въ отношенията между Бѣлградъ и София. Сазоновъ признаваше, че Хартвигъ води една двойствена политика, че той го упжтва постоянно, но времето е таково, че Хартвигъ продължава да насърчава Пашича, а Хартвигъ, види се, е билъ насърчаванъ отъ нѣкои славянски сръди въ Петроградъ. Тѣзи славянски сръди смущаваха не малко Петроградския кабинетъ съ своя шумъ и съ своята открита опозиция противъ Сазонова. Както за това се говори по-горе, тѣ имаха между друго за поддръжка Милица Николаевна, дъщеря на кралъ Николай черногорски и съпруга на великия князь Николай Николаевичъ. Но славянскитѣ сръди се успокоиха и млъкнаха следъ рескрипта, който императоръ Николай II даде на Сазонова, рескриптъ, съ който се одобряваха всички действия на Петроградския кабинетъ.

Най-после, Сазоновъ реши да прибѣгне до едно последно сръдство, за което той ми говори, като искаше и моето мнение. Това сръдство бѣше думата на Николай II къмъ българския и сръбски държавни владѣтели, дума, имаща за целъ да ги вразуми за да приематъ арбитража

и да се тури край на недоразуменията, водещи към една братоубийствена война.

Въ това време Николай II бѣше заминалъ за Кострома и Москва, дето предстояха тържествата по 300-годишния юбилей отъ основанието на романовската династия. Сазоновъ отиде въ Москва, представи се на Императора въ Кремль, разправя му за изостренитѣ отношения между съюзницитѣ, моли го да каже своята дума къмъ двамата държавни глави, български и сръбски, и по този начинъ да упражни своето право на върховенъ арбитъръ.

Императорътъ изслушалъ съ голѣмо внимание доклада на Сазонова, комуто поставилъ два въпроса: 1) изчерпани ли сж всички други сръдства за вразумяване на съюзницитѣ? и 2) разчита ли Сазоновъ на целесъобразенъ резултатъ отъ тази императорова постѣпка?

По първия въпросъ Сазоновъ отговаря категорически: да! По втория той се колебае да отговори положително, но, докладва той, съ това може да се очаква едно вразумявяване на дветѣ правителства: сръбско и българско, а тѣ сж важнитѣ фактори въ Балканската война. Тукъ, отъ този Кремль, отъ който ще се изпроводи императорската телеграма и другъ пъкъ е разнасяна благовестъ за свободата на балканскитѣ славяни. И, както се изразилъ императорътъ, „Азъ по този случай ще упражня не само правото си на върховенъ арбитъръ, но и едно задължение къмъ славянството“. И императорътъ поискалъ Сазоновъ да му прочете телеграмата, ако е готова. Сазоновъ я прочита и императорътъ я подписва, като настоява веднага да се изпроводи, именно отъ Кремль,

Ето тукъ и текста на изпроводената на 26 май 1913 г. телеграма, въ този видъ, както ми я съобщи, на менъ. самиятъ Сазоновъ:

„Известието за проектираната срѣща въ Солунъ между министъръ-председателитѣ на четиритѣ съюзни държави, които отсетне биха могли да се срещнатъ въ Петроградъ, ми направи голѣмо удоволствие, тъй като това намѣрение изглежда да посочва желанието на балканскитѣ страни да се разбератъ и да закрепятъ съюза, който до сега даде най-блестящи резултати.

Съ тягостно чувство узнавамъ, че това решение още не е изпълнено и че балканскитѣ държави изглежда да се готвятъ за една братоубийствена война, която ще бжде въ състояние да затъмни славата, която тѣ придобиха съ общи усилия.

Въ единъ такъвъ важенъ моментъ, азъ се обръщамъ направо къмъ Ваше Величество, както това ми налагатъ моето право и дългъ. Чрезъ акта на своя съюзъ, двата славянски народа възложиха на Русия уреждането на всички недоразумения. Азъ искамъ, прочее, отъ Ваше Величество да остане вѣренъ на поетитѣ отъ него задължения и да се обърне къмъ Русия за разрешение на сегашния споръ между България и Сърбия. Смятрайки функциитѣ на арбитъръ не като прерогатива, но като едно тежко задължение, отъ което не мога да се откажа, смѣтамъ, че трѣбва да предупредя Ваше Величество, че една война между съюзницитѣ не може да ме остави равнодушенъ. Държа да установя, че страната, която би почнала тази война ще бжде отговорна предъ славянството, и че си запазвамъ всичката свобода на действие за Русия по отношение на евентуалнитѣ последици отъ една тѣй престојна борба“.

*Николай.*

\* \* \*

Отговоритѣ на императорската телеграма, изпроводена отъ Кремль до държавнитѣ глави на България и Сърбия, не последваха тѣй скоро.

Въ всѣки случай Царь Фердинандъ първи изпрати своя телеграфически отговоръ, на 11. VI. 1913 г. Между това, отъ София постоянно ме запитваха: отговорилъ ли е сръбскиятъ кралъ и какво? Поостарахъ се всѣкакъ да добия сведения въ Министерството на Външнитѣ дѣла, но и тамъ още не знаеха нищо за кралъ Петровъ отговоръ. Той се узна сравнително по-късно и се появи въ извадки въ печата следъ царь Фердинандовата телеграма.

Привеждамъ тукъ текстоветѣ на тѣзи отговори, тѣй както ги узнахъ тогазъ. Телеграмата на българския царь гласѣше:

„Получихъ телеграмата, съ която Ваше Величество, въ своитѣ грижи за мира и интереситѣ на славянството,

се обръща непосредствено къмъ менъ по поводъ на тежката криза, която помрачава нашитѣ отношения съ нашитѣ съюзници и която, за нещастие, бѣше извикана изключително отъ последнитѣ. Мой дългъ предъ истината е да напомня на Ваше Величество, че моето правителство е дълбоко проникнато отъ съзнанието на тази отговорностъ, която то би поело, постъпвайки другояче и вече по-рано е отговорило на чувствата, изказани отъ Ваше Величество.

Наистина, още на 13 априлъ, то се обърна къмъ господина Сазонова съ молба да тури край на царството отъ дветѣ страни възбуждение, като покани дветѣ страни да се подчинятъ на предвидения въ тѣхния съюзенъ договоръ арбитражъ. Щомъ последва такава покана и моето правителство незабавно я прие. Колкото се отнася до сръбското правителство, то продължаваше да води една политика, последня проява на която служи декларацията на г. Пашича въ скупщината, която произведе въ моята страна толкова по-силно вълнение, че бѣше прочетена въ моментъ, когато се подготвяше срещата на министъръ-президентитѣ на съюзенитѣ държави.

Предъ видъ на това, Ваше Величество не ще откаже да признае, че България запази вѣрността на своята дума, че тя и сега очаква, че следвайки нейния примѣръ и Сърбия на свой редъ ще приеме арбитража. Ваше Величество нѣма да откаже да признае, че именно сръбското правителство, съ своето избѣгване отъ арбитража и съ редица враждебни за България манифестации, продължава да извиква опасностъ отъ братоубийствена борба. Азъ и моето правителство, повече отъ кого и да било, бихме оплаквали подобна борба и искрено желаемъ да я избегнемъ. Но ние не сме въ състояние да отидемъ противъ чувствата на единодушно негодувание, което предизвикватъ у цѣлия народъ, на другия день следъ неговитѣ нечувани усилия и славни победи, опититѣ на нашитѣ съюзници да го лишатъ отъ най-свещеннитѣ плодове на тѣзи усилия и победи, въпреки правото и дадената клетва.

Българитѣ иматъ не само право на Македония, но и неизбѣжни задължения спрямо населението, което всѣкога е било българско и иска да остане таково, каквото и да става. И Ваше Величество ще благоволи да си спомни, че

тѣзи задължения въ течение на много години сж били признавани и отъ самата Русия“.

*Фердинандъ*

За жалость азъ не можахъ да си доставя отъ външното министерство пълния текстъ на отговора на сръбския кралъ. Имамъ, обаче, отбелязано въ дневника си съдържанието на този отговоръ, тѣй както съмъ го намѣрилъ въ нѣколко депеши отъ Бѣлградъ до мѣродавни чужди вестници.

Отговорътъ на кралъ Петра се дѣли на две части. Въ първата — кралъ Петъръ изказва своята най-искрена благодарностъ на Русия за нейнитѣ бащински усилия да предотврати братоубийствената война между Сърбия и България и за вниманието, оказано отъ Русия къмъ южнитѣ славяни въобще и къмъ сръбската народностъ въ частностъ. Въ втората часть той подробно разказва, че жизненитѣ интереси на Сърбия изискватъ, щото по-голямата часть отъ завоюваната отъ сърбитѣ територия да си остане за сърбитѣ. Въ тази часть на телеграмата се констатира, че съществуването на Сърбия като държава би било подложено на тежки изпитания, ако южната часть на спорната зона би била отстъпена на България чрезъ арбитража. Въ този случай вътрешнитѣ сътресения въ Сърбия сж неизбѣжни. Тѣ биха попречили на мирното развитие на страната и биха поставили и династията и правителството въ много тежко положение.

Въ разговоритѣ, които имахъ съ г. Сазонова, следъ получаване на отговоритѣ, отъ България и Сърбия, азъ изнесохъ следнитѣ впечатления. Той намѣрва, че българския отговоръ е по-категориченъ, откровенъ и отговаря на целта, която се преследва съ императорската телеграма. Но, тѣй като отговорътъ иде въ време, когато на чело на българското правителство не е вече г. Гещовъ, той се страхува, че едва ли ще се достигне до желания резултатъ, защото едва ли ще дойде д-ръ Даневъ, българскиятъ първи министъръ въ Петроградъ заедно съ другитѣ министри — председатели за да се извърши Всочайшиятъ арбитражъ. А тръгне ли българскиятъ премиеръ, и дума не може да става за тръгване на другитѣ. Тѣ ще тичатъ. При това г. Сазоновъ явно говори за



неумѣтността на оговоркитѣ правени въ сръбския отговоръ, като ги намѣрваше несъгласни съ справедливостта и съ договора.

Много характерни бѣха отношенията на дипломатическитѣ представители на държавитѣ отъ тройния съюзъ къмъ императорската телеграма. Тѣ се явиха въ българската легация единъ следъ други и се стараеха да узнаятъ отъ менъ какъвъ отговоръ може да последва отъ българска страна. Нима, любопитствуваха тѣ, е възможно да се възстанови пакъ балканския съюзъ, който трѣбва да се смѣта за мъртавъ. Нима, питаха тѣ, толкозъ е магическа думата на Императоръ Николай, за да наложи на балканцитѣ едно принудително идване въ Петроградъ и единъ наложенъ арбитражъ? Нима България не е разбрала още, че нейното спасение никакъ не зависи отъ Петроградъ, който е готовъ да защищава повече сръбскитѣ интереси, отколкото българскитѣ? Нима още не се убѣдиха българитѣ, че Хартвигъ е голѣмата руска дипломатическа сила, която ръководи постѣпкитѣ на Пашича?

Таквизъ и други подобни инсинуативни подмѣтания правѣха особно австро-унгарскиятъ и италиянскиятъ посланици, германскиятъ, бидейки по-въздържанъ, безъ обаче да изказва по-други мисли по сжщество.

Азъ отговаряхъ на кжсо: какво ще отговори българскиятъ държавенъ глава на императорската телеграма азъ не мога да знамъ. Мога обаче да твърдя, че българскиятъ народъ не е изгубилъ дълбокитѣ си чувства на почитъ, признателностъ и привързаностъ къмъ внука на Царя — Освободителъ и че едва ли е възможно да не се приеме поканата на Николай II за арбитражъ въ Петроградъ.

### 3. Министерството на Данева.

*Въ навечерието на 16 юний.*

Отставката на Гешова не се посрѣщна въ Петроградъ съ безразличие. Тя не се одобряваше.

Съставянето отъ Данева на правителство, каквото бѣше това при Гешова, съ малки измѣнения, бѣше поста-

вено подъ въпросителна. Царь Фердинандъ, който прие съ бърза готовност отставката на Гешова, очакваше отъ Данева по-голяма енергия, настойчивостъ и твърдостъ въ отношенията му съ руското правителство. Наистина депешитѣ, които Даневъ изпроваждаше до менъ бѣха по тонъ и по изрази по-силни отъ депешитѣ на Гешова. Въ Даневитѣ депеши личеше гордъ и надмѣненъ тонъ, съ който се искаше да се докаже на Сазонова, че отъ руското правителство се иска бързо разрешение на висящитѣ въпроси съ съюзницитѣ, съ румънитѣ и съ турцитѣ. Отъ Петроградъ, както азъ не еднократно известявахъ въ депешитѣ си, искаха отъ българското правителство както и отъ другитѣ съюзници идването въ руската столица на министъръ-председателитѣ, за да се пристъпи къмъ арбитража и така да се разрешатъ висящитѣ спорни въпроси. Както отъ Бѣлградъ, тъй сжщо и отъ София се отговаряше, че се готвятъ мемоаритѣ за освѣтление на Августѣйския посрѣдникъ, че тѣзи мемоари се превеждатъ, че тѣзи мемоари се изпроваждатъ, отъ София казваха, че се връчватъ на тамошния руски посланикъ и при все това, нито отъ Бѣлградъ, нито отъ София дойдоха въ Петроградъ нѣкакви мемоари. Какво ставаше съ тѣхъ?..

Между това на руското правителство се даваше 7 дневенъ срокъ отъ Данева за да се произнесе Височайшиятъ Арбитъръ и то въ отсъствие на министъръ-председателитѣ на съюзнитѣ балкански страни. Въ Петроградъ това искане се намѣрваше за съвършено неправилно. Сазоновъ настояваше, еднѣжъ и дваждъ, и чрезъ мене, и чрезъ Неклюдова въ София, щото нашиятъ министъръ-председателъ да дойде въ Петроградъ, бидейки увѣренъ, че и Пашичъ и Венизелосъ нѣма да се забавятъ да последватъ Данева.

Върху въпроса за идването въ Петроградъ на Данева азъ настоятелно телеграфирахъ и официално писахъ по частенъ редъ, като изтъквахъ голѣмата загриженостъ и на Делкасе, който въ туй идване на Данева и на другитѣ министри-председатели виждаше единствения начинъ за предотвратяване на междусъюзнишкото кърваво сблъскване. Отъ София се отлагаше тръгването на Данева подъ разни предлози, които не можеха да се про-

вѣрятъ въ Петроградъ за да се оправдае бавежа и не-тръгването.

Защо не тръгваше Даневъ? Разказваха много версии: получавалъ отъ нѣкъде заплашвания; не се съгласявалъ Царь Фердинандъ; Виена не желала рускиятъ монархъ да се издигне предъ славянитъ и балканцитъ, като величайши решителъ на тѣхнитъ сѣдбини; най-после, искало се отъ австрийската дипломация да се унищожи Балканския съюзъ и пр. и пр.

Не помогна и телеграмата на Императора, не помогнаха и предупрежденията на Делкасе, Бъкананъ и други приятели на България...

Между това, остритъ телеграми отъ София идваха и, колко и да ми бѣше стѣснително, азъ ги съобщавахъ, макаръ и смекчено. Въ всѣки случай съдържанието имъ не можеше да се измѣни или укрие. Положението дойде до тамъ, щото на една отъ тежкитъ телеграми отъ Данева и Сазоновъ да отговори много тежко, много сѣрдито, като каза „отъ сега нататкъ отъ насъ нищо не очаквайте.“ Но менъ не се иска да перефразирамъ размѣненитъ между Петроградъ и София телеграми и предавамъ тукъ нѣкои отъ тѣхъ. Тѣ доказватъ отъ една страна, че въ София не се готвѣли да се разправятъ съ въоръжена сила съ съюзницитъ, а отъ друга, че не вѣрваха никакъ на арбитража, който бѣше въ действителность единственото спасение за България. Но, нека оставя телеграмитъ и докладитъ да говорятъ сами; тѣ нѣматъ нужда отъ тълкувания:

Бобчевъ до Данева

2. VI. 1913.

Уважаемий г. Даневъ.

Като смѣтамъ, че е полезенъ реда, що съмъ следвалъ до сега въ отношенията си съ г. Гешова, бързамъ да Ви явя въ частно и *съвсемъ повѣрително писмо* нѣкои нѣща, които не приляга да се пишатъ даже въ конфиденциаленъ рапортъ. На подобнитъ мои съобщения, надѣвамъ се, кога сте по-охолни, ще сторите добре да отговорите съ нуждитъ бележки и улжтвания.

Отъ когато се появи министерската криза у насъ, повече отъ една недѣля, тукъ бѣха много смутени. Имаше моментъ, когато тукъ очакваха всѣки часъ да чуятъ, че между България и Сърбия войната се почва. Интересно, че въ министерството на външнитѣ работи особно се бояха и, защо да не го кажа веднага, все още продължаватъ да се боятъ отъ насъ: ние сме щѣли да нападнемъ сърбитѣ. Когато на 16 май С. Д. Сазоновъ замина за Кострома-Москва, азъ му говорихъ много настоятелно, че сърбитѣ сж, които провоциратъ и тѣ, во главе съ Хартвига иматъ нужда отъ вразумяване. И по-преди и тогазъ още повече настоятелно му заявихъ, че както сж трѣгнали работитѣ само една царска дума би могла да вразуми Сърбия. Сазоновъ ми даде да разбере, че тая царска дума ще се каже.

Когато се върна, той ми събщи подъ най-строга тайна за императорската телеграма, но текста ѝ азъ първи пжтъ прочетохъ на 30 май сутринята въ вестницитѣ.

Презъ всичко време на отсъствието на Сазонова, та и следъ връщането му, даже до вчера, въ министерството получавахъ само единъ въпросъ: защо бѣше у Васъ тази *министерска криза*? Безъ заобикалки ми натякваха, че това е срѣдство за печелене на време съ цель да преведемъ и концентрираме войскитѣ си. Азъ протестирахъ и доказвахъ, че вътрешни причини не помагатъ да се свърши работата по преустройството на кабинета, и че много скоро ще имаме приблизително сжщия кабинетъ съ г. Данева на чело.

Много искаха да знаятъ възможно ли е генералъ Савовъ самъ да се впусне въ нападение, безъ да има за това решение отъ върховното правителство. И на тоя въпросъ азъ отговорихъ успокоително. Въпросътъ бѣ и остава симптоматиченъ. Но най-важното, около което се върти цѣлата сега руска дипломатическа работа е: събирането въ Петербургъ на балканскитѣ премиери. Въ туй срещане и Сазоновъ, и Делкасе, и Бъкананъ, и цѣлата руска дипломация виждатъ нѣщо като расковниче, което ще помогне да се разведри облачната и грѣмоносна атмосфера.

Делкасе ми каза, че той толкозъ настоява за туй срещане, колкото и Сазоновъ. Цельта е: „да се срещ-

натъ, да си кажатъ всички недоразумения, да формулиратъ да се види кое е за полюбовно споразумение, което веднага да се уреди, а останалото, като невъзможно да се уреди — ние тукъ ще помогнемъ да се уплти къмъ мира. Не сполучи ли се? Върховниятъ арбитъръ ще си каже думата, но той ще си каже думата, откакъ Вие се опитате сами да свършите, безъ него, което е най-желателно“ . . .

Сазоновъ казва, че ние имаме безспорно право по договоръ и конвенции, и третейското решение още отъ сега, може да се каже, е взето — въ наша полза. „Но, прибавя той, по-преди не можете ли направи така, щото да се споразумѣте още върху нѣщо, което е възможно, по свое усмотрение и драга воля да дадете на „горкитѣ сърби“, толкозъ много очаквали и толкозъ много разочаровани. Азъ бѣхъ нѣколко пѣти говорилъ и Сазонову и кн. Трубецкому да не говорятъ за даване извѣнъ спорната зона, защото въ каквата форма и да го казватъ, колкото и конфиденциално да го шепнатъ намъ, сърбитѣ го узнаватъ и се насърдчаватъ. И тѣ бѣха престанали да ми говорятъ за това; и като узнахъ, че сж били писали и телеграфирали на Неклюдова, азъ изново имъ заговорихъ за крайно неумѣстното предложение: „нѣщичко да отстѣпимъ“. „Ние не правимъ предложение; ние само Ви посочваме какъ би могло да се разреши Вашето съ сърбитѣ недоразумение“.

Какъ и да било, тѣ, Сазоновъ и помощницитѣ му, както разбирамъ, искатъ да ни накаратъ ние сами да предложимъ *нѣщо*, за да се свърши, като го наложатъ на сърбитѣ. А това нѣщо тѣ го подсказватъ неопредѣлено; то е Велесъ, Крушево, та прибавятъ и Кратово, а оня день пуснаха въ ходъ мисълта да сме допуснѣли единъ коридоръ, за да се съединѣли сърбитѣ съ гърцитѣ и станѣли съседи, та да се добиелъ единъ „accès commercial“ на Егейско море, безъ да се минава по българска територия. Отговорихъ и на това внушение, че не може да бжде прието отъ насъ, защото то има за целъ, между друго, да ни отнеме Охрида и да ни запрети едно съседство съ Албания.

Другъ въпросъ, който извѣнредно много интересува и занимава тукашното Министерство на външнитѣ работи е демобилизацията; но тѣ я пригърнаха, като едно ис-

кане, което е трѣбвало да се удовлетвори отъ съюзниците, преди да се отиде къмъ каква и да било друга стѣпка за третейски сждъ. Азъ съмъ заявилъ нееднократно, че демобилизация ние ще се съгласимъ да направимъ, но необходимото за това условие е да ни се отстъпятъ безспорнитѣ български земи, окупирани отъ съюзниците, особно отъ сръбитѣ.

Върху това ми отговарятъ, че тъкмо за това искали по-скоро да стане срещата на премиеритѣ, които ще опредѣлятъ между друго: какъ и въ какви размѣри ще стане демобилизацията и напуцането на завзети мѣста, както и завземането имъ отъ когото трѣбва. Всичко свеждатъ къмъ срещата на премиеритѣ, която настоятелно желаятъ да бжде въ Петербургъ, безъ да ставатъ предварително другаде каквито и да било преговори.

На край ще Ви моля да имате предъ видъ, че изъ Бѣлградъ почнаха да изпроваждатъ телеграфически тенденциозни опровержения и сведения, въ които нашата деятелностъ се представлява като провокаторска, некоректна и пр.

Мисля да се направи нѣщо и отъ наша страна поне за разбиване на интригитѣ и тенденциитѣ. Считамъ за най-целесъобразно да Ви телеграфирамъ открито, съ подписъ Стойковъ, какво е сръбското или гръцко съобщение и Вие да заповѣдате на нашето Бюро на печата или още по-добре на нашето Телеграфно агентство веднага да опровергава съ нужното освѣтление. Сръбитѣ сж курдисали цѣла мрежа отъ агентства, за да заблуждаватъ печата и общественото мнение. И ние трѣбва да направимъ своя дългъ.

Като Ви моля и пр.

*С. С. Бобчевъ*

Даневъ до Бобчева

6. VI. 13

Неклюдовъ ми събщи, че Императорското Правителство остава на първото си становище по сръбско-българския въпросъ, който подлежи на арбитража на Н. В. Императора, независимо отъ решението на гръцко-българския споръ. Но то не могло да пристъпи къмъ арбитража безъ да получи увѣрение, че и всички спо-

рове ще получат миренъ изходъ. Затова, повтаря се поканата да отидемъ въ Петербургъ, дето всичко щѣло да се ускори. Моля съобщете на г. Сазонова, че българо-гръцкиятъ въпросъ трѣбва да се третира отдѣлно. Не разбираме защо пакъ се съединява съ сръбско-българския арбитражъ. България не е дала поводъ да се сънява нѣкой въ нашитѣ миролюбиви чувства спрямо Гърция, за да има нужда да даваме единъ видъ гаранция за миренъ изходъ на спора ни съ последната. Въ това може да се обвини по-скоро Гърция съ опитването си да преговаря съ Цариградъ и съ Букурещъ противъ насъ и да склучва формаленъ съюзъ съ сърбитѣ за да ни лишава отъ легитимнитѣ плодове на нашитѣ победи. При Ангиста ние се спрѣхме, защото ни бѣше срамъ да се биемъ съ съюзниците си. Бележа, обаче, че ако провокацията се повтори, не отговаряме за последствията, тъй като и безъ това ни гнете обстоятелството, че гърцитѣ, по вѣроломенъ начинъ, завзеха окупираната отъ насъ територия македонска и източно отъ Солунъ. Въ всѣки случай недоумѣваме какъ ще се даде исканото отъ насъ увѣрение за мирно разрешение на гръцко-българския споръ, ако отидемъ въ Петербургъ. Ние мислимъ, че тая увѣреностъ тъкмо и гърцитѣ отказаха да дадатъ, като отклониха да третиратъ съ нашия пратеникъ въпроса по българо-гръцката граница и като вѣроломно завзеха територията, за която по-горе е речъ. Обаче, както и да се гледа на гръцкия въпросъ, който при пълна коректностъ отъ гръцка страна не може да вземе остъръ характеръ, ние се спираме отново на важния сръбско-български споръ, защото, ако той въ най-късо време не се насочи правилно по пжтя на предвидения въ договора арбитражъ, за която целъ е необходимо преди всичко арбитражътъ да бжде възприетъ въ шѣца смисълъ отъ сърбитѣ и, ако въ тоя кжсъ срокъ не се пристъпи къмъ демобилизация, споредъ предложенитѣ отъ насъ условия, трѣбва откровено да изповѣдаме, че мирътъ се намира въ опасностъ. Обърнете особно внимание на последното обстоятелство. Ето защо ние не можемъ за сега да се съгласимъ на мисълта за ходене въ Питеръ.

*Даневъ*

Бобчевъ до Данова

6. VI. 13

Днесъ съобщихъ споредъ депешата Ви, Вашитѣ възгледи по уреждане спороветѣ съ съюзницитѣ ни: сърби и гърци. Отговориха ми, че министерството не свързва двата спора. За грѣцкия ще се съгласимъ тукъ чрезъ кой арбитъръ ще се разреши, отдѣлно, но и същевременно съ сръбския. На недоумението какъ ще се увѣримъ, че ще има мирно решение по грѣцкия споръ ако дойдемъ въ Петроградъ, отговарятъ, че тройственото съгласие и други велики държави сж решили окончателно да доведатъ спорящитѣ страни до полюбовно арбитражно уреждане. Колкото по спора ни съ сръбитѣ и дветѣ ни условия, безъ приемането на които мирътъ е въ опасностъ, отговарятъ, че нѣма друго сръдство за премахване на тая опасностъ освенъ балканската конференция на мирни преговори въ Петербургъ, която щѣла да се завърши съ върховния руски арбитражъ. Тукъ щѣло да се договорва за всичко. Който се откажель отъ Императорската покана и срещата на премиеритѣ тука той щѣлъ да понесе цѣлата отговорностъ на последствията. Да не сме разчитали на никаква защита, ако и Румѣния, въ такъвъ случай, би се решила да окупира нѣкои български земи. Делкасе ми говори по предмета обширно и настоятелно моли да ви телеграфирамъ. Той се отказва да вѣрва, че Царьтъ на българитѣ, когато той познава като извънредно далновиденъ и великъ политикъ ще допусне подобенъ отказъ на Императора. И българското правителство не може да жертвува интереситѣ на отечеството, като пренебрегне единственото сръдство, годно да удовлетвори исканията на Царя и народа ни. Войната за насъ би била гибелна. Нашиятъ министъръ-председателъ трѣбвало да дойде тукъ за да удовлетвори и защити каузата ни, както ще направятъ и другитѣ. На моята бележка, че нашиятъ премиеръ иска предварително да знае приема ли Сърбия арбитража, споредъ договора ни, Делкасе живо възрази: А Вашето правителство не е ли още разбрало, че Императорътъ и правителството му тъкмо такъвъ арбитражъ ще упражнятъ? Нима Пашичъ, не ще дойде тукъ, ако и да не дава съ-



гласието си за тоя арбитражъ, ако дойде Даневъ? Погледнете сериозно на Императорската телеграма до Вашия Царъ. Телеграфирайте на Вашето правителство, че то рискува да загуби окончателно общественото мнение на приятелскитѣ си държави въ Европа. Кажете му да не очаква нищо и отъ Франция, ако не се явятъ въ Петербургъ.

*Бобчевъ*

Даневъ до Бобчева

6. VI. 13.

Положението е крайно натегнато. При все това до сега Императорското правителство не е могло да въздействува на Сърбия да приеме арбитража и демобилизацията при съвмѣстно окупиране на завзетитѣ отъ Сърбия мѣстности въ Западна Македония чрезъ смѣсени сръбско-български гарнизони. Ако това не стане до неделя ние не отговаряме за последствията, които ще трѣбва да паднатъ всецѣло върху сърбитѣ, понеже отказватъ да се съобразятъ съ договора. При тая обстановка българското правителство намира за невъзможно да се спре на предложението за ходене въ Петербургъ да преговаря. Обърнете сериозно внимание на руското правителство, че додето се преговаря въ Петербургъ конфликтътъ може да се разрази всѣка минута на границитѣ отъ натрупанитѣ тамъ войсковы части. Успокоение ще настъпи не отъ преговаряне, напротивъ, то може прямо да докара до отчаяние нашето общество, а въ първа линия отъ немедленото демобилизиране. Нашето условие въ случая за съвмѣстно окупиране не само е справедливо и основано на договора, но и първа сериозна крачка за сближение съ Сърбия и за полесното и безболезнено изпълнение на евентуалното решение на арбитра. Ето защо, ще молимъ Императорското правителство въ дванадесетия часъ да упражни последното решително налѣгане върху Сърбия да отстъпи, съгласно текста на договора, предъ здравия разумъ, предъ съдбоносната отговорностъ.

*Даневъ*

Бобчевъ до Теодоръ Теодорова  
С. Петербургъ, 8 юний 1913 г.

Съвсемъ лично и конфиденционално

Драги Теодоръ Ивановичъ,

Вие сте тамъ на топа на устата и Вие трѣбва да се решавате на кжде да вървите. При това, Вие имате единъ купъ всестранни сведения и освѣтления, така че по-малко може да се мамите. Но чуйте и други звънъ на камбаната...

Ще причини ужасно, прелошо впечатление неидването на българския премиеръ на тукашната среща. Ще се счете това за обида на самия Императоръ. Вѣнъ отъ въпроса ще имаме ли или не война, азъ мисля, че ние не можемъ, да се отказваме отъ тази среща. Отсъствието ни ще вземе гибелни за насъ послѣствия, даже въ смисълъ междудържавенъ. Не само Тройственото съгласие намѣрва за необходимо да се явимъ въ Петербургъ и да говоримъ, но, увѣрявамъ те, Германия въ това отношение напълно е солидарна съ Русия и, забележи, Теодоръ Ивановичъ, руситѣ сж готови намъ да помогнатъ. Царъ императоръ и правителство сж решени за арбитража — съгласно и въ рамкитѣ на договора. Азъ знамъ това отъ положителни източници. А Вие знаете, по-знаете отъ мене, че les absents ont toujours tort. Нека се яви тукъ нашиятъ премиеръ и да каже думата си, но нека се яви. Даже нищо да не излѣзе отъ появяването му — ще сме изпълнили едно зачитане отъ високъ господарственъ характеръ и ще си запазимъ едно благоволение, което нѣмаме причина да отблъскваме, когато ни е гарантирано. Въ противенъ случай ще ни оставятъ на собственитѣ ни сили. Русия не ще ни запази отъ никакви примеждия, Франция не ще ни помогне финансово, Англия ще ни остави на нашата сждба, Германия, тоже. Делкасе, за мнението на когото телеграфирахъ снощи, ми каза: „пазете се отъ подшушвания, които ви се правятъ, защото тѣ сж само въ интереса на авторитѣ имъ. Говори ви това човѣкъ, който искрено обича България и иска доброто на балканцитѣ.“ Той и мнозина ми обръщатъ вниманието върху рескрипта на императора къмъ Сазонова. Той е знаменателенъ. Той показва, че и Германия е съ Тройственото съгласие по нашия

въпросъ. Никой нѣма да контролира руската политика, дори и Австрия не ще посмѣе да иде по-далечъ отъ известни платонически обещания. Не забравяйте и Румѣния въ тая цѣла драма, която може да се разиграе. Тя ще изкочи на сцената. И сигурно за своя смѣтка. А противъ кого? Осигурени ли сме? Днесъ князь Трубецкой ми каза: сигурно тя ще окупира ваши земи, а ние вече не можемъ да се залавяме съ васъ.

Единъ народенъ представителъ и единъ публицистъ доста добре осведомени — днесъ ми загатнаха и за друго: Русия е добила *carte blanche* отъ Triplantante-ата и отъ Германия, да действува по свое усмотрѣние, особно въ сърбо—българскитѣ работи. Вие ще си развалите прекраснитѣ позиции, ако не се явите въ Петербургъ и ако не изчерпите това сръдство, което цѣла Русия, отъ императора до последния мужикъ, счита за най-ефикасно, за да се разреши балканската криза.

Много лошо впечатление прави ултимативния методъ и тонъ на нашия премиеръ. Не е ли възможно да се облича всѣко наше енергично заявление въ по-умѣрена форма?

Сербезликътъ има смисълъ когато е умѣстенъ и споредъ лицата, къмъ които се обръща; но сербезликъ къмъ равни и къмъ по-силни е най-малко поне безполезенъ, ако не е вредителенъ. Азъ бихъ молилъ да не излазяме съ него *urbi et torbi*.

Ако не си челъ, поискай да прочетешъ официалния ми рапортъ отъ 4 того до министра на външнитѣ работи. Войната ще бжде нашата гибель. Това е моето мнение, ако я почнемъ ние, безъ да дойдемъ въ Петербургъ.

Трѣбва да се решите, добре помислете и осигурете си поне тила откъмъ Румѣния и Турция. Да не опропастиимъ великитѣ резултати отъ славнитѣ победи, да не надвесимъ България надъ пропасть!

Поздравъ отъ вашия С. С. Бобчевъ

Това писмо, макаръ и лично, е четено отъ Теодорова въ Министерския съветъ една недѣля преди 16 юний.

Даневъ до Бобчева

7. VI. 13.

Нима Руситѣ не разбиратъ, че безъ немедлена демобилизация и въпреки предлаганата конференция на министъръ-председателитѣ мирътъ е въ опасностъ отъ натрупването на границата войски и, че войната може да избухне безъ да щемъ? И ако демобилизацията се налага безъ забава преди всѣкаква среща въ Петербургъ, нима руситѣ не могатъ да разбератъ, че тя е отъ наше гледище недопустима, ако и дветѣ страни не се поставятъ на равна нога, т. е. ако не заематъ смѣсено западна Македония, за което ни дава право и съюзническиятъ кондоминиумъ, предвиденъ въ членъ 2 отъ договора? И ако това е така, нима Русия все предъ насъ ще настоява да правимъ отстъпки, а не ще притисне сърбитѣ о стената не за друго, а да изпълнятъ едно свое договорно задължение? Ако всички тия аргументи не помогнатъ да стреснатъ руситѣ за да вкаратъ и сърбитѣ въ пжтя на правдата и мира, тогава ние се отказваме да разберемъ тая руска политика и не ни остава освенъ да дочакаме съ скръбъ за изгубено, но съ твърдостъ и вѣра въ българската звѣзда, ударитѣ на сждбата отъ гдето тѣ и да идатъ.

*Даневъ*

Даневъ до Бобчева

7. VI. 13.

Бърза

Министерскиятъ съветъ въ снощното си заседание, като взема предъ видъ, че нашитѣ искания за демобилизация и арбитражъ сж основани на договора, че само Императорското правителство признава тѣхната справедливостъ, но че Сърбия не приема нито едното нито другото, че въ интереса на мирната развяска на висшицитѣ въпроси, както и за благополучния изходъ на предлаганата конференция е необходимо тѣ да бждатъ удовлетворени предварително и беззабавно — реши: да отклони срещата въ Петербургъ. Моля предайте на Императорското Министерство на Външнитѣ Работи това постанов-

ление, като прибавите, че Министерският Съветъ го е взелъ съ тежко сърдце.

*Даневъ*

Бобчевъ до Данева

8. VI. 13

Съобщихъ Нератову съдържанието на депешата Ви. Министерството се надѣва, че ние ще обмислимъ все-странно всички послѣствия преди да се впуснемъ въ какви и да било крайни акции. Неизмѣнно твърдятъ едно и сѣщо. Ако българското правителство желае мирно разрешаване на спороветъ съ съюзниците си, има за това едно единствено средство: срещата на балканскитъ министри-председатели, която се приема отъ всички, освенъ отъ България. Договорниятъ арбитражъ ще се осъществи тукъ, както ще се обясни и решението за демобилизацията и други висящи въпроси.

*Бобчевъ*

Бобчевъ до Данева

8. VI. 13.

Още снощи съобщихъ постановленията на министъ съветъ. Днесъ узнахъ отъ Нератова, че Пашичъ най-после приелъ арбитража. Вслѣствие това веднага се разпори чрезъ срочни и обстоятелствени телеграми до рускитъ посланици въ София и Бѣлградъ да уведомятъ, че Императорското Руско Правителство пристѣпва къмъ арбитража съгласно съ договора, упражнявайки широко своитъ права, които той му дава и бърза преди всичко да изиска мемоари, съдържащи домогванията и съображенията на странитъ, за да се издаде решение въ най-бързъ срокъ. За представяне мемоаритъ на Сърбия и България дава се 4 дневенъ срокъ. Скоро щѣло да последва предложение за арбитражъ и съ гърцитъ, които желаели да бжде или отъ Триплантанта, или отъ други две държави, който си избератъ страннтъ съ суперарбитъръ, опредѣленъ отъ двамата избрани.

*Бобчевъ*

Даневъ до Бобчева  
9. VI. 13

Императорското правителство дава ли си отчетъ, че искания отъ него договоренъ арбитражъ може да не се осъществи, че издаденото решение може да не се изпълни благодарение на сръбското вироглавство, че следователно вънъ отъ накърнението на нашитѣ въ случая интереси, самата руска политика ще се изложи на сждбносно фиаско?—Предвидъ на всичко това, отъ руско гледище, не е ли необходимо да се вземе отъ Сърбия предварителна гаранция, като се застави да приеме договорния арбитражъ и смѣсеното окупирване на Западна Македония?

Ако това не се разбира на Пѣвческия мостъ, значи, че или руската политика е неподобно лекомислена или пъкъ непростимо слаба.

И въ двата случая нашата линия на поведение е начертана, както вече Ви телеграфирахъ и нека Императорското правителство въ това отношение не се отдава на никакви илюзии.

*Даневъ*

Даневъ до Бобчева  
10. VI. 13.

Днесъ въ двореца Враня, подъ председателството на Царя, имаше съветъ въ който освенъ менъ участвуваха министъръ Теодоровъ и Генералъ Савовъ. Реши се да се помоли Върховния арбитъръ да произнесе решението си въ продължение на 7 дни отъ днесъ, като застане на почвата и въ рамкитѣ на договора и предвиденитѣ приложения.

Ако Императорското Правителство до вторникъ вечерта ни уведоми, че приема това наше предложение, азъ бихъ могълъ да се намѣря въ Петербургъ за да присътствувамъ при прочитане на решението, и за обсъждане на други въпроси следъ решението. Следъ като съобщихъ това постановление на Неклюдова, последниятъ ми прочете инструкциитѣ, за които ми говорите. Въ тѣхъ ролята на арбитъръ е опредѣлена малко по-другояче, но надѣвамъ се, че и нашата формула ще бжде приета. Колкото за срока, той е необходимъ, предъ видъ на натрупа-

нитъ на границата войски, които трѣбва да стоятъ подъ знамената, понеже сърбитъ не приеха нашитъ условия за демобилизация и скоро и лесно може да се предизвика стълкновение. Тия две условия сж „conditio sine qua pop“. Колкото за моето ходене въ Петербургъ, предвидъ, че съобщението на Императорското Правителство не споменува нищо за него, па то е на първо време и излишно, ще Ви моля да обясните най-настойчиво, че по важни вътрешни причини, ще бжде предпочително да стане това тръгване за Петербургъ не въ срѣда, а въ недѣля. Общественото мнение въ България е тъй възбудено щото по-ранното мое заминаване би могло да даде сигналъ за смутове, които въ общия интересъ желателно е да бждатъ избѣгнати. За резултата моля телеграфирайте веднага.

*Даневъ*

Даневъ до Бобчева

11. VI. 13.

Натоварвамъ Ви да съобщите на Императорското Правителство, че формулитъ за арбитража и 7-дневния срокъ за произнасяне на решение бѣха нашето последно предложение, направено като наша крайна отстъпка за да можемъ да удържимъ положението на границата, което съставлява голѣма опасностъ и не допуца никакви отлагания. Отговорътъ на Сазонова е настоящъ отказъ, защото не опредѣля срокъ кога решението ще бжде издадено. При тая обстановка ние сме принудени да спремъ всѣкакви по-нататъшни преговаряния. За утре предстои отзоваването на Тошева.

*Даневъ*

Бобчевъ до Данева

12. VI. 13.

Преди да съобщя вашата депеша на Сазонова поискахъ да узная има ли изъ Бѣлградъ отговоръ и какъвъ по арбитража, както и за меморандумитъ, които трѣбваше да се подадатъ въ 4 дневенъ срокъ. Сазоновъ ми отговори отрицателно. Тогазъ азъ му казахъ, че, види се това отлагателство на сърбитъ измъчва нашето правителство и то ме е натоварило да ви съобщя за спира-

нето на по-нататъшни преговаряния и за отзоваването на Тошева. Сазоновъ ми отговори: Вашето правителствено съобщение не ме очудва. За тая постъпка на Вашето правителство азъ съмъ предуведоменъ преди нѣколко дена. Вие тръгвате по съветитѣ на Австрия. Свободни сте. По тоя начинъ сърбитѣ съ глупостта си, Вие съ некоректността си къмъ Русия и славянството се хвърляте въ гибель. Ние направихме своя дългъ. Рускиятъ Императоръ не очакваше ултиматумъ съ срокъ по произнасяне на решението си по българо-сръбския споръ. Той щѣше, обаче, скоро да изпълни своята тежка обаязочность. Сега, следъ Вашето заявление, азъ Ви правя нашето: Не очаквайте нищо и отъ насъ и забравете, че съществува нѣкакво наше задължение по договора отъ 1902 г.

*Бобчевъ*

Даневъ до Бобчева

13. VI. 1913.

Обстоенъ отговоръ утре следъ заседанието на Министерския съветъ. За сега бързамъ да протестирамъ противъ натякването, че сме тръгнали по съветитѣ на Австрия. Това подмѣтане е за насъ дълбоко обидно, защото нито сме тѣй умопомрачени, нито пъкъ тѣй не лоялни. Впрочемъ, самото наше поведение отъ началото на кризата и до сега показва колко сме скъпили за съветитѣ на Русия и когато е трѣбвало да принасяме жертви като при опредѣлението турско-българската граница, силистренския въпросъ и пр. И ние не сме се поколебали въ нея даже когато официалниятъ руски представителъ въ Бѣлградъ е прямо действувалъ противъ разпорежданията на сръбско-българския договоръ, когато все въ разрѣзъ съ него (съ договора) отъ Петербургъ ни внушиха да се миримъ съ Сърбия съ отстъпки отъ безспорната зона. Да, трѣбва съ скръбъ да констатирамъ, че въ Петербургъ не схващатъ положението и дирятъ обяснения на нашитѣ постъпки вънъ отъ България, когато причинитѣ сж на лице у насъ самитѣ. Ако ние говоримъ за срокъ това не е нито отъ лекостъ, нито отъ отсъствие на почитъ, а защото ножътъ е опрѣнъ до кокала, защото чакането, да не кажемъ протакането, става съдбоносно Въ тая минута съобщаватъ за стълкновение на границата,



което по нашитѣ сведения може да запали огъня по цѣлата линия и да предизвика една война, безъ да я щемъ. Е добре, тъкмо за избѣгване на подобенъ фаталенъ случай ние сме принудени да бързае и пакъ да бързае. Срокътъ на който настоявахме е магическото сръдство, съ което щѣхме да отбѣгнемъ войната. Ето причината на нашата настойчивость. Азъ съжелявамъ, че тѣ дирятъ мотивитѣ на нашето поведение другаде и нанасятъ най-чувствително докание на насъ като обществени дейци съ минало въ България колко — годе прозорливи и вѣрни на себе си. Впрочемъ на страна натякванията. Азъ още единъ пжтъ моля Императорското правителство да оцени както подобава нашето искане за ускорение на решението и да ни уведоми часъ по скоро за кога смѣта да го издаде. За сега азъ спирамъ отзоваването на Тошева.

*Даневъ*

Бобчевъ до Данева

13. VI. 1913

Утре петкъкъ ще направя обстоятелствено изложение, каквото впрочемъ въ Вашия смисълъ и доста обширно бѣхъ вече отъ себе си далъ Сазонову вчера, когато той ми направи заявлението си. Току-що узнахъ отъ князь Трубецкой, че Министерството тозчасъ получило отъ Бѣлградъ успокоително известие, а именно, че Пашичъ готвѣлъ бърже мемоара си съ цель да приеме арбитража и безъ оговорки. До сега Вашиятъ мемоаръ не е полученъ тукъ. Много моля никакъ не го бавете, а сжщо да ми дадете наставления по арбитража съ Гърция.

*Бобчевъ*

Бобчевъ до Данева

14. VI. 1913

Допълнително съобщение направихъ. Въ министерството очакватъ мемоаритѣ. Относително срока на третейското арбитражно решение, наистина би се издало въ една седмица, но то би могло да се произнесе само когато, както не веднъжъ се телеграфира, се съгласите за паралелния отдѣленъ арбитражъ съ Гърция, и ако се извършѣла демобилизация. Вижте шифров. депеша. За

това и толкозъ много се искало и пакъ се иска да дойдѣли тукъ министъръ-председателитѣ, които най-лесно могли да уредятъ и тоя най-мжченъ въпросъ за демобилизацията.

*Бобчевъ*

Бобчевъ до Данева

15 VI. 1913

Тукъ следъ новото съобщение, че за сега се спира отзоваването на Тошева, не сж се още успокоили. Сраженията, както ги наричатъ, при Злетово се гледатъ като начало на военни действия, Стана прекрасно, че прибързахте да кажете чрезъ Българска Телеграфна Агенция истината за тѣхъ. Обществено мнѣние, отъ горе до долу е вперило уши къмъ насъ, повече отъ всѣкой други пжтъ. Вече се почва едно течение противъ насъ. То се подхранва даже и официално отъ сръбска страна: *Пашичъ билъ готовъ на всичко, Даневъ не се съгласявалъ*. Това е последната дума на сръбскитѣ агенти и агитатори. Съ туй искатъ да спечелятъ симпатии. Вотъ каковъ молъ Пашичъ. Слуша Руския Царъ и Русия. Готовъ да дойде въ Петербургъ, даже на арбитража се подчинява! А българитѣ! . . .

Сигурно Ви докладватъ що се пише за насъ въ печата. Понеже знамъ, че Теодоръ Иваничъ не го твърде вижда, днесъ му изпращамъ нѣколко изрѣзки. Що и да правимъ, каквото и да решаваме, имайте, моля, предъ видъ, че общественото мнѣние ни трѣбва. И продължавайте да го освѣтлявате и да опровергавате инсинуациитѣ, че сме се съгласили съ Австрия, че не сме искали да пазимъ балканския съюзъ, че не желаемъ вече да вървимъ въ съгласие съ Русия по балканскитѣ въпроси, защото сме получили не знамъ какви си обещания отъ другаде. . .

Отъ днешния ми официаленъ докладъ ще видите какво съмъ говорилъ на Сазонова за нашитѣ съветници: тѣ сж отечественитѣ ни интереси и необходимостъта.

Пакъ Ви съобщавамъ, че решението може да се счита за готово — мемоарътъ ни и днесъ нѣма, но арбитражътъ не ще се произнесе додето 1) не се реши въпроса за демобилизацията и 2) додето не се свърши и арбитража по грцкия ни споръ.

*Бобчевъ*

Бобчевъ до Данева

Докладъ  
15 юний 1913

Телеграмитѣ Ви за решение на Министерския Съветъ, че се прекратяватъ всѣкакви преговори и се отзовава нашия посланникъ отъ Бѣлградъ, съобщихъ веднага въ срѣда, 12 юний, като оставихъ на С. Д. Сазонова въ преводъ съдържанието имъ. Отговорътъ на Императорския Министъръ на външнитѣ работи Ви предадохъ веднага въ бърза депеша.

Следъ това, на другия день вечерята (13 юний) по-лучихъ телеграмитѣ Ви, въ които се отзовавате на Сазоновия отговоръ, и особено на натякванията му, че сме тръгнали по австрийски съвети. Тази алюзия на руския министъръ бѣхъ отхвърлилъ и азъ енергично още сжщия моментъ, когато той я произнесе. Азъ му подчертахъ, че да се възвожда върху днешното правителство подобно обвинение, не основано на никакви данни, е все едно да се мисли, че България отъ две години се управлява отъ хора, които нѣматъ никаква минала програма, никакви начала. Днешнитѣ ржководители на България сж се отличавали винаги съ здравъ политически смисълъ, пазене на националнитѣ ни интереси, коректностъ къмъ Русия и Славянството. Тѣхни съветници, въ дейността имъ сж и сега сжщитѣ тѣзи отечествени интереси.

Ако Българското Правителство прекъсва сега по-нататъшнитѣ си преговаряния и решава да отзове своя посланикъ отъ Бѣлградъ, това сигурно трѣбва да му е наложено отъ необходимостъ, а не отъ външни чии и да било съвети.

Безразсждството на Сърбия и нейната упоритостъ да прогласява договора ни за унищоженъ и арбитражътъ по договора ни за невъзможенъ и неприемливъ сж за насъ най-важнитѣ причини за да подиримъ по-скорошното разрешение на положението — даже въ едно крайно средство на Правителството . . . Не може България да носи ужаситѣ на едно военно положение, по силата на което 500,000 души българи сж на въоръжена нога. Извикани да стоятъ на границата срещу отдавна концентриранитѣ

сръбски и гръцки войски, всъщи часъ готови да ни нападнатъ, българскитѣ войници трѣбваше отдавна да се разпуснатъ по домоветѣ си.

Инькъ трѣбва да се прибѣгне до това, което българското правителство е решило, само и само защото се е отчаяло въ възможността за миролюбивъ изходъ. Тѣзи бавения и отлагания съсипаха България.

Нашето заявление за прекратяване всъкакви преговори произведе крайно тежко впечатление. Правителственитѣ сфери сж били поразени отъ него, като че ли не сж вѣрвали въ неговата възможность. Вчера цѣль день (13 юний) е билъ мъчителенъ день за всички въ Министерството на външнитѣ работи: не сж имали никакво известие нито отъ София, нито отъ Бѣлградъ. Разпуснаха се слухове, че още въ вторникъ вечеръ, срещу сръда се почнали военни действия. Легацията ни бѣше презъ цѣль день и ноцъ бомбардирана съ запитвания по телефона. Наистина ли е почната войната?

Въ нѣкои вестници се появиха и известия за нѣкакви си първи сблъсквания. Войната фактически бѣ счтена за почната. Днесъ направихъ съобщението на Вашата депеша, като вржчихъ превода ѝ видеоизмѣненъ, както ще видите отъ прилаганата тукъ копия. С. Д. Сазоновъ заминалъ на дача за Царское Село, но той е билъ веднага уведоменъ за нашето съобщение. Въ министерството видѣхъ днесъ князь Трубецкой, който ми говори, че трѣбва да се бърза извънредно много не само съ мемоаритѣ, но и съ уреждането на арбитражъ за ликвидирани и българо-гръцкия териториаленъ споръ, като при това се уреди и въпроса за демобилизацията. Той прибави, че Сазоновъ е на мнение пакъ да поканятъ въ Петербургъ четирмата балкански премиери.

Решението на Върховния третейски съдия между България и Сърбия може да се пригответи много скоро. И въ по-малко отъ една седмица, следъ проучване на мемоаритѣ, но произнасянето му не е могло да стане преди да се упразнятъ другитѣ два въпроса: отдѣлния, но паралелния арбитражъ съ Гърция и демобилизацията. Това могло да се уреди само въ присѣтствието на балканскитѣ премиери.

*Бобчевъ*

Бобчевъ до Данева

16. VI. 1913 г.

Безъ да разпитвамъ бихъ могълъ да твърдя положително, че Русия е употребила, наедно съ своитѣ съюзници, всички сръдства и е давала всички съвети, като е имала за целъ предотвращение на братоубийствената война. На 7 юний ви телеграфирахъ думитѣ на румънския кралъ, които очертаваха най-ясно психологията на предстоящата политика. Следъ това навсѣкжде се разнесе известие за положителната решителность на румънитѣ да използватъ сръбско-българската война, като не останатъ пасивни. И за това Ви телеграфирахъ и писахъ. Днесъ, следъ справка, узнахъ положително следното: румънското правителство питало руското какъ ще се отнесе то, ако Румъния излѣзе противъ нападателитѣ въ сръбско-българската война. Отговорено: *индиферентно*. Втори пжтъ било запитано: Ами ако нападателтъ е България? Отговорило се сжщо *индиферентно*. Второто запитване е било направено въ такава изрична форма, защото румънитѣ не сж забравили енергичното заявленне на Русия, когато тѣ се готвиха да се нахвърлятъ върху насъ въ края на изминалата и въ началото на тая година. На Румъния не е даванъ никакъвъ официаленъ намекъ относително денонсирането, казватъ и относително сжществуването на известния договоръ. Тѣ сигурно си предполагатъ или заключаватъ за неговото сжществуване.

Бобчевъ

Даневъ до Бобчева

17. VI. 13

Калинковъ телеграфира: Отъ най-положително мѣсто научихъ, че Русия и Франция съветвали настоятелно Румъния да мобилизира преди обявяването на войната. Въ минутата, когато предавахме мемоара си по арбитража и се готвѣхме да заминемъ за Петербургъ, не вѣрвахме, че се прибѣгва до такава груба система на заплашване тъкмо противъ България, която още отъ началото не е искала и не иска освенъ изпълнението на договора. Заявете, че България не се стрѣска отъ никакви заплашвания. Прибавете, че инструментътъ на заплашване, възприетъ отъ

Румъния, се оказа негоденъ за целта, защото въ сжцностъ, отъ една страна насърчава Сърбия да не приеме договорния арбитражъ, а отъ друга е готова изъ поддржка да преговаря съ насъ. Е добре, дайте да се разбере, че когато е въпросъ за сждбинитѣ на Македония, България е готова на всѣкакви жертви.

*Даневъ*

\* \* \*

Следъ 16 юний и започването на военни действия между съюзницитѣ, между Данева и менъ се размѣниха редица телеграми, въ които нашиятъ министъръ-председателъ съобщава, че ние сме били нападнати, че гърцитѣ сж извършили ужасни изстѣпления надъ наши военни и граждански лица въ Солунъ, че докато отъ наша страна се искало спиране на военнитѣ действия, сърбитѣ не искали и да чуютъ за това, че се е искала намѣсата на руското правителство и били давани пълномощия за действия отъ страна на руската дипломация, че се е искала намѣса въ Букурещъ за спиране нахлуването на румънскитѣ войски, но че е било вече късно, и че най-последно въ Цариградъ е билъ изпратенъ парламентъоръ. Давамъ тукъ само нѣколко отъ тѣзи телеграми:

Даневъ до Бобчева

17. VI. 13.

Споредъ сведенията на нашия началникъ на македонската армия вчера гърцитѣ въ околността на Левтера, а сърбитѣ около Злетово, Щипско, безъ всѣкаква причина или предизвикателство отъ наша страна, нападнали нашитѣ предни постове. На гръцкитѣ и сръбски линии се движели голѣми войсковы части, а въ Криволакъ по линията Скопие—Солунъ се съсрѣдоточавала артилерия и силна войска. Това едновременно нападение на гърци и сърби изглежда да е предумишлено и съ целъ да предизвикатъ нашитѣ войски, които следъ голѣмо търпение били принудени да отговорятъ. Ние крайно съжаляваме, че въ момента, когато предстои да се вземе решение за мирна ликвидация на териториалнитѣ въпроси, гърци и сърби ни предизвикватъ съ кървави стѣлкновения, изхода отъ които не може освенъ да бжде най-пакостенъ. При тия ус-

ловия ние отхвърляме всѣка отговорностъ за създаденото положение и за възможнитѣ послѣдствия. Натоварихъ пълномощнитѣ министри въ Атина и Бѣлградъ да направятъ нужднитѣ представления.

*Даневъ*

Даневъ до Бобчева

18. VI. 1913.

Съ нота отъ снощи до бѣлградското и атинско правителства заявихме, че щомъ узнахме за станалитѣ погранични сблъсквания ние дадохме заповеди на нашитѣ войски да се спратъ всѣкакви военни действия по границата, освенъ ако нашитѣ войски бждатъ нападнати и предложихме на сръбското и гръцко правителства да дадатъ сжщо такива заповѣди за да се избѣгнатъ по-нататъшнитѣ послѣдствия и войната.

Сжщевременно нашитѣ военни погранични началници изпратиха парламентъори да преговарятъ за прекращение на военнитѣ действия. Въпрѣки това, ние нѣмаме и до сега никакъвъ отговоръ отъ Сърбия, а напротивъ сведенията, получени отъ границата показватъ, че сръбитѣ продължаватъ военнитѣ действия противъ нашитѣ войски, а гръцкото правителство отъ днесъ дори ни заявява, че счита войната за почната и дава заповѣдъ на своитѣ войски да напредватъ противъ нашитѣ, като пристѣпили къмъ насилствено обезоружение на нашия гарнизонъ въ Солунъ. Моля повторете предъ руското правителство нашето искрено желание и сега да се спре всѣкакъвъ опитъ за насилствено разрешение на спорнитѣ въпроси, преди да се изчерпятъ всички мирни сръдства, и че ако въпрѣки тѣзи наши постѣпки войната не бжде избѣгната, вината не ще бжде наша, а на нашитѣ съюзници.

Сега отправяме втора нота до сръбското и гръцко правителства, съ която повторно настояваме да се спратъ военнитѣ действия.

*Даневъ.*

Бобчевъ до Данева.

21. VI. 1913.

Всички наши заявления и протести своевременно предадохъ по принадлежностъ. Сазоновъ ми натякна много

огорченъ, че ние сме почнали и че братоубийствената война е плодъ на нашитѣ ултимативни маниери и поддавания на чужди внушения. Веднага протестирахъ и енергически му обяснихъ, че това сж сънищо необосновани и незаслужени обвинения. Настояхъ да се взематъ въ внимание нашитѣ заявления за прекратяване военнитѣ действия. Знамъ, че се направиха въ Бѣлградъ и въ Атина, силни руски давления, къмъ които сж присъединени и тия на други Велики Държави. Както Сазоновъ, така и всички въ Министерството и цѣлото общество сж дълбоко възмутени отъ грѣцкото злодеяние въ Солунъ. Печатътъ еднородушно го порицава. И сърби, и гърци взематъ силни мѣрки да разгласяватъ въ печата своитѣ гледища по войната и победитѣ си. Разгласяването на успѣхитѣ имъ прави най-лошо впечатление. Редакционниятъ комитетъ на „Новое Време“ е взелъ решение да не печата никакви депешни, агентствени и частни, по братоубийствената война.

*Бобчевъ.*

Даневъ до Бобчева  
22. VI. 1913.

Въпрѣки искреното ни желание да запазимъ мира и многобройнитѣ ни усилия въ този смисълъ, войната фактически се налага отъ действията на сръбскитѣ и грѣцки войски. При това положение поведението на Румъния е отъ сѣдбоносна важностъ за България. Посрѣдствомъ Австрия Румъния иска да ѝ предложимъ отстъпване граничната линия Тутраканъ — Балчикъ, за да изкупимъ нейния неутралитетъ.

Предъ видъ на това, че България война не е обявила, и че сега пакъ изказваме готовностъ да уредимъ съ мирни срѣдства възъ основа на договора, спорнитѣ въпроси надѣваме се, че императорското правителство въ постоянната и неизмѣнна благосклонностъ, която е оказвало къмъ България не ще остави и тоя пѣтъ пропитата съ руската кръвъ земя безъ своята мощна подкрепа, като попречи на нахлуване румънска войска въ България.

*Даневъ*



Бобчевъ до Данева.

24. VI. 13.

Сазоновъ днесъ ме пита имамъ ли отъ Васъ поръчване да правя предложение за ликвидиране новосъздаденото положение, каквото предложение сте обещали на Неклюдова, че ще направите чрезъ мене предъ Сазонова. Когато му отговорихъ отрицателно, той се зачуди и пита какви сж тия нови бавения даже въ най-критически минути. Сазоновъ ми чете депеша изъ Букурещъ отъ Шебеко, който съобщава, че просто не разбира нашето поведение при предаването Силистра, като сме прекъснали уреждане работата, защото сме искали да се смѣтатъ тритъ километра не отъ периферията, а отъ пазаря. И това страшно ядосало румънитъ, които били крайно възбудени противъ насъ. Сега румънската армия щѣла да удари на насъ, не за да ни спира отъ война съ Сърбия и Гърция, а за да вземѣла отъ насъ земя, която имъ се падала. Оставало сами да се споразумяваме, както можемъ, направо. Сжщо трѣбвало да се споразумѣемъ по-скоро съ Турция.

*Бобчевъ*

Даневъ до Бобчева

24. VI. 13

Османъ Низамъ, бивши турски делегатъ въ Лондонъ, сега министъръ на общественитъ сгради, ми предложи телеграфически да пристъпимъ къмъ разрешение на висящитъ въпроси, което счита, че е въ интереса на дветъ държави, а сжщо да пратимъ въ Цариградъ довѣрено лице. Отговорихъ, че сподѣляме мнението му и назначаваме Начовичъ, който утре тръгва за Цариградъ.

*Даневъ*

Бобчевъ до Данева.

25. VI. 13.

Съобщихъ Сазонову, споредъ Вашитъ наставления, че по румънския въпросъ Вие се надѣвате какво Великиятъ сили, на чело съ Русия, ще взематъ въ ржка уреждането му и ще му дадатъ справедливо разрешение. Отговори ми, че напраздно губимъ време въ подобни

съобщения съ общи думи. Надъ България виси опасностъ. Румъния ще нахлуе утре-други день и ние пакъ ще ви-каме, че Русия е виновата. Румънскиятъ кралъ казалъ вчера на френския пълномощенъ министъръ, че румън-скитъ войски ще навлѣзатъ въ България и ще взематъ което имъ е нужно, като при това ще заставятъ Бъл-гария да удовлетвори и Сърбия въ македонскитъ земи. „Бързайте да направите необходимото, да не пропуснете момента, както направихте съ арбитража. После нѣма кой да ви помогне. Вчерашнитъ ми съвети сж последни, вѣнъ отъ това азъ не виждамъ за Васъ спасение“. Ве-ликиятъ Везиръ заявилъ Гирсу, че въ нѣколко дена, ако не евакуираме до линията Еносъ—Мидия, турскитъ вой-ски сами ще отблъснатъ българскитъ даже отвѣдъ тая линия. Русия е назначила военния аташе Леонтъева за делимитационната комисия.

*Бобчевъ*

#### 4. Следъ 16 юний — сждбоносни дни.

Ние бѣхме предупредени всѣкакъ: едно нападение отъ наша страна противъ съюзницитъ щѣше да бжде, както и стана, въ пълната смисълъ на думата фатално за насъ.

И отъ Императора Николай II. и отъ Сазонова не веднѣжъ, и отъ Делкасе, както за това телеграфирахъ и писахъ, ние бѣхме предупредени за плачевнитъ резул-тати, които можемъ да добиемъ отъ нападението на съ-юзницитъ.

Така и стана. Наистина, нашето нападение бѣше пре-дизвикано, но съюзницитъ се бѣха приготвили всѣкакъ да да си послужатъ съ него за да ни лишатъ отъ пло-детъ на нашитъ победи.

Нека се прибави къмъ това, че ако и да имахме още възможность да се противопоставимъ на съюзниш-ката военна акция и може би да спремъ военнитъ дей-ствия, наложени, впрочемъ, отъ една привидна опасностъ, ние не можахме да направимъ това и се изправихме предъ окончателна катастрофа.

Ние спрѣхме военнитѣ действия, ние искахме и съюзниците да спратъ тѣзи действия. Нашата висша военна команда нареди да не се противодействува на румънското нахлуване и безъ да гръмнатъ пушка румънитѣ завземаха български градове и села и достигнаха не далечъ отъ София.

И турцитѣ не се забавиха да използватъ случая и да вървятъ къмъ Чаталджа и нататкъкъ къмъ старата граница.

Положението бѣше и не можеше да бжде по-грозно...

Въ това време тонътъ и изразитѣ въ телеграмитѣ на Данева и на обръщенията му къмъ руското правителство се промѣниха съвършено.

Даневъ, който казваше, че когато се касае до свободата на Македония, България ще даде всички жертви, сега бѣше слисанъ и всѣки день прибѣгваше до по-голъмо смирение въ своитѣ отношения къмъ Русия.

Най-после той се принуди да даде неограничени пълномощия на руското правителство за да действа отъ името на България за нейното спасение.

Даневъ бѣше смаянъ. Той сякашъ бѣше изгубилъ и ума и дума. Какво да се прави? Отъ своето гордо държане въ телеграми и ноти, той постепенно идваше до положението да остави всичко въ ржцетѣ и на разположението на Русия. Това бѣше страшно, защото то предвещавахе последствия отъ крайно заплетенъ характеръ.

Въ това време получихъ отъ Данева телеграмата отъ 25 юний, въ която той, макаръ и сдържано, не е могълъ да скрие отчаяното положение на българскитѣ войски, необходимостта да се спратъ военнитѣ действия съ съюзниците, и да се направи всичко за примирие и миръ. Тази телеграма на Данева ме ужасно разтревожи. Азъ я получихъ късно къмъ срѣдъ ноцъ — страшна, грозна ноцъ! — и се решихъ веднага да я донеса до сведение на Сазонова. Колко и да бѣше неудобно, азъ не се поколебахъ да отида веднага у князь Трубецкой. Това бѣше къмъ 2 часа следъ полуноцъ. Григорий Николаевичъ ми обеща, че още при зори ще уведоми Сазонова и ще се взематъ най-енергични мѣрки. Впрочемъ, и азъ се помжчихъ и можахъ да срещна сутринята Сер-

гей Дмитриевича. Телеграфирахъ веднага на Данева, който се зачудилъ, види се, и за това ме пита какъ е било възможно въ по-малко отъ 24 часа да получа телеграмата му, да я дешифрирамъ, да я съобща по принадлежностъ и да го уведомя за стореното.

Запитването на Данева ме наскърби, но нѣмаше какво да се прави. Азъ му обяснихъ, но не рачихъ да му пиша подробно мжкитѣ, които прекарахъ презъ цѣлата таза нощъ. И сега, както и въ всички други случаи, азъ се стараехъ да не забавямъ никакъ съобщенията, които имахъ да правя на Сазонова и въобще на руското правителство. Азъ мислѣхъ, че по този начинъ изпълнявамъ единъ священъ дългъ къмъ България, особено когато се касаеше за нѣкои жизнени интереси, за които ми се възлагаше да ходатайствувамъ.

Даневъ до Бобчева

25. VI. 13 г.

Сведенията отъ фронта сж неблагоприятни. Нашата армия и срещу сърби, и срещу гърци, е принудена да отстъпи. Въпрѣки, че нespoлуки сж имали само дветѣ наши армии, а ние разполагаме съ други три още не ангажирани армии въ сраженията, прекращението на военнитѣ действия се налага да стане незабавно, та да може да се склучи миръ на по-добри условия. Като имате това предъ видъ направете веднага на Сазонова следующето заявление: „България при опасността отъ румънско нахлуване и заплашителнитѣ белези отъ страна на турцитѣ и за да се спратъ кръвопролитията, за които съжбяваме, е готова да прекрати веднага военнитѣ действия и апелира къмъ Императорското Правителство да благоволи и направи веднага нуждитѣ постѣпки въ Атина и Бѣлградъ за сжщото, като въ всичко, което се отнася до възстановяването на мирнитѣ отношения между България и Сърбия, Гърция и Черна-Гора, както и за предпазването на България отъ новитѣ домогвания на Румъния се довървява на благоволителното застѣпничество и посрѣдничество, на Императорското руско правителство“. Моля съобщете това Сазонову и оставете преписъ. За успѣха на предприетата акция желателно би

било да се представи тя не като наше дѣло, а като акция дължима на руска инициатива, затова и нашата постъпка трѣбва да се счита като строго повѣрителна.

*Даневъ*

Бобчевъ до Данева  
26. VI. 13 г.

Министру Даневу.

Нощесъ предадохъ писмено декларацията Сазонову. Става необходимо Императорското Правителство да действа открито и отъ името на България, иначе безполезно. Моля дайте ми веднага съгласието и одобрението на Българското правителство за подобна акция.

*Бобчевъ*

Даневъ до Бобчева  
26. VI. 13 г.

Моля съобщете кога получихте депешата отъ 25. VI. Вчера?

*Даневъ*

Бобчевъ до Данева  
27. VI. 13.

Депешата получихъ дванадесетъ часа вечеръ 25 срещу 26. Незабавно направихъ постъпки.

*Бобчевъ*

Даневъ до Бобчева  
26. VI. 13 г.

Опълномощявамъ Ви да заявите Сазонову, че Българското правителство се съгласява Императорското правителство да действа открито и отъ име на България.

*Даневъ*

Бобчевъ до Данева  
26. VI. 13.

Министру Даневу

Видѣхъ Сазонова и му изложихъ подробно положението и значението на нашата декларация. Срѣцнахъ у

него пълна готовност да ни помогне въ ужасната бѣда и ме увѣри, че Императорското Руско Правителство ще направи всичко за запазване достойнството на България, щомъ ние му предоставимъ така широко посрѣдничество. Поискахъ да му подамъ и му подадохъ следната обяснителна нота къмъ декларацията ни: 1) немедленно спиране на военнитѣ действия и установление примирие между воюващитѣ и главнокомандуващитѣ 2) немедленно срещане въ Петербургъ на ответствени представители на воюващитѣ държави за установление основанията на мира съ доброжелателното посрѣдничество къмъ всички на Русия. Въ смисълъ на такива мѣрки още сега се изпращатъ бързи депеши въ Бѣлградъ и Атина. Колкото за Румъния ще се направятъ предъ нея незабавно енергични постѣпки за спиране нахлуването въ България. Сазоновъ ми заяви, обаче, че безъ териториална компенсация не вѣрва Румъния да спре. Нека знаемъ тази жестока истина.

*Бобчевъ*

Даневъ до Бобчева

27. VI. 13.

Току-що получихъ нота отъ Румъния, въ която ми се съобщава, че Румънското правителство дало заповѣдъ на войскитѣ си да навлѣзатъ въ България. Съобщете това веднага на Сазонова и го помолете да вземе всички мѣрки за да се избави България отъ това съ нищо неоправдано нахлуване.

*Даневъ*

Даневъ до Бобчева

29. VI. 1913 г.

Довѣрвайки се напълно на благоволителното застъпничество и посрѣдничество на Императорското Правителство ние му предоставихме и предоставяме да действува съвсемъ открито отъ името на България по всички въпроси, свързани съ последнитѣ събития и специално по всичко, което се отнася до незабавното спиране на военнитѣ действия и установяване примирие съ Сърбия и съ Гърция, безъ да има нужда щото предварително да ни се съобщаватъ всички отговори и заявления

на Сърбия и Гърция. Що се отнася до териториалния дѣлежъ съ Сърбия и Гърция ние считаме, че най-целесобразното негово разрешение ще може да се достигне при установяване основитѣ на мира въ Петербургъ, гдето всички ще иматъ отговорни пълномощници. Всичко което е нужно, за да се спре нашествието на румѣнскитѣ войски въ наша територия, което е вече започнато и за възстановяване на мирнитѣ ни отношения съ Румѣния ние предоставяме на Императорското Правителство да направи отъ име на България, дори и съ териториални отстъпки, щомъ то намѣри, че такива сж станали неизбѣжни и неотклонни.

*Даневъ*

Бобчевъ до Данева

29. VI. 1913 г.

Видѣхъ Нератова. Съобщихъ писмено Вашъ отговоръ на руска нота. Руското правителство било много доволно, че по тоя начинъ го отърваваме отъ тежката отговорностъ за уреждане на териториалния дѣлежъ, но се бои, първо, че преговоритѣ така ще се бавятъ, второ, че гърци и сърби не ще приематъ да спратъ военнитѣ действия, ако не имъ се осигури онова, което се домогватъ да взематъ. Гърцитѣ приематъ примирие, ако на театра на войната се подпишатъ прелиминариитѣ на мира, като имъ се признае правото надъ Кавала, Драма, Съресъ и всичко на западъ. Сърбитѣ искали предѣлъ Брѣгалница, Вардаръ. Сърби и гърци поддържали, че ние сме искали примирие съ единствена целъ да се замогнемъ и пакъ да възобновимъ войната, на която тѣ искали да се тури край веднѣжъ за винаги. За това и за да не се решава окончателно и веднага разграничението Русия днесъ още ще предложи: първо, спиране военнитѣ действия, като останатъ сърби и гърци въ завѣтитѣ отъ тѣхъ мѣста; второ, конференция въ Петербургъ, като за гаранция на гърци и сърби на България ще се предложи предварителна демобилизация. Това предложение за сега не ни свързва никакъ. Ако вие не го одобрявате и намѣрвате нѣкоя друга приемлива гаранция, знаейки нашето положение, моля телеграфирайте веднага.

*Бобчевъ*

Даневъ до Бобчева

2. VI. 1913 г.

Ние сме на вжглени. Отъ 25 миналия месецъ предадохме сждбата си въ ржцетъ на Русия. Предвиждахме, че най-малко ни предстоятъ тежки жертви и мислено се миряхме съ участьта си. Предложенитъ намъ условия далечъ надминаватъ и най-зловещитъ предсказания. При все това отъ нъмай-къде преклонихме глава. Като се съгласяваме на тия непоносими жертви, ние бѣхме дълбоко убедени, че гърбътъ ни поне отъ къмъ Румъния и Турция ще бжде запазенъ. За голѣмо съжалегче, ето вече пети день съкрушени гледаме какъ румънитъ нахлуватъ въ нашата земя и следъ като окупираха Силистра, Балчикъ, Каварна, сега вече заематъ Тутраканъ-Балчикъ и продължаватъ къмъ Шуменъ, Провадия, Варна. И отъ руситъ все още нѣма нищо. Сжщитъ сцени се повтарятъ и на турската граница. Въпрѣки нашата готовность да евакуираме заетата територия и то до линията, която самитъ турци посочиха, като привремена граница, турцитъ безцеремонно навлизатъ въ тая територия, при Ерекли стрѣлятъ кавалерията надминала нашата пехота и повидимому тѣ се готвятъ да навлѣзатъ въ наша територия, да предизвикатъ нови неволи. Въ недоумение ние се питаме нима България е заслужила да я третиратъ тѣй жестоко, нима гласътъ на Русия е тѣй слабъ за да не се чуе въ Цариградъ и Букурещъ? Ако ли Русия ни е изоставила на произвола на сждбата, нека поне ни се обади съ време, та съ последни сили да се помжчимъ да запазимъ своето, или пѣкъ да свършимъ съ смъртъ, но съ честъ.

Министръ Даневъ



**ЧАСТЬ ЧЕТВЪРТА**

## 1. Либералното правителство на Радославовъ — Тончевъ — Геннадиевъ

### *Букурещки миръ и преговори съ Цариградъ*

Злочесто за България бѣше едномесечното управление на Данева, въпрѣки всички негови усилия за подобрене на положението.

16 юни и последвалата го междусъюзнишка война, подлото нахлуване на румънитѣ въ България, пригответното смѣло замислено връщане на турскитѣ войски къмъ Одринъ и оттатъкъ къмъ българската граница — всичко това застави Д-ръ Данева при безпомощността, въ която той се намѣри, да подаде оставката на кабинета. Тази съсия, въ която се вкара България бѣше споредъ менъ, до много голѣма степенъ резултатъ на неотиването въ Петроградъ на съюзническитѣ премиери, защото съ това отиване щѣше да се предупреди 16 юни и идецитѣ следъ него фатални дни и съсия.

Повѣрването властѣта на Радославовъ — Тончевъ и Геннадиевъ бѣше явно отричане на дотогавашната политика, при която Петроградското правителство имаше първата дума и винаги бѣше въ услуга на България, разбира се, въ рамкитѣ на широката славянска и въобще балканска политика, която не изключваше желанието на Петроградъ да бжде добре съ всички балканци.

Новата политика на Радославовото правителство замѣсти Петроградъ съ Виена. Въмѣсто къмъ руския Императоръ, сега погледитѣ бѣха обърнати къмъ Австроунгарския Фраецъ Иосифъ. На мѣсто къмъ Сазонова очитѣ бѣха обърнати къмъ Берхтолда. Виена и Пецѣ тържествуваха, защото тѣ смѣтаха балканския съюзъ веднѣжъ за винаги унищоженъ — това, което бѣше тѣхния идеалъ — и Русия изоставена на страна отъ намѣса въ дипломатическитѣ отношения на Българското правителство. Войната на българскитѣ съюзници противъ България продължаваше, румънитѣ се готвѣха да нахлуятъ и скоро на-

хлуха въ българскитѣ предѣли, а Турция наруши опредѣленитѣ въ Лондонѣ граници като обърна нашествието си къмъ Одринъ, Свиленградъ и нататѣкъ.

Министрътъ на външнитѣ работи Геннадиевъ се залови съ голѣма ревностъ да ръководи външната политика на страната, като изпроваждаше всѣки день по една, а понѣкога и повече депеши, циркулярни, до българскитѣ пълномощни министри при двороветѣ на Великитѣ сили. Все пакъ отъ време на време и Геннадиевъ намѣрваше за необходимо да се обърне за нѣкое ходатайство къмъ Петроградъ, който и въ най-тежкитѣ неволи на българския политически животъ не се отказа да дава своето съдействие, помощъ, съвети, а понѣкога вземаше инициативата и да услуги ефикасно въ бедитѣ, които се бѣха струпали и тежаха надъ главата на българския народъ.

Телеграмитѣ на Геннадиева, като циркулярни, засѣгаха на първо мѣсто военнитѣ действия противъ насъ на бившитѣ съюзници, нахлуването на румѣнитѣ въ България и акцията на Стамбулъ

За да добие по-добъръ резултатъ противъ нахлуването на румѣнитѣ и Царь Фердинандъ намѣри за необходимо да се обърне къмъ Кралъ Каролъ и да го моли за справедливостъ и човѣщина.

Бѣше станало необходимо да се бърза съ изпроваждането на една делегация въ Букурещъ за да се срещне съ представители на бившитѣ съюзници и да се тури край на кръвопролитията, които не преставаха. Впрочемъ, не само кръвопролитията, но и бившитѣ съюзници въ Македония и Западна Тракия вършеха изстѣпления, които имаха за единствена задача да смажатъ народния духъ, да умаломощатъ всѣка българска енергия и да приготвятъ присвояване на земитѣ, които държаха бившитѣ съюзници.

Дълги, мжчителни и грозни бѣха преговоритѣ, почнати и свършени въ Букурещъ. Водачътъ на делегацията —Тончевъ, уведомяваше за това софийското правителство.

Препирня за Кавала се води нѣколко дни. Нашитѣ се уповаваха на казаното отъ Сазонова, че Кавала е и ще си остане българска, но никоя отъ Великитѣ сили, нито отъ Съглашението, нито отъ Централния съюзъ,

не помогнаха за най-малка териториална отстъпка на България.

Букурещъ наложи на българската делегация подписването на единъ договоръ (28 юли), който бѣше ратифициранъ на 12 августъ.

По силата на този наложенъ договоръ България се лишаваше отъ всички почти плодове на своитѣ победоносни походи и дадени жертви, човѣшки и стопански. България взе само Бѣломорска Тракия и Сев.-Ист. частъ на Македония а цѣлата останала Македония се подѣли между Сърбия и Гърция. Румѣния откъсна отъ България българскитѣ земи до Тутраканъ—Балчикъ въ Добруджа.

\* \* \*

Не можа българското правителство на Радославова да намѣри подкрепа въ помощъ на Сазонова при нѣколко негови опитвания да се добие нѣщо въ полза на България. Нашата страна бѣше безпомощна въ всѣко отношение.

Не мога тукъ да не напомня отношението на императора Францъ Иосифъ къмъ вършеното и извършеното въ Букурещъ. Хабсбургскитѣ монархъ побърза да изпроводи поздравителна депеша на румѣнския кралъ Каролъ за сполучливото привършване на мира. На тази депеша кралъ Каролъ отговори съ особна готовность и радостъ.

Като се обърнемъ къмъ това, което ставаше на Източния фронтъ, къмъ Чаталджа и Одринъ, съ други думи като искаме да разберемъ и турскитѣ нахлувания къмъ Одринъ и старата българо-турска граница, телеграмитѣ на Генадиева, все така отправени циркулярно, съобщаваха не само за връщане на турскитѣ войски оттатъкъ Одринъ, завземането на старитѣ позиции, но и за нахлуване въ самитѣ български предѣли.

Презъ време на мжчителнитѣ преговори еъ Букурещъ, съ които имаше да се ликвидиратъ резултатитѣ отъ междусъюзнишката война, Петроградъ, въпрѣки всичко, не остана индиферентенъ.

Както поменахъ, Сазоновъ се опита не веднажъ да защити своята мисль, че Кавала и Тасосъ трѣбва да станатъ български; сжщо така той се стара да внесе нѣ-

кои подобрения въ този договоръ, истински диктатъ на съюзниците и на румънитѣ. Най-важното, обаче, което струва да се каже тукъ е, че самиятъ Императоръ Николай II, доколкото знамъ, между друго и по ходатайството на Генералъ Паренсова, бѣше изказалъ своето твърдо желание, че наказанието на България не трѣбва да отива до тамъ, щото да се намалява до прекаленостъ България и унижава до най-долня степенъ положението на българския народъ.

Това желание на Императора, въпрѣки огорченията, отъ неразбранищината на балканцитѣ, бѣше изложено по разни познати и непознати начини въ Букурещъ. И това желание на Императора не можеше да бѣде безразлично за представителитѣ на бившитѣ български съюзници.

Нека прибавя при това, че отъ Петроградъ, и презъ това време, на измѣчвания български народъ бѣше проведенъ санитаренъ отрядъ отъ Червения кръстъ, който е принесель голѣма полза и е билъ посрещнатъ радостно отъ новитѣ управници. Министъръ-председателтъ Радославовъ се обърна въ това време чрезъ мене за ходатайство да се отложи още за 6 месеца изплащането на заема отъ 10,000,000 рубли, (25,000,000 лева). Азъ узнахъ следъ връщането си въ София, че Радославовъ, уведоменъ отъ мене изъ Петроградъ за уважаване на неговото ходатайство, казалъ: „а бе руситѣ пакъ си оставатъ наши добри братушки“!

Около това време въ Виена за единъ заемъ ни искаха 9—10%.

Всичко това привеждаше само до единъ изводъ: че освенъ Русия, която въ случая е посочвала нѣколко начини за да се вразуми турското правителство, другитѣ Велики държави отъ Съюза и Съглашението не сж се присѣдинили съ готовностъ за да защитятъ Лондонския протоколъ, който налагаше известни задължения и ограничения на Турция. Отъ телеграмитѣ на Генадиева, изпращани като циркулярни до българскитѣ посланици, се вижда, че той е смятралъ за по-ефикасно посрѣдничеството на всички Велики сили и въздействието имъ върху турцитѣ, отколкото прѣжитѣ отношения и споразумения между София и Стамбулъ. Инъкъ гледаха на работитѣ представителитѣ на Европейската дипломация, съ които

бѣше напълно солидаренъ и Петроградъ. Тѣ намѣрваха за необходимо, щото българското правителство да влѣзе въ прѣки разбирания съ турското. Около десетина дни депешитѣ на Генадиева отричаха сгодата на прѣки сношения и той не се съгласяваше да възложи на Начовича, изпроводенъ въ Цариградъ безъ точно опредѣлена задача, ръководенето на подобни прѣки преговори. Когато, обаче, Генадиевъ разбра, че всички Велики сили, чрезъ своитѣ дипломати съветватъ прѣки споразумения, той отстъпи и проводи въ Цариградъ за първи делегатъ ген. М. Савовъ, опредѣли Г. Д. Начовича за втори и Андрея Топшевъ за трети. Следъ дълги мъчителни преговори подписа се помирителния, неблагоприятенъ за България, протоколъ отъ 16 септемврий.

По този начинъ, може да се каже, че и въ Цариградъ се завърши много плачевно за България ликвидацията на балканската война. . .

България трѣбваше да върне полученитѣ по Лондонския договоръ Одринъ, Лозенградъ, Димотика и други спечелени съ кръвта на нейнитѣ синове градове и мѣста и да се задоволи съ територията южно отъ Сакаръ-Планина съ Свиленградъ и съ малкъкъ брѣгъ на Черно Море и града Малко-Търново.

Тукъ излагамъ въ най-приблизителни статистически данни какво бѣше разпредѣлението на териториитѣ и населенията следъ Букурещкия миръ и Цариградския протоколъ, подписанъ отъ Начовича.

България	добива нови	15 хил.	к. к.	съ	370.000	нас.
Черна-Гора	" "	11 хил.	" "	" "	500.000	"
Сърбия	" "	45 хил.	" "	" "	1,200.000	"
Гърция	" "	56 хил.	" "	" "	1,600.000	"
Румъния	" "	8,000 хил.	" "	" "	300.000	"
Албания	" "	32 хил.	" "	" "	1,000.000	"

## 2. Моята отставка и докладитѣ ми до Генадиева

Още отъ момента на идването на власт на либералното правителство — Радославовъ—Тончевъ—Генадиевъ азъ решихъ, че не е възможно да остана вече въ Петроградъ като пълномощенъ министъръ и извънреденъ пратеникъ на България.

Отставката си подадохъ съ следното писмо :

№ 814 отъ 13 августъ 1913 г.

Бобчевъ до Генадиева

Уважаемий Господинъ Министре,

Откакъ се отложи въпроса за ревизията на Букурещкия договоръ за неопредѣлено време, въпросътъ, за Тракия—Одринъ, който оставаше като жизненъ за разрешение, поради много неблагоприятни обстоятелства и условия на дипломатическа деятелность, встѣпи въ хронически, бавенъ стадий.

Въ това азъ се убедихъ отъ последнитѣ си срещи съ С. Д. Сазонова, други ръководители на руската външна политика и съ нѣкои посланици на велики държави.

По тоя начинъ напрегнатитѣ усилия, обърнати въ последнитѣ две недѣли и дни, главно къмъ едно бързо и благоприятно намъ разрешение на одринския въпросъ, не бидейки удовлетворени, както се желаше, азъ усещамъ неизмѣрима горчевина въ душата си и необходима нужда да се отстраня отъ повѣрената ми тукъ почетна и отговорна длъжность.

За да не се претълкува напускането ми на поста въ това време, бихъ ви молилъ да ми дадете предварително отпускъ за единъ месецъ. Като чакамъ отговора ви за всѣки случай, моля да доложите моето ходатайство на Негово Величество.

Ако ли считате излишенъ отпуска, който искамъ, моля да приемете веднага отставката ми.

Поднасямъ почитанията си: *С. С. Бобчевъ*

Не направихъ това веднага, защото виждаше ми се безтактно и некоректно въ това време на тежки и мъчителни минути, които прекарвахъ и азъ наедно съ цѣла

България да бързамъ съ отставката си. Въ всѣки случай и въ София разбираха, че азъ нѣма да желая да занимавамъ по-нататкъ посланическото мѣсто въ Петроградъ и тамъ тѣ бѣха намислили да проводятъ друго лице за мой намѣстникъ.

За мене бѣше, обаче, странна и непонятна следната депеша на Геннадиева, отнасяща се до отставката ми:

Геннадиевъ до Бобчева

31. VIII. 1913

Принуденъ съмъ да ви моля да си подадете отставката, увѣренъ, че никакви съображения отъ личенъ характеръ немогатъ да ви спратъ да ми помогнете да продължимъ усилията за успѣха на политиката, на която вие се бѣхте посветили.

*Геннадиевъ*

Бобчевъ до Геннадиева

1. IX. 1913 г.

Искате да си подамъ отставката, когато азъ съмъ я подалъ мотивирана още на 13 августъ, повторихъ я на 18 августъ и потвърдихъ на 22 августъ. Чакамъ отговоръ.

*Бобчевъ*

Азъ се приготвихъ да напустна Петроградъ и да замина за Виши, дето смѣтахъ да си почина и да полѣкувамъ малко нервитѣ си, които се бѣха значително разслабили и така направихъ, когато напуснахъ Петроградъ на 12 септемврий.

Считамъ тукъ за необходимо да приведа тритѣ доклада отъ 6, 10 и 11 августъ, които изпровдихъ до Геннадиева и съ които завършихъ своята дипломатическа мисия въ Петроградъ. Ето тѣзи доклади, въ които не измѣнявамъ нищо отъ онова, което тогазъ съмъ изложилъ за знание на българския министъръ на външнитѣ работи.

Бобчевъ до Геннадиева

6. VIII. 1913 г.

Прекъсването на правилни сношения съ България стана причина да прекратя докладитѣ си върху по-изпъкналитѣ въпроси.



Въ тоя мой първи следъ паузата докладъ, бързамъ да кажа нѣколко думи върху рускитѣ отношения къмъ насъ въобще и по нѣкои специални въпроси.

I. До Московската депеша на Императора — рускитѣ къмъ насъ отношения бѣха топли, сърдечни, предупредителни. Не единъ пжтъ азъ бѣхъ предупреждаванъ и за това не единъ пжтъ съобщавахъ, че Русия иска миръ и че балканскитѣ работи сж въ „нашъ“ интересъ, но че Русия война нѣма да направи, дори когато се натъкнемъ на нѣкоя опасностъ. Между друго и поради това Русия не обеща помощъ, когато въ края на миналата и въ началото на тая година, ние попитахме. „Що ще стори тя, ако румънитѣ нахлуятъ у насъ“. Тогазъ руското правителство категорически заяви, че то поради нашето отказване отъ договора ни отъ 1902 г. се считало не свързано съ него. Обаче знамъ отъ най-положителенъ източникъ, че при все това тогазъ Русия не допусна на румънитѣ да нашествуватъ въ страната ни, защото съчувствувахе на нашата война съ турцитѣ.

Времената се мѣняваха. И много бързо... Руската дипломация отъ известно време почна да ни подозира въ нѣкакви си тайни сношения съ Виена. Подозираха най-много д-ръ Данева въ тая, както тѣ казваха, игра, която щѣла да ни коштува много скжпо.

При все това руската дипломация много се стара да ни убѣди че въ наша полза е да свършимъ чрезъ арбитражъ пренията си съ сърби и гърци.

Следъ несполуката на Московската депеша на Императора, която бѣше апогеята на усилията да ни се помогне и като се почна братоубийствената, а въ действителностъ българоубийствената война, отношенията на рускитѣ официални сфери се изразиха въ следнитѣ прояви:

I. Бѣше имъ много тежко, дето не ги послушахме и дето не се яви нашиятъ министъръ-председател тукъ, имайки увѣреностъ, че всичко щѣше да се свърши въ наша полза; 2) бѣше имъ тежко за кръвопролитията, които ставаха и считаха насъ за начинатели и следователно, за главни виновници на нещастията, които сполетѣха България; 3) трудно имъ бѣше да ни помогнатъ, даже когато поискахме посрѣдничеството на Русия, защото нито сърби, нито гърци искаха да слушатъ вече съвети

и представления, а румънитѣ се бѣха вече лансирани въ своя походъ у насъ, за да спасяватъ сърби и гърци отъ нашия разгромъ.

Едно чувство на досада къмъ насъ, за дето изпсихаме блѣскавото положение и се съсипахме като не послушахме рускитѣ съвети; друго чувство на още по-голяма досада и гнѣвъ, че не можахъ, при създаденитѣ нови обстоятелства, да ни помогнатъ — ето главната характеристика на сегашнитѣ отношения въобще къмъ насъ.

II. Отъ гореизложеното следва ясно по-нататъшното отношение на руското правителство въ отдѣлни въпроси, по които ние искахме съдействието му.

То искаше да ни помогне, като се прекрати веднага войната и положи за това голѣми усилия. Но нито гърци, нито сърби се съгласяваха да се спратъ действията и отхвърлиха намѣсата на Русия, като поискаха направо да третираме за примирие и миръ.

III. Въ Букурещъ руската дипломация се опита усилено да ни защити по въпроситѣ за Кавала и мѣстата отсамъ Брѣгалница. Тя можа да спаси само Струмица. Обаче, и тукъ тя не можеше силно да действува пакъ по сжжитѣ съображения, ако не и за това, че не намѣри силна поддръжка у други Велики Държави.

IV. Следъ сключване на Букурещкия миръ се появиха два сжществени въпроса, по които ние се обърнахме за помощъ къмъ всички Велики сили: а) въпроса за ревизиране на Букурещкия договоръ и б) въпроса за Тракия, по-право за Одринско.

A. По въпроса за ревизията, отношението на руската дипломация бѣше таково: Менъ бѣше казано „Нека подпишатъ и безъ Кавала. Венизелосъ е решенъ да не отстъпи. Това е изрична заповѣдъ на краля. После има, обаче, надежда да се направи нѣщо при ревизията“. Руската дипломация върваше въ ревизията и я искаше. Тя я обещавахе като сигурно нѣщо, защото: първо, виждаше, че нашитѣ бивши съюзници сж много вирнали глава; второ, защото и европейскитѣ концерти не е много въ хармония въ отношенията си къмъ отдѣлнитѣ балкански проблеми и народности. И наистина, скоро се видя, че руската дипломация се натъкна на редица спънки по ревизията. Бѣше моментъ, когато едва-що не избухна

конфликтът между Русия и Франция, особно когато се разгръсна новината, че ужъ Русия не била предупредила официално Франция за своето гледище по Кавала. Знаете добре, че тоя конфликтъ се изравни следъ взаимнитѣ обяснения, въ резултатъ на които се яви французкото официално компромисно съобщение, признаващо въ всѣки случай, че Франция знаеше желанието на Русия да осигури на България Кавала на Егейско море; но и Русия знаеше, че Франция желае, щото Кавала, гръцки градъ, да се даде на Гърция.

За голѣма жалость, ревизията не можа да се осъществи веднага, защото Русия остана самичка да я поддържа. И френцитѣ я считатъ за решена отрицателно, когато тукъ не изключватъ нито подновяването ѝ, нито решението ѝ въ наша полза, стига да намѣримъ сгода да повдигнемъ въпроса. И азъ съмъ убеденъ, че ние ще трѣбва да направимъ това веднага следъ разрешението на по-належащия за сега въпросъ — Одринско. А при повдигане въпроса за корегирание на Букурещкия договоръ, ние ще трѣбва да поставимъ на едно отъ първитѣ мѣста проблемата за школна и черковна автономия на нашитѣ съотечественици въ българскитѣ македонски земи, раздѣлени между сърби и гърци.

Б) Въпросътъ за Одринско, за сега е най-капиталния, най-жизнения за насъ. Руситѣ бѣха готови по него много, твърде много да направятъ. Отъ първитѣ разговори, що имахъ съ г-на Сазонова и съ други ръководители на руската външна политика, изнесохъ впечатление, че Русия е решена на силни и енергични принудителни постѣпки, за да изкара турцитѣ отъ Одринско. Такова бѣше впечатлението и на другитѣ тукъ представители на Великитѣ сили. Но ревността на руситѣ се посрещна съ душъ, както отъ нейнитѣ съюзници, така и отъ другитѣ Велики държави. Даже Австрия, която била разположена да се помогне намъ въ случая, не смѣяла да излѣзе съ обещание или съ предложение за принудителна акция. Най-лошото е, обаче, че нѣкои Велики държави, напр. Германия, не се съгласявали дори на колективно дипломатическо давление.

Като видѣ, че не ще може да се упражни нѣкоя принудителна акция или интервенция, поне на две велики

държави, Русия е решена да не прави война и, за да не остане самичка, се постави на чело на онѣзи мѣрки, които можеха да се упражнятъ, съгласувани отъ всички Велики сили. Такива бѣха дветѣ идентични ноти, за жалостъ не колективни, и решението за финансовия бойкотъ, който е вече събралъ съгласието на всички Велики сили и на който тукъ се отдава голѣмо значение.

Приемете, Господинъ министре, увѣрение въ високото ми уважение.

*С. С. Бобчевъ*

Бобчевъ до Генадиева

10. VIII. 1913 г.

Твърде повѣрително.

Уважаемий Господинъ Министре,

Въпросътъ за Тракия и Одринско е извънредно належащъ и отъ най-жизнена важностъ, защото съ неговото разрешение въ наша полза ще се внесе колко-годе успокоение въ нашия държавенъ и общественъ животъ; а следъ това въпросътъ за Кавала и, въобще корегрирането на Букурещкия миренъ договоръ ще е необходимо да се разреши, за да добиемъ една колко-годе по-сносна, марка и временна българска граница: но има други, въ много отношения, по-върховенъ въпросъ, който сериозно трѣбва да ни занимае, тъй като разрешението му наистина не е така спѣшно, но то трѣбва да се има предъ видъ при разнитѣ постѣпки и мѣрки, къмъ които ние сега и по-късно ще се обръщаме за осигуряване на съществуването и бждащето на България, поставено въ много голѣмъ рискъ следъ последнитѣ събития.

Ще бжде крайно печално, ако ние не извлечемъ урокъ отъ прекарания презъ последнитѣ месеци най-трагиченъ периодъ въ живота на България и отъ злочестинитѣ, които я сполетѣха. Презъ всичкото това време България бѣше жертва на прекалената вѣра само въ себе си и въ българската звезда, безъ да се взре и види истинското си международно и междусъседско положение. България пострада главно за това, защото бѣше осамотена, защото не бѣше осигурена отъ никакъвъ съседъ и защото нѣмаше съ себе си никой съюзникъ. Трѣбва ли

да ви напомнямъ азбучната истина, за жалостъ, сякашъ съвсемъ игнорирана отъ насъ, че въ днешно време и великитѣ държави сж принудени да дирятъ приятелства, съглашения, съюзи и че само така тѣ сж силни и прави.

За напредъ българинътъ не може да не носи въ душата си смето на реванша, но колкото повече това семе се развива и крѣпне, толкози повече ще трѣбва то да се потулва, не чува и не вижда. Само въ такъвъ случай реваншътъ ще може да даде богатъ плодъ. Но това е едната страна на въпроса. Ние ще трѣбва преди всичко, като се приберемъ въ себе си и заловимъ за сериозна вътрешна работа по продигане културно-економическо и като покажемъ предъ свѣта, че ние сме пакъ онѣзи, пълни съ добродетели и способни за гигантски прогресъ, българи, да подиримъ приятелството, нѣщо повече, съюза съ близки, малки и голѣми съседи. Едно осигуряване на България въ това отношение ще ѝ даде още повече възможность за силенъ икономически и културенъ подемъ.

Бързамъ да Ви кажа, че азъ засѣгамъ този деликатенъ и въ висша степенъ важенъ въпросъ не за да го разреши веднага, не за да ви дамъ нѣкоя окончателна насока и искамъ непременно да направите, онова, което азъ мисля. Длъженъ съмъ, обаче, поради положението, което занимавамъ, наблюденията, които съмъ направилъ въ миналото и настоящето и впечатленията, които съмъ изнесълъ въ последнитѣ десетъ месеци тукъ, да изкажа откровенно моето по въпроса мнение.

България не трѣбва да остава за дълго време осамотена, ако искаме да осигуримъ едно безбедно нейно съществуване. Противъ нея се вече готвятъ съюзи и блокове, така че ще бжде отъ наша страна престъпно да не помислимъ и ние за такива. Но на кжде да се обърнемъ? Отъ кого да подиримъ дружба и съюзъ? Ето голѣмиятъ въпросъ. За неговото разрешение ще трѣбва да се ръководимъ изключително отъ съображения на чистъ отечественъ интересъ, на чиста държавна смѣтка. Още по-добре, ако тия съображения се засилатъ и отъ такива на родствени и морални връзки! Азъ не бихъ ималъ нищо противъ, ако можехме да намѣримъ спасение въ сближаването ни съ коя и да било велика държава и съ който и да било балкански съседъ стига да можехме да

намѣримъ такива съ които 1) да ни свързватъ взаимни интереси, т. е. които да се нуждаятъ отъ насъ, както ние отъ тѣхъ; 2) да нѣма нужда да правимъ само жертви за тѣхъ безъ да приемаме облаги; 3) да сж готови да рискуватъ съ насъ преди всичко за нашата териториална цѣлостъ, ако не и териториално разширение. За сега азъ не виждамъ други такива, освенъ отъ великитѣ държави Русия, а отъ малкитѣ — Сърбия, условно може и Румъния.

Ще трѣбва да се разпростимъ съ сантименталната политика по отношение къмъ Русия. Ще трѣбва да се отнесемъ и къмъ нея независимо отъ въпроса за чувствата на благодарностъ и родствени връзки, съ общата мѣрка: въ какво ние можемъ да ѝ бждемъ полезни и въ какво може тя да ни бжде полезна. Върху тая основа на взаимна полза и задължения, ние можемъ да направимъ съ Русия едно сближаване, едно съглашение. Русия има за своя въковна програма да добие Проливитѣ и да ги има обезпечени за себе си по единъ безспоренъ начинъ. Безъ Проливитѣ тя не може да живѣе економически. Въ туй отношение ние можемъ да бждемъ полезни на руситѣ. А срещу това ние можемъ да искаме, на първо мѣсто, осигуряване на нашата териториална неприкосновеностъ, запазване на суверенитета, а следъ това, и евентуалното наше разширение до естественитѣ етнически граници на България.

Съ Сърбия ние можемъ да се споразумѣемъ следъ необходимото корегиране на нашата отъ къмъ тѣхъ граница, все така въз основа на взаимни интереси економически, политически и даже териториални. Въ днешно време Сърбия ще има много повече нужда отъ насъ, отколкото ние отъ нея, ако не за друго, то поне за да може спокойно да владѣе новитѣ си земи въ Македония. За тая целъ тя сега се готви да прибѣгва до изкуствени блокове и съюзи съ гърци и румъни. Ако можеше да разчита на нашата бждаща дружба, струва ми се, тя щѣше предъ едни по-добри перспективи за себе си въ бждещето да се съгласи: а) да даде автономни права, черковни и училищни на българитѣ въ Македония и б) да ни даде пълно съдействие противъ гръцкия на-

тискъ, който ни заплашва отъ югъ, когато това съдействиe ни потрѣбва.

Въ съюзъ съ Русия и Сърбия ние ще можемъ да се противопоставимъ и на стремежитѣ на Румъния къмъ българскитѣ земи, ако не и да отгървемъ оная златна Добруджа, която ни се отне така изневѣрски.

По най-категориченъ начинъ заявявамъ, че тукъ никой не ми е поменавалъ нищо, нито официално, нито по частенъ редъ по въпроса за такъвъ съюзъ за какъвто Ви пиша. Единственото нѣщо, което е тукъ говорено между мене и Сазонова, бѣше, когато ставаше препирня върху това: въ сила ли е нашата конвенция съ Русия отъ 1902 г. и продължава ли тя да налага нѣкакви задължения на Русия за запазване териториалната ни цѣлостъ. Това бѣше въ края на миналата и въ началото на тази година. Както сте видѣли отъ депешитѣ, размѣнени по този въпросъ, Сазоновъ стоеше на гледището, че помената конвенция не свързвала никакъ Русия, защото ние сме се отказали отъ нея, понеже тя, споредъ насъ, не предвиждала опасността отъ Турция и следователно нѣмала за насъ реална стойностъ. Наистина, отъ наша страна нееднократно се заяви, че формаленъ отказъ ние не сме правили и че писменитѣ съглашения се отминяватъ и обезсилватъ само съ писмени заявления. Сазоновъ, обаче, остана на своето, и всѣки пжтъ когато предстоеше опасността отъ едно сблъскване съ Румъния той ни предупреждаваше съ думитѣ: „Не забравяйте румънската опасностъ. Русия не е свързана съ поменатата конвенция и не чакайте да направимъ каквото и да било въ смисълъ на военна намѣса противъ Румъния, за да я задържимъ. Русия нѣма да се бие по силата на тая конвенция за цѣлостта на България“. Въ единъ разговоръ Сазоновъ ми помена: „Другъ ще е въпросътъ, ако Вие сами се обърнете къмъ руското правителство съ предложение да се склучи нова конвенция, както това се поменаваше отъ Малинова въ 1910 г., когато преговори за това се почнаха, но не се завършихъ, а следъ това никой не помисли у васъ да ги възобновява. По този начинъ, склучи Сазоновъ, вие още единъ пжтъ се откажете отъ недостатъчната, споредъ Васъ, конвенция, и

нова като не се сключи, Русия нѣма никакви договорни задължения къмъ Васъ“.

Само по силата на морални задължения, обаче, Русия спрѣ първи пжтъ румѣнитѣ да ни нападнатъ. (декемврий 1912 г.)

Ако по-напредъ и до скоро не се е мислило за едно подобно съглашение съ Русия, сега, следъ уроцитѣ на последнитѣ два месеци и при положението, което ни се създаде на Балканския полуостровъ, една такава необходимостъ ни се налага. Ние, наистина, имаме голѣмо преимущество, че нѣмаме причини да бждемъ зле съ която и да било велика държава, тѣй като нашитѣ интереси не сж и не могатъ да бждатъ въ разрѣзъ съ тѣхнитѣ. Но ние не можемъ да не се боимъ отъ това, дето нѣкои Велики държави могатъ да се явятъ противъ насъ, за да защитятъ интереситѣ на нѣкой свой клиентѣ на Балканитѣ. И поради тая евентуалностъ още, ние сме длъжни да подиримъ съюзнически осигуровки за запазване нашитѣ върховни интереси, както вече правятъ това другитѣ балкански държави.

Занимавамъ ви сега съ тоя въпросъ, не защото не ценя толковато други належащи нужди, които се виятъ надъ главитѣ ни; това правя, както загатнахъ въ началото, защото въ разнитѣ комбинации, които ни предстоятъ при разрешаване на най-близкитѣ проблеми, перспективата на нашитѣ дружби и съюзи не може да се игнорира. И сега, колчимъ се обърна къмъ ржководителитѣ на министерството на Външнитѣ работи за по-енергична акция, даже по тракийския въпросъ, отговарятъ ми: „ние правимъ възможното; ние искаме да ви се повърнатъ Тракия и Одринъ; война за това нѣма да отворимъ, но готови сме да пристъпимъ къмъ нѣкаква принудителна акция, наедно съ друга велика държава, а друга такава не намѣрваме“. Истина е, че руситѣ въ началото на нахлуването на турцитѣ въ Тракия бѣха готови и сами да пристъпятъ къмъ нѣщо по-сериозно, но види се, съвети отъ една страна, възражения отъ друга, ги въздържаха.

Страхувамъ се много, че ако ние не помислимъ своевременно за едно осигуряване чрезъ съюзъ съ нѣкоя велика държава и ако останемъ враждебни и само



съ реваншъ въ душитѣ си по отношение къмъ всички съседи, нашето положение, нашето съществуване даже, е въ голѣмо прежеждие, особно ако пристѣпимъ къмъ опитъ да осъществимъ на дѣло нашия реваншъ.

Въ всѣки случай, необходимо е, да се помисли своевременно, щото България да не остане осамотена при разрешаване на предстоящитѣ близки и далечни въпроси, които се отнасятъ до нейнитѣ върховни интереси.

Приемете, Г-нъ министре, и пр.

*С. С. Бобчевъ.*

### Докладъ

Отъ Бобчева до Генадиева

13. VIII. 1913 г.

При последнитѣ срещи, които имахъ съ Сазонова и други ръководители на външната руска политика, азъ изнесохъ впечатления, които намѣрвамъ за необходимо да Ви съобщя:

По въпроса за отстъпване намъ на Тракия-Одринско отъ турцитѣ, руското правителство остава твърдо на своето гледище. Турция трѣбва да се върне отатѣкъ линията Еносъ-Мидия. Русия въ последнитѣ дни се е поставила на чело на водене поне дипломатическа борба за тази целъ въ съгласие съ другитѣ Велики сили. Въ началото Русия замисляше принудителни акции, но вследствие на разни съвети, възражения и съображения, идещи отъ другитѣ велики сили, руската дипломация постепенно охладнѣ за такива. Даже колективна политическа постѣпка не могла да се добие, защото нѣкои Велики сили били резервирани, имайки свои интереси въ Цариградъ и Мала-Азия. Война тукъ въ официалнитѣ кръгове никоѣй не ще да се води и сега за чужди интереси. Въ двора има разни силни влияния противъ каквото и да било военно опълчение на Русия. Причини много, отъ които има и нѣкои семейни.

Единъ отъ младитѣ руски дипломати вчера ми каза така:

„Моля ви се, особено сега. Ние не можемъ да се впускаме въ война, нито въ други изолирани акции, защото, затворятъ ли се и тая година Проливитѣ, руската

износна житна търговия е убита и ние ще имаме крахъ между търговцитѣ. Влѣзте и въ нашето положение.“ Така че, страхуватъ се отъ изолирани действия и такива се изключватъ. Напомниха ми думитѣ на Грей за Мала-Азия, въ която били заинтересувани всички държави, и дето, прочее, предполагаганата акция на Русия още въ първитѣ дни срещнала силни възражения.

Само по два пѣтя можело да отива руското давление надъ Високата Порта; чрезъ политическо въздействие и финансовъ бойкотъ. Но тъй като и двата тия пѣтя сж бавни, особно когато сега всички се разотиватъ на почивка и ваканции, може да се каже, че тракийско-одринскиятъ въпросъ встѣпва въ единъ хронически неблагоприятенъ за решение стадий.

Необходимо е, казаха ми Сазоновъ и князь Трубецкой, да обмислимъ и решимъ непосредственитѣ преговори съ Турция, за да можемъ да използваме продължаване още силното давление отъ Великитѣ Сили върху Портата, която щѣла да се задоволи съ нѣкоя малки отстъпки.

„Границитѣ на държавитѣ не сж вѣчни“, ми каза Сазоновъ. Както Ви телеграфирахъ за непосредственитѣ преговори съ Турция ми споменаха още Делкасе и графъ Пурталесъ.

Не единъ пѣтъ ми се напомни и нашето поведение къмъ бившитѣ ни съюзници. Предпазватъ ни отъ безполезна и излишни шумове и позовавания на реваншъ, за какъвто се поменавя въ нѣкоя дописки и отзиви отъ нашенско. Днесъ въ министерството на Външнитѣ работи ми казаха, че ще е добре да не бждемъ еднакво агресивни и къмъ Сърбия и къмъ Гърция, между които вече се почвало известно незадоволство и известно брожение по дѣлежъ и други отношения. Нашето поведение можело да ги сплоти, стегне и по тоя начинъ да ги привлече къмъ единъ блокъ или съюзъ противъ насъ. Искатъ да сме менажирали Сърбия.

Сазоновъ ми говори и за антируското движение у насъ. Напомнете, каза ми, на Вашето правителство, че не е въ интересъ на България, да се подклажда умраза къмъ Русия. Вие не сте видѣли никакво зло отъ нея и не тя е крива за Вашитѣ нещастия. Ако тя не можа да Ви по-

могне за спиране по-скоро на войната, за сключване на миръ при по-добри условия, това стана по съвършено независещи от нея обстоятелства, които най-добре знае Вашето правителство. Гръшно е да се свалят всички Ваши погрѣшки върху Русия, която прави възможното. Ние Ви предупредихме за опасността отъ междусъюзнически сблъсквания и отъ Румъния; вие не послушахте. Когато ние искахме отъ другитѣ отстъпки въ ваша полза, тѣ не ни слушаха. . . А война да правимъ не можемъ.

*Бобчевъ*

### 3. За възстановяване на русофилството и нѣколко думи за Распутина.

Веднага следъ оттеглянето си отъ петроградския посланишки постъ като български пълномощенъ министъръ азъ заминахъ направо за Виши, като изпроводихъ домашнитѣ си за София презъ Виена.

Когато се върнахъ въ София отъ Виши презъ есента на 1913 г., азъ заварихъ между нашитѣ приятели едно дълбоко униение, тъй като русофобската политика бѣше тържествуваща и нашата политическа групировка се обвиняваше открито въ причиняване нещастията на България при все, че всички знаеха отъ где е дошло злото.

Теодоръ Теодоровъ при посрещането ми не скри дълбоката тъга, която пронизваше неговата измжчена и настрадала се душа.

За да освѣтимъ нашитѣ приятели върху истинското положение на работитѣ ние свикахме едно голѣмо събрание въ салона на градското казино и говорихме по станалото и настоящето. . . И пламеннитѣ и силно аргументирани доводи на Теодорова, и моитѣ скромни обяснения сѣкашъ произведоха веднага единъ преломъ въ настроенията на нашитѣ приятели и тѣ се усетиха насърдени, съ трезвени възгледи върху действителността. Тѣ виждаха явното изопачаване на фактитѣ по нашитѣ отношения съ Русия, съ руския царъ, съ руската дипломация и възимаха смѣлостта да издигнатъ гласа си въ полза на воде-

ната отъ насъ политика въ съгласие и съ тройното съглашение и даже да посочватъ голѣмата грѣшка, ако правителството продължи да се държи о политиката на централнитѣ сили. Въ този смисълъ азъ напечатахъ нѣколко статии въ „Българска сбирка“, и Теодоровъ написа обширни обяснения въ вестникъ „Миръ“.

Така, възстановеното русофилство започна наново да се гордѣе съ своитѣ дѣла, макаръ тѣ да бѣха подкосени отъ недомислие, безразсждство и явна престѣпна предвзетостъ.

\* \* \*

Презъ 1914 г. въ надвечерието на великата свѣтвна война, когато въ България се водѣха смѣтни тълкувания за предстоящата политика на радославовото правителство, въ София бѣше дошелъ познатиятъ тогава дописникъ на вестникъ „Le Temps“ Шарлъ Риве (Rivet). Познавахъ Риве още отъ Петроградъ, когато той ми услужи съ нѣколко дописки въ вестника, на който бѣше кореспондентъ.

Бѣхъ му благодаренъ, за дето той усвои поддържаната отъ мене теза за отговорноститѣ на съюзницитѣ ни и за последствията отъ унищожението на сръбско-българския съюзенъ договоръ отъ 29 февруарий 1912 г.

Взехъ инициатива да дадемъ една вечеря въ честь на Риве. За това се съгласиха и другаритѣ ми отъ дружеството на българскитѣ публицисти и писатели.

Вечерята стана въ единъ отъ малкитѣ салони на военното събрание. Тя премина при една не само спокойна, но и приятна атмосфера, но въ нея се внесоха и нѣколко бележки, които оправдаваха политиката на Гешова и Теодорова. На тая вечеря присѣдствуваше и Димитъръ Ризовъ, български посланикъ въ Римъ презъ всичко време на дветѣ балкански войни.

Ризовъ, безъ да се стѣснява, се обърна къмъ менъ като се изразяваше много благоприятно за моето държане като посланикъ въ Петроградъ. Той подчерта, че цени моята дейность, главно по кореспонденцията, размѣнена между менъ и министерството на външнитѣ дѣла, отъ която кореспонденция се виждало до очевийность съ какви голѣми грижи азъ съмъ сътрудничалъ съ българската дипломация, като съмъ предупреждавалъ, когото трѣбва отъ рисковани действия.

— Едно нѣщо само имамъ да ви укоря, ми каза Ризовъ: а именно, защо вие при най-голѣмитѣ трудности които прекарахте, за да накарате Петроградския кабинетъ да постъпи въ полза на България, не си послужихте съ единъ потаенъ, но могъществень факторъ, който можеше да помогне. Намѣрвамъ, че сте сбъркали, дето не сте прибѣгнали до намѣсата на Распутина при Императорския дворъ.

Укорътъ на Ризова ме очуди, но никакъ не ме смути. Въ време на моето почти едногодишно пребиваване въ Петроградъ, азъ чувахъ често за грозотиитѣ на Распутина — безграмотенъ, но извънредно лукавъ селянинъ, отъ село Покровское, Тобольска губерния, който се именувалъ Григорий Ефимовичъ и който съ разни шарлатани и фокуси бѣше достигналъ да има известно влияние при двора.

При една или две негови срещи съ цесаревича Алексѣй, здравето на малкия престолонаследникъ се бѣше подобрило. Това бѣше повлияло на царицата, която обожаваше, като впрочемъ и Царътъ, единствената своя мъжка рожба. Распутинъ бѣше намѣрилъ почва за да действува най-зловредно и пакостливо, не само при двора, но и върху обществено-политическитѣ работи въ Петроградъ. Той бѣше успѣлъ да завърже познанства съ нѣкои дами отъ висшия свѣтъ и да се налага съ своитѣ ходатайства на нѣкои министри. Този безчестникъ не бѣше никакъвъ монахъ, той устройваше въ квартирата си най-отвратителни оргии, които не му пречеха да бжде чествуванъ като благодетелъ старецъ.

Ако и да чувахъ отъ случайно долитащи до менъ сведения за дѣлата на този мошеникъ, азъ никога не смѣтнахъ за прилично да показвамъ интересъ къмъ неговата явна и тайна деятельность, която въ известно време стана дори предметъ на разисквания въ Государствената дума.

Благороднитѣ усилия на председателя Коковцевъ и председателя на Государствената Дума Родзянко, усилия, проявени даже въ официална форма, да се отстрани този зловреденъ шарлатанинъ отъ Петроградъ, сполучаха само временно.

На Ризова азъ отговорихъ на кжсо приблизително следното: моето разбиране на правата и задълженията на единъ дипломатически представителъ на България не ми позволяваха да прибѣгвамъ до намѣсата на единъ безчестникъ въ нашитѣ справедливи, чисти и всѣкакъ основателни ходатайства.

Да намѣся въ тѣзи мои ходатайства единъ Распутинъ за менъ щѣше да бжде не само грозно, неприлично, но даже нечестиво дѣло. Азъ отивахъ дори до тамъ, щото да се правя, че не знамъ за сжществуването на стареца, както го наричаха неговитѣ почитатели. Къмъ всички подшушвания за него азъ се отнасяхъ съ пренебрежение, и съмъ спокоенъ, много спокоенъ предъ съвестта си и предъ Бога че се отнасяхъ съ пренебрежение и игноруване къмъ „стареца“ и къмъ неговитѣ безнравствени дѣла.

Ризовъ се опита да прави възражения. Азъ ги изслушахъ съ търпение, но не искахъ да се спирамъ върху една тема, която бѣше за менъ неприятна, особно като гледахъ, че единъ колега има съвсемъ други възгледи върху честното, добро и добросъвестно дѣло на дипломата.

---

## Послесловие

1. Балканската война крие своя произходъ въ Берлинския договоръ отъ 1878 година. Освободителната за насъ Руско-турска война се завърши съ Санстефанския договоръ. Този договоръ създаде една България, наричана Санстефанска, въ която се включи приблизително цѣлото етническо отечество на българитѣ въ Мизия, Македония и Тракия. Но на Берлинския конгресъ следъ това България бѣше разкъсана на нѣколко части: Българско княжество, Източна Румелия (Южна България) съ широка административна автономия, Македония и Одринско, които останаха подъ прѣката властъ на Султана, и Добруджа, която се даде на румѣнитѣ. Берлинскиятъ договоръ въ чл. 23 предвиждаше известни реформи за Македония и Одринско. Но приложението на този членъ се отлагаше и животътъ на християнскитѣ въобще, и на българскитѣ въ частностъ, населенія се влошаваше всѣкидневно. Хиляди български семейства се изселваха въ княжеството и въ Румелия. Присъединението на Източна Румелия къмъ Княжество България (1885 г.) озлоби още повече турцитѣ и положението на българитѣ въ Македония ставаше все повече и повече непоносимо.

2. Оплакванията изъ Македония и Одринско зачестиха. Мѣстнитѣ консули на Великитѣ сили виждаха плачевното положение и донасяха за всичко това на своитѣ правителства. Тѣзи последнитѣ правѣха безрезультатни представления предъ Високата Порта. Австрия и Русия, политически и морално заинтересувани, предложиха тѣй нареченитѣ Мюрцшегски реформи. Агенти на Великитѣ сили си разпредѣлиха деятелността въ Македония на сектори и се постараха да въведатъ подобрения въ административно и полицейско отношение. Султанското правителство назначи въ Солунъ единъ комисаръ, Хилми-паша, който да надзирава прилагането на реформитѣ, които предстоеше да се разширятъ и върху сѣдебното дѣло. Младотур-

цитъ въ Македония правѣха всѣкаки спънки на реформеното дѣло; тѣ гледаха на него като на чужда намѣса въ управлението на турската държава. Тримата водачи на младотурцитѣ: Галаятъ, Енверъ и Ниази възстанаха противъ султанъ Абдулъ-Хамида, провъзгласиха Митхадовата конституция, възкачиха на престола султанъ Мехмедъ V и отстраниха европейскитѣ представители (1908).

3. Австрийското правителство, което по силата на Берлинския договоръ окупираше Босна и Херцеговина, използва бъркотииѣ въ Турско и прогласи окончателното присъединение на тѣзи области къмъ Монархията. Съ Високата Порта Австрия се разправи, като ѝ заплати 2 $\frac{1}{2}$  милиона турски лири и ѝ отстъпи така наречения Санджакъ. За Сърбия тази австрийска постъпка бѣше извънредно тежкъ ударъ. Кралъ Петъръ се обърна за помощъ къмъ Николай II, обаче Русия не можеше да направи нищо, освенъ дипломатически представления. Министрътъ на външнитѣ работи Изволски бѣше заблуденъ отъ Ерентала и условно бѣше далъ своето съгласие за присъединението. Предния день отъ провъзгласяването на присъединението и България бѣше се провъзгласила за независимо Царство. Сръбското правителство оставаше, прочее, да чака сгода за достигане своитѣ идеали на западъ отъ границата си. Бѣха направени и опити за сближаване съ България (1904). Славянскиятъ съборъ въ София (1910) бѣше създадъ сжщо една много благоприятна атмосфера за сближение между Сърбия и България.

4. Младотурцитѣ, съ възстановяването на Митхадовата конституция и съ свикването на парламентъ, подмамираха нѣкои македонски патриоти да взематъ участие въ тѣхното дѣло, но младотурцитѣ разбираха, че всички свободи и права сж само за турцитѣ. По този начинъ плачевното положение на Македония ставаше отъ день на день все по-тежко. Безредия, самоуправства и злоупотребления се вършеха всѣкидневно. Албанцитѣ използваха тѣзи безредия за да се възбунтуватъ противъ турското правителство и съ свои шайки заловиха два-три санджака. Сега населението въ Македония се видѣ окончателно изоставено на произволитѣ на турци, башибозуци и албанци. Пристъпи се даже къмъ изтрѣблението на християнското население.



Които имаха възможност емигрираха масово въ България. По този начин Македония се обезлюдваше и се обезбългаряваше. Кланетата въ Кочане и Щип бѣха върха на злодеянията и на изстребленията.

5. Такъвотъ бѣше положението въ Македония и Одринско, когато дойде на власт коалиционното правителство на Ив. Ев. Гешовъ (11 мартъ 1911). Това правителство се залови най-напредъ да прокара нѣкои конституционно-организационни реформи, обаче положението въ Македония и Одринско не само го занимаваше, но и го измъчваше. Обществено мнение и печатътъ бѣха надали силенъ викъ: нима правителството ще гледа хладнокръвно като се изстребва българския елементъ въ Македония и Одринско? Станаха и нѣколко митинги, които бѣха много внушителни както по броя си, тъй и по качеството на ръководителитѣ. И най-миролюбивото правителство, каквото бѣше Гешовото не можеше да си запуши ушитѣ и да не се замисли сериозно за мѣрките, които се налагаха въ случая. Дипломатическитѣ постѣпки на Гешовото правителство предъ Великитѣ сили се завършваха съ много слаби внушения предъ Високата порта. Младотурцитѣ не даваха и дума да става за сериозни реформи. Твърде естествено бѣше да се помисли, че може да стане необходимо да се прибѣгне до *ultima ratio* — война. Но можеше ли България сама на своя глава да прибѣгва до крайното сръдство? И тукъ на Гешовото правителство се представи изгледа за дирене на съюзникъ противъ Турция. Такъвъ съюзникъ бѣше явно посоченъ — Сърбия.

6. Излишно е тукъ да повтарямъ макаръ и въ най-кратки черти дългитѣ, заплетени и мъчителни преговори за да се дойде до съюзническия договоръ отъ 29 февруарий 1912 година. Отъ сръбска страна не се съгласяваха за автономия въ Македония при евентуална война и победа. Сърбия искаше дѣлежъ на териториалнитѣ придобивки по начинъ, посоченъ въ договора. Въ преговоритѣ бѣше повиканъ да вземе участие отъ наша страна посланика въ Римъ Д. Ризовъ, голѣмъ познавачъ на дейцитѣ и работитѣ въ Сърбия, помогна и нашия посланикъ въ Парижъ Д. Станчовъ. При последнитѣ преговори сръбскиятъ м-ръ председателъ и м-ръ на външнитѣ работи Миловановичъ имаше за свой представителъ сръбския посланикъ

въ София — Сполайковичъ. Гешовъ е описалъ тѣзи мжчителни преговори въ своя „Балкански съюзъ“ София (1915). Този цененъ трудъ на Гешова излага ясно всички моменти на преговоритѣ, както впрочемъ и по-сетнешнитѣ, междусъюзнически недоразумѣния. Сключениятъ договоръ бѣше подписанъ отъ Гешова и Миловановича и съдържа 7 члена (29 февруарий 1912). Имаше и една конвенция съ тайно приложение, въ което за разрешение евентуални недоразумения между съюзниците се предвиждаше да се произнесе рускиятъ Императоръ, като върховенъ арбитъръ. Договорътъ предвиждаше точно и категорично кои области на северъ отъ Шаръ се признаваха за сръбски, областитѣ на югъ отъ Шаръ и на западъ отъ Родопитѣ бѣха признати за български, като се посочваха върху една карта точно села, рѣки и други за разграничение. Всичко това пространство бѣше признато за безспорно българско и само на едно окръжие около Скопие се прие да се гледа като [на спорно. За него трѣбваше да се произнесе Върховниятъ арбитъръ.

7. Въ Народното Събрание представителитѣ на всички партии одобриха поведението на правителството, готвената отъ него мобилизация и го поздравиха съ сключването съюзъ съ Сърбия. Всички съзнаваха, че безъ подобенъ съюзъ не можеше да се пристѣпва къмъ никаква акция срущу Турция. Сжщевременно, правителството подаде нѣколко ноти до Високата Порта, която отъ своя страна бѣше вече наредила да стане мобилизация и да се трупатъ войски на българската граница. Размѣниха се ноти и съ правителствата на Великитѣ сили, които бѣха противъ военнитѣ настроения. Тѣ настояваха предъ Високата Порта за реформи, които този пътъ Силитѣ искаха да взематъ въ свои рѣце. Младотурцитѣ отхвърлиха и тѣзи предложения на Великитѣ сили. Съюзниците: Сърбия, Гърция и Черна-Гора се споразумѣха да пристѣпятъ къмъ военна акция. И жребиятъ бѣше хвърленъ. Войната започна на 5 окт. 1912 г. Впрочемъ черногорцитѣ почнаха на своя глава малко по-рано.

8. България не бѣше много приготвена за война, но правителството по необходимостъ се реши да понесе всичкитѣ ѣ тяжести и отговорности. То се съветва съ висшитѣ органи на войската, които казаха:

„война може да се отвори, ако България има нѣкой съседъ съюзникъ, ако се доставятъ нѣкои военни липсващи материали, и ако ѝ се гарантира тила откъмъ Австрия и Румѣния.“ Правителството бѣше се погрижило вече да уреди тѣзи въпроси,

9. Политическиятъ небосклонъ въ Европа бѣше доста облаченъ. Австрия се занимаваше съ преследване на сръбскитѣ патриотически движения въ своитѣ южни владения. Германия бѣше повикана отъ Вилхелма II да спечели нѣкоя колония въ северна и западна Африка. Отъ тукъ—инцидентитѣ въ Агадиръ и съвещанията въ Алжезиракъ. По този начинъ Германия спечели една колония въ зап. Африка, Вилхелмъ II бѣше се прогласилъ за приятелъ и защитникъ на мюсюлманския свѣтъ. Съ това той гледаше да уязви Англия, той кокетничеше съ Турция и кроеше свързването на Хамбургъ чрезъ желѣзница съ Багдадъ. Франция, съюзница на Русия, гледаше да се мири съ свадливия Вилхелмъ II. Италия бѣше въ война съ Турция за вземането на Киренайка и чакаше да склучи миръ, щомъ Турция се принуди за това. Англия, винаги загрижена съ жизнени интереси въ Далечния Изтокъ, преговаряше съ Русия и добиваше известни сфери на влияние въ Персия и Сръдняя Азия. Не бѣше никакъ леко положението на Русия. Следъ Японската война тя преживѣ една революция (1905), която разтресе твърде много нейния административенъ и стопански животъ. Русия се събираше съ сили и съ лѣчение на своитѣ рани. Ето защо руската дипломатия съветваше да се избѣгне всѣка военна акция противъ Турция, тъй като се страхуваше главно отъ complicationи, които можеха да я извикатъ, бидейки тя неприготвена.

10. Войната се почна на 5 октомврий. На България се падна най-мъжната работа — да воюва на Марициния воененъ театъръ, за който Турция бѣше приготвила най-силната си армия, като крепостта на Одринъ се смѣташе за непревземаема. Щастието, обаче, поработи за България и нейнитѣ съюзници. Въ 3 седмици българската войска бѣше превзела Селиоглу, Петра, Къркъ-Клиси (Лозенградъ), Бунаръ-Хисаръ и Люле-Бургасъ. Тѣзи важни победи на българската войска зарадваха извънредно България и Русия, а смутиха приятелитѣ на Турция, която трѣбваше много

както намърватъ за добре. България смѣло може да разчита отъ устието на Марица, Еркене до Мидия. Никога не е давано да мисли инѣкъ римскитъ посланикъ. Отъ Букурещъ Сазоновъ е получилъ предложение за посрѣдничество по ректификация границата, почвайки отъ Тутраканъ и Силистра. Молихъ го да не приема поканата. „Добре каза ми той, но Вие тамъ не сте направили нищо“. На моето казване, че нищо не ми е известно, отговори: азъ знамъ, че едно частно лице е било натоварено отъ М-ра Гешовъ да посрѣдничу, но нищо не е направено. Помолихъ го да не прави никакви медиации, до гдето узнаемъ що сте направили вие. Съгласи се. На край той ми заяви категорически, че Русия нѣма да се откаже отъ своето решение. Солидарна съ своитѣ съюзници, тя не одобрява искането за изходъ на Адриатическо море, въ какъвто смисълъ той е далъ наставления на всички руски представители.

*Бобчевъ*

Гешовъ до Бобчева  
29/X. 1912.

Невъзможно е да съветваме Сърбия да се откаже отъ пристанище Адриатическо море. Сазоновъ знае нашето съгласие съ нея и ще признае, че ние трѣбва енергично да възстанемъ противъ всѣко нарушение на това съгласие, каквото нарушение ще стане, ако, за да ни скаратъ, известни сили настоятъ да се даде на Сърбия пристанище на Егейско море. По никой начинъ не можемъ да приемемъ това, така щото ще настояваме да се даде на Сърбия пристанище на Адриатическо море, толкова повече, че Ризовъ телеграфира, че въ Римъ мислятъ, че Санъ Джиовани ди Медуа или Алелпе може да се даде на Сърбия. Ние се солидаризираме съ Сърбия, както тя се солидаризира съ насъ въ Букурещъ и Атина.

*Гешовъ*

Следъ това Сазоновъ настоява да изпроводимъ представителъ, тѣй като тамъ въ Букурещъ се вълнуватъ много и нѣма нищо противъ, ако Даневъ, за когото известява Гешовъ чрезъ Неклюдова, че ще отиде въ Букурещъ направи това колкото се може по-скоро.

Гешовъ, чрезъ мене, опроверга известията, че Даневъ е искалъ австрийско посрѣдничество предъ румънитѣ.

## 8. Дирене и намѣрване на единъ необходимъ заемъ.

Още като бѣхъ въ София, когато въ Министерския Сѣветъ бѣха викани компетентни лица да си изкажатъ мнението върху въпроса: ще можемъ ли да воюваме съ Турция и при какви условия, въ нашитѣ срѣди се изправи необходимостта да диримъ и намѣримъ единъ заемъ. Този заемъ бѣше необходимъ за да се посрѣщне съ него доставката на разни военни потрѣби и пр.

Още тогазъ, преди мобилизацията, нашиятъ министъръ на финансиитѣ Т. Теодоровъ, въ съгласие съ министра-председателя Гешовъ, бѣше се опиталъ за единъ таквъ заемъ въ Парижъ, като за това бѣше се прибѣгнало и до съдействието на тамошния руски посолъ Изволски.

Отъ сърдититѣ бележки, които срещаме въ конференцитѣ на Поанкаре, тогава министъръ-председатель, а малко по-късно председател на френската република, става явно, че добрата услуга, която сж искали да направятъ отъ руска страна е била приета неблагоприятно отъ френскитѣ управляващи и финансови срѣди. Поанкаре се сърди именно, че отъ руска страна сж искали той да улесни заемъ за България, тогазъ, когато тя се е готвила за мобилизация и за военни действия противъ турцитѣ.

Когато пристигнахъ въ Петроградъ узнахъ по депеша отъ Гешова, че на Людцканова, министъръ на вътрешнитѣ работи, тогазъ дошълъ въ Петроградъ, се възлага мисията да намѣри единъ заемъ отъ 25,000,000 лева. Отъ обясненията, които ми даде по въпроса рускиятъ министъръ-председател и министъръ на финансиитѣ Коковцевъ ми стана ясно защо, може би, Гешовъ ми телеграфира, че по заповѣдъ на Царя Людцкановъ трѣбва веднага да се върне въ София.

Сега, нѣколко дни следъ моето пристигане въ Петроградъ, азъ получихъ нареждане както отъ министра

скоро да иска примирие. Одринъ бѣше обсаденъ отъ българска войска и по-късно и той падна (13. III. 1913 г.).

Въ това време съюзниците, сърби и гърци, които имаха да се борятъ срещу слаби военни части отъ турската армия, можаха да взематъ едно следъ друго Скопие, Велесъ, Охридъ и пр. Тѣ бѣха посрепнати отъ българското население като освободители. Скоро, обаче, сърби и гърци отъ освободители се превърнаха въ мѣстители на мѣстнитѣ населенія. Не се пожалиха нито учители, нито свещеници, нито владици...

Таквазъ олелия не бѣше позната никога, казваха мѣстнитѣ жители-страдалци. Воплитѣ на населеніята стигнаха до ушитѣ и на най-безпристрастни учени, професори и публицисти. Една комисия, съставена отъ представители на Франция, Англия, Германия, Северна Америка и Русия (депутатътъ проф. Милуковъ), една комисия, наречена Карнегиева, отиде въ Македония, направи своитѣ подробни издирвания и подаде докладъ (1914 г.) на Дирекцията на Карнегиевата дотация по анкетата въ Балканитѣ. Въ рапорта се изтъкваха вѣрни, макаръ и невѣроятни, жестокости, вършени върху мѣстното българско население. Правителството на Гешова многократно, направо и чрезъ руската дипломация, се постара да вразуми съюзниците. Но напраздно, тѣ бѣха вече решили помежду си да дѣлятъ Македония и за тази целъ бѣха направили таенъ съюзъ. Сщевременно тѣ се бѣха обърнали къмъ Румѣния за съюзъ противъ България и преговаряха даже съ турцитѣ. Приемникътъ на Миловановича следъ смъртъта му (1912 г.), Пашичъ, безъ да се стѣснява заяви, че не признава съюзния договоръ отъ 29. II. 1912 г., че иска ревизия на този договоръ и че нѣма да отиде въ Петроградъ при Върховния арбитъръ. Не само това. Пашичъ и сръбската военна команда се приготвиха да нападнатъ първи България, защото се страхуваха отъ подобна опасностъ откъмъ българска страна.

11. Въ руската оранжева книга (дипломатическа кореспонденция) се вижда голѣмия брой на депеши, отправени отъ Сазонова въ Бѣлградъ и Атина, за да се вразумятъ тамошнитѣ правителства да проводятъ премиеритѣ си въ Петроградъ за върховния арбитражъ, единствено мирно срѣдство, предвиждано въ тайното приложение на конвен-

цията. Сжщата покана се правеше и въ София. Въ Петроград вече бѣха уведомени отъ разни страни, че българи и сърби се готвятъ да разрешатъ споровѣ си съ вѣоржжена сила. Предупреждаваха се, че тѣзи, които почнатъ подобна братоубийствена война ще носятъ тежка отговорностъ и че Русия нѣма да имъ помогне.

Въ страницитѣ, които предшествуватъ азъ съмъ изложилъ подробно тѣзи моменти на борбата, които завършиха съ фаталния 16 юний. Българската военна команда (ген. Мих. Савовъ) по устна заповѣдъ отъ царь Фердинанда, бѣ заповѣдала на бѣлг. войски да нападнатъ съюзницитѣ. Тѣзи последнитѣ бѣха пригответени и сами щѣха да ударятъ на българскитѣ граници, ако не бѣше ги изпреварило „престѣлното безумие“. Една прокламация, пригответена много отдавна отъ сръбскитѣ войски, призоваваше последнитѣ да вървятъ противъ бѣлгаритѣ. Така пригответената прокламация бѣше подписана отъ краль Петъръ и ген. Путникъ. Жестоки кръвопролития почнаха между бѣлгаритѣ отъ една страна и между сърби и гърци отъ друга. Изнемогващи и уморени бѣлгарскитѣ войски се защищаваха съ храбростъ, но съюзницитѣ наддѣляха по всички линии. Българското правителство, което въ това време имаше за премиеръ д-ръ Данева, не бѣше питано и не знаеше за тая заповѣдъ на царь Фердинанда. То сега даде заповѣдъ да се спратъ военнитѣ действия, като поиска за тави цель и намѣсата на руската дипломация. Но напраздно. . .

Румънитѣ, пригответени, вече мобилизирани, нахѣлтаха въ беззащитна България и безъ пушка да грѣмнатъ, вървѣха победоносно къмъ София. Нѣмаше кой да спре тази вѣроломна военна акция. Руската дипломация, ако и да бѣше се отказала да се мѣси, пакъ се опита да спре румънитѣ за да не влѣзатъ въ София. Всичко това е подробно описано въ предходнитѣ страници, Нека прибавя, че и Турцитѣ нахѣлтаха отсамъ Мидия и Еносъ.

Гибелната военна акция се завърши съ тежкия позоренъ миръ въ Букурещъ, лобното мѣсто на България; както го нарича Гешовъ. Тукъ българскитѣ представители този пѣтъ, отъ името на правителството на Радославовъ и Тончевъ, които бѣха поели управлението следъ Данева, подписаха полусмъртната присжда на

България. Тя бѣше приподписана и въ Цариградъ, който бѣше проводилъ войски да заематъ старата граница на Турция. Малко оставаше, за да се напише на букурещкия договоръ и цариградския протоколъ: *finis Bulgariae*.

12. Докато България оплакваше своитѣ злочестини тържествуваха австролюбцитѣ съ царь Фердинанда начело и се хвалѣха, че сж извършили единъ голѣмъ подвигъ. Първо, тѣ погребяха Балканския съюзъ, който пречеше на австрийската политика. Тѣ се хвалѣха, че сж отървали България отъ руското покровителство, и че не допуснали премиеритѣ на съюзническитѣ държави да идатъ въ Петроградъ при Върховния арбитъръ. Тѣ искаха всѣкакъ да попречатъ на руския императоръ да помири съюзницитѣ чрезъ арбитражъ, събитие, което щѣше да засили съ сияние ореола на внука на царя Освободителъ.

Въ България знаеха, че единственото сръдство за разрешение на съюзническитѣ недоразумения бѣше върховния арбитражъ. Защо не стана това? Защо нито Гешовъ, нито Даневъ не намѣриха за възможно да идатъ въ Петроградъ, дето бѣше спасението? Защо се пренебрегнаха съветитѣ на Русия и на западнитѣ Велики Сили? Защо се допусна тържеството на австрийската политика?

И влѣзе България не много по-късно следъ Букурещъ пакъ въ нова война, която я доведе до още по-голѣмъ разгромъ и до Ньойи.

Диктатътъ на Ньойи натовари България съ неизмѣрими тяжести, репарации, ограничения и задължения. Неприятелитѣ на България тържествуваха, но българскиятъ народъ съ своята бистра глава, съ своята непожтната вѣра въ бждещето, съ своето честно трудолюбие и коректно държане при изпълнение на задълженията си не бѣше сломенъ, той вѣрваше, вѣрва и ще вѣрва въ тържеството на справедливостта. . .



## Съдържание

	стр.
Предговоръ . . . . .	III
Уводъ . . . . .	1

### Часть първа

1. Моето назначение за извънреденъ пратеникъ и пълномощенъ министъръ въ Петроградъ . . . . .	12
2. На пътъ за Петроградъ и пристигането ми въ руската столица . . . . .	16
3. Първо посещение у Сазонова . . . . .	19
4. Първи стъпки въ Петроградъ . . . . .	21
5. Съставъ на Петроградския кабинетъ презъ време на Балканската война . . . . .	28
6. Общественици и публицисти . . . . .	35
7. Тревожни въпроси, които изникватъ много рано . . . . .	40
8. Дирене и намърване на единъ необходимъ заемъ . . . . .	49
9. Императоръ Николай, отношенията му къмъ България и аудиенцията ми у него . . . . .	53
10. Руско-българскиятъ дамски комитетъ . . . . .	65
11. Банкетъ въ честь на българския посланикъ . . . . .	69

### Часть втора.

1. Моитѣ срещи съ представителитѣ на Великитѣ Сили въ Петроградъ . . . . .	77
2. Моята преписка съ Министъръ-Председателя Иванъ Евстратиевъ Гешовъ . . . . .	83
3. Падането на Одринъ . . . . .	102
4. Даневъ представлява България: Даневъ въ Букурещъ, Даневитѣ 4 точки, Даневъ въ Петроградъ, За посолската конференция по Румънския въпросъ, Различни турско-български граници . . . . .	109
5. Решението на Посолската конференция въ Петроградъ по румънския въпросъ . . . . .	117

6. Сръбско-българскитѣ отношения се влошаватъ.  
Намѣсата на Сазонова и нашитѣ енергични на-  
стоявания за арбитражъ. . . . . 120
7. Следъ подписване на Петроградския протоколъ  
за Силистра. Къмъ подписване на Лондонския  
миренъ договоръ . . . . . 139
8. Важни материални услуги . . . . . 143
9. За българската духовна мисия въ Петроградъ . . 146
10. По въпроса за отиването ни въ Цариградъ . . 151
11. Славянскитѣ обѣди въ Петроградъ . . . . . 160

### Часть трета

1. Следъ Лондонския протоколъ — отставката на Ге-  
шова . . . . . 167
2. Около телеграмата на Императоръ Николай II до  
Царь Фердинанда и Краль Петра . . . . . 169
3. Министерството на Данева. — Въ надвечерието  
на 16 юний . . . . . 175
4. Следъ 16 юний. — Сждбоносни дни. . . . . 200

### Часть четвърта

1. Либералното правителство Радославовъ — Тончевъ  
— Геннадиевъ. Букурещки миръ и преговори въ  
Цариградъ . . . . . 209
2. Моята отставка. — 3 доклада до Геннадиева . . 214
3. За възстановяване на русофилството и нѣколко  
думи за Распутинъ . . . . . 226

Послесловие . . . . . 230